

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта
махсус таълим вазирлиги
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети**

ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРЬ МУАММОЛАРИ

2-китоб

**Ўзбек филологияси факультети
профессор-ўқитувчилари, илмий тадқиқотчилар ва
талабалари Илмий конференцияси материаллари**

**Тошкент
«MUMTOZ SO‘Z»
2013**

УДК: 80 (063)

КБК 80

Нашрга тайёрловчи:
филология фанлари номзоди
Шермухаммад Амонов

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори, профессор
Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

Такризчилар:
Филология фанлари доктори, профессор
Мухаббат ҚУРБОНОВА;
Филология фанлари номзоди, доцент
Абдулла УЛУҒОВ

80

Ў 62

Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари / Ўзбек филологияси факультети профессор-ўқитувчилари, илмий тадқиқотчилар ва талабалари Илмий конференцияси материаллари; нашрга тайёрловчи Ш.Амонов; масъул муҳаррир Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2013. – 276.

УДК: 80 (063)

КБК 80

ISBN 978-9943-398-36-8

© Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари, 2-китоб. 2013
© «MUMTOZ SO‘Z», 2013

АДАБИЁТШУНОСЛИК

*Нурбой Жабборов,
профессор*

“МАКОРИМУ-Л-АХЛОҚ” – АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЁТИГА ОИД МУҲИМ МАНБА

Машхур тарихчи Ғиёсиддин Хумомиддин ўғли Хондамир (1473-76–1534) “Мақориму-л-ахлоқ” асарини 1501 йили ёзиб тугаллагани маълум. “Мақориму-л-ахлоқ” туркий дунёнинг буюк шоири ва мутафаккири Алишер Навоийга бағишланган бошқа асарлардан бир неча хусусиятларига кўра ажралиб туради. Академик Иззат Султон таъбирича, бу хусусиятлардан энг асосийси “Мақориму-л-ахлоқ”нинг бошдан-оёқ ҳазрат Навоийга, унинг ҳаёти ва ижодига бағишланган биринчи асар эканидир. Иккинчидан эса, муаллиф бошқалардан фаркли ўларок Алишер Навоий шахсиятини ҳар жиҳатдан тавсифлаш вазифасини ўз олдига қўяди¹.

Устоз олимнинг фикрларига кўшимча қилиб асарнинг яна икки хусусиятини ажратиш кўрсатиш мумкин. Булардан биринчиси, “Мақориму-л-ахлоқ”нинг услуги ўзига хос экани бўлса, иккинчиси, асарнинг бетакрор бадииятидир.

Маълумки, форс тилидаги бу мўътабар асарнинг дунёда ягона қўлёзмаси Лондондаги Британия музейида сақланади. Улуғ мутафаккирнинг 500 йиллигини нишонлаш бўйича тузилган “Навоий юбилейи комитети”нинг ташаббуси билан 1938 йили мазкур қўлёзманинг фотонусхаси олинган. Ана шу фотонусха асосида Порсо Шамсиев амалга оширган ўзбекча таржимаси 1967 йили Тошкентдаги Ғафур Ғулом нашриётида чоп этилган. «Мақориму-л-ахлоқ»нинг сўзбоши, изох ва луғат билан таъминланган аслиятдаги нашри

¹ Султон И. Асар ҳақида / Ғиёсиддин бинни Хумомиддин Хондамир. Мақориму-л-ахлоқ. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1967. Б.3 (Бундан кейин ушбу нашрдан олинган иқтибослар саҳифаси қавс ичида “МА” ҳарфларидан сўнг келтирилади).

1981 йили Кобулда афғонистонлик олим Абдулғаффор Баёний томонидан амалга оширилган. Кобул нашри Британия музейидаги асл кўлёздан бирор ўзгаришсиз кўчириб босилгани билан ҳам аҳамиятлидир².

Аслият билан муқояса қилиш шуни кўрсатадики, “Мақориму-л-ахлоқ”нинг ўзбекча нашри жиддий қисқартиришлар билан амалга оширилган. Қисқартирилган ўринлар, жами 30 саҳифадан ортик экани ҳам фикримиз далилидир. Устоз олимлар амалга оширган таржима, шубҳасиз, аҳамиятли. Бироқ бу табаррук манбанинг бугунги талаблар даражасидаги тўлдирилган изоҳли таржимасини амалга ошириш илмий заруратдир, ҳаётий эҳтиёждир.

Ўзбекча таржимага кирмай қолган ўринлар ҳақида икки оғиз сўз. Асарнинг “Мақориму-л-ахлоқ” деб номланиши сабабини муаллиф қуйидагича изоҳлайди: “Ўхшаши йўқ Худо – истаган ишни “Бўл” деб бўлдиришга Қодир бўлган зот қачонки, бандаларидан бирини диний ва дунёвий давлатга етказмоқни, моддий ва маънавий бахтга муяссар айламоқни ирода этса, уни аввал бошданок чиройли сифатлар ва ахлоқи қарималар билан зийнатлаб қўяди. Унинг фэйзосор қалби ойнасини тубан ҳолатлар ва ёмон хислатлар зангидан лутфу эҳсон сайқали билан поклайди”. Бу фикрларни изҳор этгач муаллиф “Иннамо буисту лиутаммима мақорима-л-ахлоқ” (“Мен олижаноб хулқларни мукаммал мақомга кўтариш учун юборилдим”), мазмунидаги ҳадисни келтиради. Бу орқали улуғ Навоийнинг айни шундай мақорим ахлоқ эгаси эканини таъкидлайди. Асар Алишер Навоийнинг барча авлодларга ўрнак бўла оладиган, муборақ ҳадисда назарда тутилган гўзал ахлоқи тавсифига бағишлангани учун ҳам шундай номланган ва ҳадиси шарифнинг сўнгги икки сўзи сарлавҳага айнан олинган. Шунинг учун ҳам асар боблардан эмас, мақсадлардан таркиб топган. Бу 10 та мақсад қуйидагилардир:

1-мақсад. Ақл ва идрокнинг шараф ва даражаси ҳақида.

2-мақсад. Илмнинг фазилати ва олимларнинг мартабаси ҳақида.

3-мақсад. Шеър фазилати ва шоирларнинг улуғ даражалари ҳақида.

4-мақсад. Иншонинг фазилати, фазилатли сўз усталарининг мартабаси ҳақида.

² Мақориму-л-ахлоқ. Дар шарҳи зиндағони, муаллафоти ва осори имроний Мир Алишер Навоий. Таълифи Ғиёсиддин Хондамир. Бо муқаддима, тасқих, таълиқот ва фикрист Абдулғаффор Баёний. Кобул, 1360. (Бундан кейин ушбу нашрдан олинган иқтибослар саҳифаси қавс ичида “К” ҳарфидан сўнг келтирилади).

5-мақсад. Охират заҳиралари тўплаш, дунё ва ундагилардан юз ўгириш баёнида.

6-мақсад. Шариат арконларига риоя этиш баёнида.

7-мақсад. Меҳрибонлик ва марҳамат баёнида.

8-мақсад. Тавозуънинг фазилати ҳақида.

9-мақсад. Карам ва саховатнинг шарафи ҳақида.

10-мақсад. Латифалар ва мутойибалар.

“Илимнинг фазилати ва олимларнинг мартабаси ҳақида” деб номланган мақсаддан олинган юқоридаги иктибосда “диний ва дунёвий давлат, моддий ва маънавий бахт” деган тавсиф келтирилди. Муаллиф бу орқали Мир Алишернинг ана шундай саодатга ноил бўлганига ишора қилади. Айниқса, асар матнида шу муносабат билан келтирилган олимнинг даражаси обиддан баланд экани ҳақидаги ҳадислар муаллиф кўзда тутган мақсадни тўлақонли очишга хизмат қилган: Улардан биринчиси: “Олимнинг обиддан афзаллиги ўн тўрт кечалик ойнинг юлдузлардан афзаллиги кабидир”. Иккинчи ҳадисда эса, пайғамбаримизнинг: “Олимнинг обиддан афзаллиги бамисоли сизларнинг даража жиҳатдан қуйиларингиздан (ҳадисда “адноларингиздан” тарзида келган) менинг афзаллигим кабидир”, деганлари зикр этилади.

Шундан кейин ҳазрат Алининг мана бу мазмундаги байтлари келтирилади:

*Биз Жабборнинг қисматига,
Яъни бизга илм, душманларга мол берилганидан розимиз.
Чунки мол тезда фоний бўлгусидир.
Илм эса ҳамиша боқий қолажак.*

“Ушбу сўз оқимидан ва айтилганлар мазмунидан қиёмдаги куёш каби равшан ва зоҳирдирки, – деб ёзади Хондамир. – Илм чўққиси ҳамма чўққилардан юксакдир. Олимларни барча халқдан баланд мартаба ва даражага қўймоқ лозим ва вожибдир”. Муаллиф ҳазрат Навоийнинг олимлар ичида ҳам юксак мақомда эканига урғу беради.

Асарнинг бешинчи мақсади “Охират заҳираларини тўплаш, дунё ва ундагилардан юз ўгириш баёнида”, деб номланган. Бу мақсад аввалида “Дунё ва ундаги нарсалар беҳудадир” деб бошланувчи шеър келтирилади ва шунинг учун “тариқат йўлига қадам

босувчи солихлар нафси амморани маҳкам жиловлаб олган”и хусусида хулоса қилинади. Таъкидлаш керакки, ҳазрат Навоийнинг лирик шеърларида ҳам учрайдиган бундай фикр-хулоса зинҳор таркидунёчилик тарғибини англатмайди. Бунда улуғ мутафаккир дунёни эмас, унга бўлган муҳаббатни тарк этиш, яъни тарки дунё эмас, “тарки муҳаббати дунё” ҳақида сўз юритганини эътиборда тутмак керак. Таассуфки, айрим тадқиқотларда шу мазмундаги байтларни таркидунёчилик изҳори тарзида талқин этиш ҳоллари учраяпти.

Масаланинг яна бир эътибор қаратиш зарур бўлган жиҳати шундаки, дунё муҳаббатини тарк этиш, унга эғалик қилмаслик керак, деган маънони англатмайди. Бинобарин, мол-дунёдан мосиво ҳолда, ҳеч вақоси йўқ бўла туриб ҳам дунёга хирс қўйиш, дунё муҳаббатига мубтало бўлиш мумкин. Ёки аксинча, дунёдор бўлиб дунё муҳаббатидан устун турган зотлар бизнинг тарихимизда бисёр. Хондамирнинг ёзишича, шундайлардан бири, ҳатто энг афзали ҳазрат Алишер Навоийдир.

“Мақориму-л-ахлоқ” муаллифининг таъкидлашича, “ул ҳидоят ва иқбол осмонининг куёши”, яъни ҳазрат Навоий “ҳеч қачон ҳиммат этагига фоний дунё молига муҳаббат ғуборини, бу жаҳон ашёсига қизиқиш гардини юқтирмаган”. Алишер Навоийнинг ўз хусусий мулкини эл-юрт манфаати йўлига сарф этгани, жумладан, 60 дан ортиқ бино, 20 га яқин ҳовуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом, 20 масжид ва бир қанча мадрасалар, хонақоҳлар барпо эттиргани ҳам фикримиз далилидир. “Мақориму-л-ахлоқ”да бу иншоотлар номма-ном саналган.

Бундан ташқари, Хондамирнинг ёзишича “... ҳазрат соҳибқироннинг (яъни Хусайн Байқаронинг) девон кишилари баъзи бир зарур харажатлар учун халқ устига зўр маблағлар (оғир солиқлар) юкламоқчи бўлганларида халқнинг қийналмаслиги ва бу ҳол салтанат тартибларига бузуклик солмаслиги учун у маблағларни ҳазрат Навоий ўз маблағидан тўлаб юборар эди”. Жумладан, 906 хижрийда Мозандарон вилояти ҳокими Муҳаммад Валибек зарур харажатлар учун халққа 100 минг диноҳ солиқ маслаҳати билан Амир Навоийга мурожаат қилади. У киши “бу фурсатда халқ устига ўринсиз солиқ солишни ҳазрат Соҳибқирон давлатига муносиб кўрмайман”, деб шу заҳотиёқ мазкур маблағни ўз хусусий мулки ҳисобидан тўлаб юборади.

Мана, улуғ бобомизнинг ибрати бугун ҳам мулкдорлар кам эмас. Лекин улардан нечтасида шундай ҳиммат бор? Улардан қан-

часи ҳазрат Навоий каби ўз тинчини эмас, халқ манфаатини ҳар нарсадан устун қўя олади?

Хондамирнинг ёзишича, “Ихлосия” мадрасаси қаршисидаги “Халосия” хонақоҳида ҳар куни (!) мингдан ортиқ заифлар ва мискинлар зиёфат қилиниб, лазиз таомлар билан тўйдирилган, ҳар йили муҳтожларга 2 мингга яқин пўстин, босма чакмон, қўйлак-иштон, тақия ва кафш улашилган. Машҳаддаги Дору-л-хуффозда ҳар куни фақат заиф ва етимларга овқат бериш учун ғалвурхона қурилган.

Бу фактлар “Мақориму-л-ахлоқ” ҳазрат Навоийнинг оддий инсон, давлат арбоби, ижодкор ва шахс сифатидаги сийрати, ғазилатлари ҳақида тўлақонли маълумот берадиган мўътабар манба экани далилидир. Бундан ташқари, бу асар ҳазрат Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларига янгича кўзқараш асосида баҳо бериш имконини беради. Шу пайтгача бу икки шахс муносабати улуғ шоир ва зolim ҳукмдор зиддияти тарзида бир ёқлама талқин этиб келинди. Ваҳоланки, воқеликнинг бевосита шохиди бўлган Хондамирнинг ёзишича “Султон Соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро) ул ҳазратнинг (Навоийнинг) кўнгил истагини ўз муборак кўнгли орзусидан юқори қўйган”.

“Мақориму-л-ахлоқ”да тўлиқ матни келтирилган Султон Ҳусайн Бойқаронинг Навоийга ёзган мактубидаги мана бу сўзлар ҳам фикримизни тасдиқлайди: «Ҳамма вақт ва ҳамма аҳволда ул жанобнинг, яъни Навоийнинг шариф хотири розилигини ўзимизнинг муддао ва талабларимиздан устун билиб, бу жиҳатни мислсиз давлат далилларидан санадик”. Мактубнинг Ҳазрат Навоий хусусида “Салтанат рукни, мамлакат таянчи, дин ва давлат арбобининг збудаси, мулк ва миллат соҳибларининг пешвоси, хайрли бинолар муассиси, покиза ишларга йўлланган хоконий давлатнинг мадаккори...” каби сифатлашу таърифлар билан бошлангани ҳам Султон Ҳусайн Бойқаронинг Навоийга муносабатини ойдинлаштиради.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, “Мақориму-л-ахлоқ” ҳазрат Навоий ҳаётини, шахсиятини улуғ мутафаккир ва замондошларининг ўзаро муносабатларини ўрганишда асосий манбалардан биридир.

“ЗАРРАЛАР БОШИНДА ДАСТОР ОФТОБ...”

Увайсий ўзбек мумтоз адабиётидаги машхур, устоз шоирлар ижодий мактабидан баҳра олган адибадир. Девонидаги кўплаб асарларда бундай адабий таъсир излари кўзга ташланади. У Навоий, Лутфий, Бедил, Ғузулий, Амирий каби шоирлар ижодига хос анъаналарни давом эттиришга ҳаракат қилади.

Алишер Навоий “Мажолисун-нафоис”да Лутфийга баҳо берар экан, умрининг сўнгида “офтоб” радифли шеър ёзгани ва унга барча замондош шоирлар татаббуъ қилганлари ҳақида сўзлайди: “...охир умрида радифи “офтоб” шеъри(ни) айтганим, замон шуароси барча татаббуъ қилдилар; ҳеч қайси (шоир) матлаъни онча айта олмадилар ва ул матлаъ будурким:

*Э, зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфат ро ба жойи моҳ дарбар офтоб”¹.*

(Мазмуни: Зулфинг тунга ўхшаш бўлиб, гўё куёш (юзинг) унинг соясида парвариш топади. Қизиги шундаки, тунда ой бўлади, аммо зулфинг туни бағрида куёш).

Алишер Навоий фикридан маълум бўладиги, Лутфийнинг “офтоб” радифли ғазалига деярли барча замондош шоирлар татаббуъ боғлайди. Шоир ғазалини форс-тожик тилида, рамали мусаммани маҳзуф вазнида яратган. Аммо Навоийнинг ўзи негандир бу ғазалга назира боғламайди. Унинг “Хазойину-л-маоний”сидаги тўртала девонда ҳам “офтоб” радифли ғазал учрамайди. “Девони Фоний”да битта “офтоб” радифли ғазал мавжуд². Аммо, унинг “Дар таври Хожа”, яъни Хожа (Ҳофиз Шерозий) асарига татаббуъ эканлиги шоир томонидан таъкидланади. Балки Лутфий мазкур асарини Хожа ғазалидан таъсирланиб яратгандир. Шу сабабли Навоий Лутфийга эмас, Хожага татаббуъ боғлагандир. Аммо у Лутфий ғазалига, хусусан, асарнинг 1-байтига юқори баҳо беради. Навоий ғазали 11 байтдан иборат. У музореъи мусаммани макфуфи маҳзуф (- - v - v - v v - - v - v - Мафъулу фоилоту мафойилу фоилун)

¹ Алишер Навоий. МАТ. 13-жилд. Мажолисун-нафоис. Т.: Фан, 1997. Б. 61-62.

² Алишер Навоий. МАТ. 18-жилд. Девони Фоний. Т.: Фан, 2002. Б. 110.

вазнида яратилган. Шоирнинг қуёш, май, соғар, соқий каби тим-соллар билан боғлиқ анъанавий йўналишда бошланган форс тилидаги мазкур ғазали сўнгги бандларда мазмун жиҳатдан тарихийлик касб этади. У эътиборини Хусайн Бойқаро Ғозий фаолияти ва мақоми тавсифлашга қаратади.

Навой давридан кейинги асрларда Қўкон, Хива адабий муҳитларида ҳам мазкур радифда кўплаб ғазаллар яратилганини кузатамиз. Уларни қиёслаганда, барчасида ошиқ, ёр муносабатлари қуёшнинг ҳолати ва мақоми билан муқоясаланганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу, албатта, ўзига хос, чуқур мантиққа асосланган.

Қўкон адабий муҳитида ўзига хос ўринга эга Увайсийнинг девонида ҳам “офтоб” радифли бир ғазал учрайди. Унда шоиранинг юксак маҳорат эгаси эканлиги яққол намоён бўлади. У оддий табиат ҳодисаси – қуёшнинг тонгда шарқдан чиқиб, шомда ғарбга ботишини асарига асос қилиб олади. Ундан чуқур фалсафа топишга эришади. Шоира унинг қисматида ўз тақдирининг рамзини кўради. Мумтоз адабиётда қуёшнинг дийдор излаб самода кезиши ғояси анъанавий. Аммо Увайсий ана шу анъанавийликнинг янги талқинини яратади:

*Чарх зарфига қўюб оғзин, ютар ҳар кунда қон,
Шом вақтида шафақ билгурди хунбор офтоб³.*

Офтоб ботаётганида шафақнинг кизаришини шоира ўзига хос изоҳлайди: Зарф – идиш. Қуёш чарх идишига оғзини босиб, дийдор илинжида азобланиб кун бўйи қон ютади. Шомда эса мақсадига етолмай, изтиробдан қон ёш тўқади. Шафақнинг кизариши, шоира фикрича, ана шундан. Мазкур байтда шоира қуёш тимсоли воситасида ошиқ руҳий ҳолатини ифодалар экан, унинг замирига замон ноқисликларидан қўнглига етган захму жароҳатлар тасвирини ҳам сингдириб кетади. Асарда уларга ишора сезилиб туради.

Шоира кейинги байтларда қуёшни мажнунвор ошиқ сифатида тасвирлайди. Шу билан ўзига таскин тасалли топади, гўё:

*Мен нечук Мажнун каби расвоий олам бўлмайин,
Чарх уза рухсори моҳингга гирифтор офтоб⁴!?*

Осмондаги офтоб ҳамки, маҳбуба ҳуснига гирифтор экан, шоира лирик қаҳрамоннинг ишқ йўлидаги жунунлари табиий ҳол

³ Увайсий. Девон. Т.: Фан, 1959. Б. 63.

⁴ Ўша асар. Б. 63.

эканлигини таъкидлайди. Мазкур ғазалда, юзаки қараганда, шоира куёшнинг ҳаракатини, оддий табиат ҳодисасини тасвирлаётгандек кўринади. Аммо, зийрак китобхон унинг замирида чуқур ижтимоий ва ирфоний маънолар мужассамлигини сезиши қийин эмас. Аввало, куёш – ошиқ рамзи. Ошиқнинг куёш тимсолида синтезланиши унинг моҳиятини чуқур изоҳлаш ва англаш имконини яратади. Зеро, куёш ўзи “қон ютади”, “азобланади”, “кеча кундуз йўл босиб дийдор излайди”. Оқибатда, у ёниб, бутун оламга нур улашади, жаҳонни нурга йўғиради, ўзи ҳам нурга айланади. Бу ҳолат ошиққа ҳам хос хусусиятдир.

Иккинчидан, офтоб ва фалак тимсоли воситасида шоира чуқур ижтимоий ғояларни, инсоний муносабатларни ҳам ифодалаб беради:

*Дўст деб туттум этокин ул фалаки гаддорнинг,
Шатта урди, кетти Мағриб, топти озор офтоб⁵.*

Шоира мазкур мисраларда дўстлик ва у билан боғлиқ вафо тушунчаси ҳақида мулоҳаза юритади. Бу тасвир ортида биз лирик қаҳрамон кўнглидаги замона зарбаларининг ифодасини сезамиз. Офтоб тақдирига қисматдошлик кечинмалари тасвирини ҳис этамиз.

Машҳур масалнавис Эзопнинг ҳожаси Ксанф ўз шоғирдларига қарата: “Эй муҳтарам талабаларим, фалсафа илми ёлғиз муҳокама ва мулоҳазалардангина иборат деб ўйламанг. Йўқ... кўпинча, сўзсиз фалсафа сўз билан ифодаланган фалсафадан устунлик қилади. Бу фикрим ифодасини, чунончи, раққослар ҳаракатида кўриш мумкин. Уларнинг қўллари мутгасил ҳаракат қилиб, воқеа-ҳодисаларнинг туб маъносини ифодалайди ва бу билан сизнинг кўз олдингизда сўзсиз фалсафанинг чинакам киёфасини намоён қилади”, – дея таълим берган эди.

Маҳоратли, файласуф шоира Увайсий ижодига хос муҳим хусусиятлардан бири ҳам худди шундай моҳиятга эга. У ўз асарларида ифодаламокчи бўлган фикр-ғояларни фақат сўзлар билангина баён этмайди. Балки турли рамзлар, тимсоллар орқали ишоралар бериб, ўқувчининг мантикий фикрлашига, яқуний хулосалар чиқаришига ҳам имкон қолдиради. Чунки Олам ва табиатнинг ўзи доно файласуф. Уни кузатиш ва ўрганиш бизни чуқур маъноларни англаш, маърифат ҳосил қилиш сари етаклайди. Шоиранинг мазкур маҳорат қирралари талқин этганимиз “офтоб” радифли ғазалида ҳам тўла намоён бўлганлигини кузатамиз.

⁵ Ўша асар. Б. 63.

Ғазал мактаида ошиқ ва офтоб тақдири яна бир бор муқоясаланади. Офтобнинг қисмати ошиқ учун гўё ибрат мактаби вазифасини бажаради. Шу ўринда шоиранинг тимсол яратиш маҳорати яққол намоён бўлади. У қуёшни зарралар бошидаги дастор сифатида тасвирлайди. Бу тасвир шаклан мутаносиблиги билан ҳам, моҳиятан ёр ва ошиқнинг мақомини белгилаб бериши билан ҳам муҳимдир:

*Вайсий, бошинг узра қўй хуришд талғат ёрни,
Билмадингму, зарралар бошинда дастор офтоб⁶?!*

Офтоб мақомидан келиб чиқиб, лирик қаҳрамон ўзи учун якуний ҳукм чиқаради: Ёрнинг мақоми энг юқсақда. Энг азиз нарсани бошига кўтариш инсонга хос хусусият. Шундай экан, қуёш юзли ёрни бош устида эъозлаш лозим. Мазкур байтда ёр ва офтоб, ошиқ ва зарралар параллел қўйилади. Бу параллелизм заминига чуқур ирфоний маъно сингдирилган. Яъни булар шаклан икки кўринишда бўлса-да, моҳиятан ягона хилқат. Зарралар – офтоб; ошиқ – ёр демакдир. Улар бирлашгандагина бир-бирини тўлғазади ва мукаммал яхлитликка эришади.

Увайсийнинг шоирона маҳорати, айниқса, мазкур чуқур мазмунли, умумлаштирувчи ҳукмда намоён бўлади. Ғазал матнида оддий табиат ҳодисаси тасвиридан иборатдек кўринган ифодадан шоира ҳикматомуз, фалсафий-ирфоний хулоса чиқаради: Яъни офтоб ва зарралар ягона мавжудот. Офтоб зарраларга, зарралар эса офтобга тенг. Ошиқ ва ёрда ҳам ягоналик мужассам. Ошиқ – зарра, ёр – офтоб кабидир. Демак, ошиқнинг ҳам, қуёшнинг ҳам мақсади бир нуқтада туташади. Ҳар иккаласининг ҳам риёзатли йўли – ўзини излаш йўли эканлиги маълум бўлади. Сўнгги мисраларда шоира ишоралар орқали ана шундай маънони назарда тутди.

Юқорида келтирилган мулоҳазаларимизни умумлаштириб, қуйидаги хулосаларга келишимиз мумкин:

1. Увайсий шеъриятидаги ҳар бир тимсол кенг қамровга эга. Юзаки қараганда оддий кўринган образлар, табиат ҳодисалари воқеасида шоира чуқур фалсафий-ирфоний моҳиятни ифодалашга эришади.

2. Шоира анъанавий поэтик тимсолларга ноанъанавий маъноларни юқлайди. Уларни янги рамзий маъноларда қўллайди. Янги маъно қирраларини кашф этади.

⁶ Ўша асар. Б. 63.

ИЛМИЙ-ТАНҚИДИЙ МАТН ТАЖРИБАЛАРИ

Доктор Муҳаммад Ҳамдий Бақрий “Усулу-н-нақдин нусуси ва ташри-л-китоб” (“Илмий-танқидий матн ва қўлёзма китобларни ташрига тайёрлаш асослари”) китоби¹нинг “Аннусух” (“Нусхалар”) деб номланган биринчи бўлимида илмий-танқидий матн тайёрлаш билан шуғулланувчи матншуноснинг қўлёзма асар нусхаларининг шончлилик даражасини аниқлаш, нусхаларнинг афзал томонларини ўзаро қиёслар асосида фарқлаш каби вазифаларини таъкидлаб, суйидаги тўртта қойдани эслатади:

- 1) тўлиқ нусха чала нусхадан афзал;
- 2) хати равшан нусха бадхат нусхадан афзал;
- 3) қадимий нусха замонавий нусхадан афзал;
- 4) бошқа нусха билан таққосланган нусха таққосланмаганидан кўшироқ.

Олим охириги икки қойдани олдингиларидан аҳамиятли эканини таъкидлаб, бундай нусхаларнинг “нафиса” (қадрли) ва “қоййима” (қиммати баланд) лафзлари билан изоҳлаган.

Аслиятга яқинлиги эътиборидан муаллиф яшаган даврга яқин-зоқ йилларда кўчирилган нусханинг кейингилардан афзаллиги ис-бот талаб қилмайдиган ҳақиқат. Шунингдек, ўзаро қиёслар асосида зараланган нусханинг қадрли баландлигига ҳам шубҳа йўқ. Умуман олганда, бу ҳукмлар тўғри, аммо жараёнда туғиладиган баъзи ҳо-латлар мазкур қарашларни бироз тўлдиришни тақозо этади. Фикри-мизни XVII-XVIII асрларда яшаган, мумтоз сўз устаси Сўфи Эллоҳёрнинг “Саботу-л-ожизин” (“Ожизлар саботи”) асарининг ил-мий-танқидий матнини тайёрлаш жараёнидаги тажрибалари билан далиллаш мумкин.

“Саботу-л-ожизин”нинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар ака-демияси Шарқшунослик институти фондида жами бир юз ўттиз ик-кита нусхаси бўлиб, шулардан етмиш тўққизтаси қўлёзма, эллик учтаси тошбосмадир². “Саботу-л-ожизин”нинг ЎзРФАШИ Ҳамид

¹ Бу асар олмон шарқшунос олими доктор Бергштрауснинг 1931 йил Қоҳира университети адабиёт факультети араб тили бўлими магистрларига ўқилган маърузалари асосида ёзил-ган.

² Қўлёзма ва тошбосмаларнинг ҳудудий ва хронологик таснифи ҳақида батафсил маъ-лумот олиш учун қarang: Саботу-л-ожизин”нинг қўлёзма ва тошбосма нусхари ҳақида // Шарқшунослик №1, 2010. Б. 99-105.

Сулаймонов фондида сақланаётган энг қадимий қўлёзма нусхаси мелодий 1810 йилга, тошбосма нусхасининг энг қадимийси мелодий 1847 йилга оид. Шахсий кутубхонамиздаги нусха эса 1800 йилда кўчирилган.

2007 йилда “Санъат журнали нашриёти”да мазкур нусхалар асосида “Саботу-л-ожизин” илмий-танқидий матнининг дастлабки варианты босмадан чиқди. Кейинги изланишлар натижасида Россия фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари институти (Санкт-Петербург) фондида нашрга асос қилинганидан ҳам қадимийроқ нусхалар мавжуд эканлиги маълум бўлди. А 1057 (кўч. й. – 1194/1780), В 4149 (кўч. й. 1203/1789), 1420 (кўч. й. 1211/1796-97) инвентар рақамли қўлёзмаларни 2007 йил нашр варианты билан ўзаро қиёслаб, илмий-танқидий матнни аслиятга янада яқинлаштирилди. Аммо жиддий ўрганишлардан сўнг энг қадимий А 1057 нусхаси ҳам хатолардан холи эмаслиги аён бўлди. “Умрнинг фанийлиги баёни” бўлимидаги: “Керак аҳли карам халқ этгали *жамъ*” (جمع) мисрасидаги охирги сўз А 1057да “*жамийъ*” (جمع) деб кўчирилган, аслида шундай бўлиши керак эди:

*Керак аҳли карам халқ этгали жамъ
Ўзини дамбадам кам этса чун шамъ.*

Ёки “Тамаъдан тийилиш ҳақида” бўлимидаги “Ола бўлғон ола юргондин ортиқ” мисрасидаги аввалги *ола* (لا) сўзи А 1057да *олой* (لاى) деб ёзилган. Аслида шундай бўлиши лозим эди:

*Ола бўлган ола юргондин ортиқ,
Кўмулган термулиб тургондин ортиқ.*

“Саботу-л-ожизин”га ёзилган шарҳларда мазкур байт турлича изоҳланган. “Рисолайи Азиза”, “Иршоду-л-оъизин” ва Техронда нашр қилинган Ҳожи Тиллоийи нусхасидаги шарҳнинг мазмуни шундай: камбағалликдан кийиминг ола-була ямоққа тўлиб кетган бўлса ҳам ўзингни тий. Бу юришинг бировлардан сўраб олиб, тиланчилик қилгандан ортиқроқ. Юзингнинг неча қават терисини шилиб, кимсага муҳтож телмириб тургондин кўра ўлганинг афзалроқ. “Ҳидоят-т-толибин” шарҳида эса мисра сал бошқачароқ талқин этилган: “Инсонни пес бўлуб, териси ола-була бўлмоғи, бировларни молу матоъига кўз олайтириб юргондиндин ва тамаъ этгандин ортуқ ва яхшидур. Ва ё пес бўлуб юрмоқ, мунофиқлар каби икки юзлама юрмоқдин зиёда ва яхшидур...”

Шархлардан аён бўладики, бу ўринда *олойдан кўра ола бўлгани* мақсадга мувофиқ. Шунингдек, “Мусаннифнинг ожизлик ва шикасталик билан айтган сўзлари” бўлимида “Ёқони тут, ажал тутмай ёқони” мисрасидаги *тут* ўрнига А 1057 нусхада *ол* сўзи келтирилган. Деярли барча кўлёзма ва тошбосма нусхаларда бу байт қуйидагича берилган:

*Бақодур дема, айши бебақони,
Ёқони тут, ажал тутмай ёқони.*

Мазкур мисрада *ол* сўздан кўра *тут* лафзининг қўлланиши ўринли эканига икки далилимиз бор. Биринчидан, Сўфи Оллоҳёр тилининг ўзига хос хусусиятларидан бири – бир ўзақдан ясалган, аммо маъноси турлича сўзларнинг бир байтда жамланиши, биринчи ёки иккинчи мисранинг шаклий яқинликка эга сўзлар асосига қурилиши, умуман, тажнис санъати билан боғлиқ бундай “топилма”ларнинг байтлару мисралар оралаб сочиб чиқилишидир. Юқоридаги мисрада айни хусусият акс этган. Иккинчидан, Сўфи Оллоҳёр халқ орасида тарқалган машҳур ёхуд нодир ҳолатни илҳом завки билан айни пайтида келтириш орқали мазмуннинг таъсирчанлигини оширади. Халқимизда хато бир ишни қилиб қўйганида ёқасини тутиб, “тавба қилдим” деган одат бор. Бақоси йўқ бу дунёнинг бебақо айшини абадий деб ўйлаш ва шу ўйда яшаш ана шундай тавбани такозо қиладиган хатодир. Албатта, “ёқони ол” деганда ҳам шу мазмун тушунилади, лекин бу ифодада “Оллоҳёрона” руҳ йўқ.

Бундай мисоллар энг қадимий ҳисобланган А 1057 рақамли кўлёмзада кўп бўлмаса-да, учрайди. Демак, бу кузатишларимиз энг қадимий деб топилган кўлёмза нусхасини ҳар доим ҳам аслият ўрнида қабул қилиб бўлмаслигини кўрсатади ва илмий-танқидий матнни тайёрлашда қадимий нусханинг асос сифатидаги дахлсизлигини шубҳа остига қўяди.

“Бошқа нусха билан таққосланган нусха таққосланмаганидан яхшироқ” деган тўрттинчи қонданинг муҳимлигини “Саботу-л-ожи-зин”га ёзилган битга шарҳ мисолида кўриш мумкин. “Ҳидоят-у-толибин” (“*Илм толибларига йўлланма*”). 1388 ҳижрий сана жума-

³ 2009 йили “Ҳидоят-у-толибин”нинг айни нусхаси эски ўзбек ёзувидан табдил этилиб, нашрдан чиқди. Нашрга тайёрловчи: ЎзРФА Алишёр Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи илмий ходими Озодбек Алтмонов. Мазкур нашрда “Ушбу нашр хусусида” номли сўзбоши, сноскада оят, ҳадис ва баъзи арабий жумлаларнинг таржималари, шунингдек, китоб охирида 836 сўздан иборат луғат илова қилинган.

ду-с-сонийнинг 29-кунида (милодий 1968 йил 22 сентябр) Кобул шаҳрида Саид Ҳабибуллоҳ ибн Яҳёхон томонидан ёзилган.

Саййид Ҳабибуллоҳ шарҳнинг “Сабаби таълиф” бўлимида қуйидаги сўзлар билан кўп нусхали матнлар устида олиб бориладиган матншунослик тадқиқотининг асосий вазифасини айтган: “...қаламий нусхалар топилса, аларни бир-бирига муқобил этиб, бир нусхайи саҳиҳа қўлга келса”. Шориҳ тасҳиҳ учун “Саботу-л-ожизин”-нинг қўлёзма ва тошбосмадан иборат 5та нусхасини танлаган. Уларнинг тайёрловчиси, ношири ҳақида маълумот йўқ, фақат ким орқали келгани айтилади, холос. Сўнгра нусхаларни ўрганиш жараёни ҳақида хабар берилади. Нусхаларни ўзаро қиёслаб текшириш (тасҳиҳу тансиҳу муқобала)да шориҳнинг ўғиллари Саййид Сайфуллоҳ ва биродари қори Саййид Ҳорун ибн Саййид Абдулаҳадхон Косоний қатнашган. Дўстларининг илтимосига кўра, шарҳ ёзишни ният қилиб, ишни татар олими Тождуддин охунднинг “Рисолайи Азиза” шарҳини тўла ўқиб чиқишдан бошлаган. Шарҳдаги хато жойларини белгилаб чиққан. Кейин бир неча ой ичида ўз шарҳини ёзиб тугатган.

Шунингдек, “Саботу-л-ожизин”и машҳур ба Сўфи Оллоҳёр” номли Мусо афанди Шомда чоп қилган нусха ҳақида махсус тўхталган, нусхадаги нуқсонларни очиқ айтган. Бўлим охирида шарҳнинг услуби баён этилган: манзума матнидаги лафзлар ўзаро, мисралараро ва байтлараро боғлиқликда шарҳланган; тушунилиши қийин сўзлар, тажнис санъати билан ифодаланган иборалар этимологик, грамматик ва илми бадиъ қоидалари асосида изоҳланган; матнда келган ақидавий, тарихий, ахлокий-маиший масалалар ўз ўрнида имкон қадар Қуръон ва ҳадис асосида далилланган, ўрганилган; далили заиф сўзлар ва мавзуъ(сохта) ҳадислар очиқ баён этилган; ҳадис ровийлари келтирилган. Байтлар сони 1663 та экани қайд этилган.

Хуллас, ишончли илмий-танқидий матн юзага келишида муқояса усулининг аҳамияти катта. Негаки, турли йилларга оид юздан ортиқ қўлёзма ва тошбосма нусхага эга муайян асарнинг *матн тарихини* ўрганмасдан, унинг тили ёки бадииятини ёритиш борасида қанчалик заҳмат чекилмасин, бу тугал иш ҳисобланмайди. Кўп нусхали матн тарихини ўрганиш эса асарнинг қўлёзма, тошбосма нусхаларини турли таснифлар асосида гуруҳлаш, ҳар томонлама қиёслаш ва саралашдан бошланиб, охири – аниқ ва ишончли далиллар билан қувватланган илмий-танқидий матнни тайёрлаш билан ниҳояланади.

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ “ФАРҲОД ВА ШИРИН” АСАРИДА ШИРИН ТИМСОЛИ ТАЛҚИНИ

Аёл борки, олам мунаввар деб бежиз айтмайди, халқимиз. Аёлларсиз ҳаётни, тараққиётни тасаввур қилиб бўлмайди. Улар жамият-тимизнинг етакчи кучлари, моҳир ва уddaбурон мураббийлари, меҳрибон ва оқила тарбиячиларидир.

Шарқда аёл қадимдан муқаддас зот сифатида улуғланади, улкан сўз санъаткорлари асарларида таъриф у тавсиф қилинади. Уларнинг гўзалликларини назорати мадҳ этилади. Айниқса, бу улуғ мутафаккир шоиримиз Алишер Навоий ижодида ниҳоятда теран тасвирлаб берилган. Навоий яратган аёллар тимсоли ер шарининг турли қисмларида яшовчи халқларга мансуб бўлиб, чинакам байналминал характер касб этадилар. Арман маликаси, хитой тожирининг қизи, Эрон шоҳининг маҳрами, араб қабиласининг оддий вақиласи, ҳинд гўзали ва бошқалар турли халқ, элат вақиллари бўлиб, ҳар бир портретнинг ўз қиёфаси, ҳусн жамоли бор. Аммо у гўзаллик, ҳаё, ибo, фаросат, назокат, меҳрибонлик, самимийлик, камтаринлик ва оқилалликда бир-биридан кам эмас. Навоий яратган асарлардаги аёллар дунёсининг тасвири, унинг кишилиқ бадийий такомил тарихида кам учрайдиган доҳий, юксак сўз санъаткори эканлиги яна бир марта далолат беради.

Алишер Навоий ўзининг “Фарҳод ва Ширин” достонида арман маликаси бўлган Ширин ўз гўзаллиги, мазмундорлиги ва улуғворлиги билан ҳар қандай юртга ҳусн-малоҳати бўлиб тушади ва бу шоир яратган портрет галереясининг бошида туришга лойиқ деб ўйлайман.

Ширин ниҳоятда хушёр, ақлли, доно, жуда зийрак, қалби тоза, ўта гўзал ва жозибадор қиз. Ширин тимсоли Шарқ адабиётида аёлларнинг ҳаё ва ибo, ақл ва заковат ҳамда ирода устиворлиги тимсоли сифатида яшаб келди. Унда хотин-қизлар дунёсининг зийнати бўлган латофат, назокат ҳамда журъат ва шижоат уйғун ҳолда тасвирланган. У асарда тасвирланишича, ёшлигидан бошлаб маърифатпарвар аммаси Меҳрибону тарбиясида илмли ва ақл-фаросатда тенги йўқ бўлиб етишади. Унинг бутун фикри-зикри мамлакатни ободонлаштириш, қаҳраб ётган даштларга обихаёт етказиб, у жой-

ларни боғу бўстонларга айлантириш, халқни фаровон қилишда бўлган. Бизга тарихдан маълум, арман юртида машҳур Урарту давлатини барпо этган, унинг авлод-аждодлари ҳам ўз вақтида сув учун мардонавор кураш олиб борганлар ва тарихда “Семирамида ариғи” деб ном олган ариғ қазиганлар.

Ширин Урарту подшоҳларининг муносиб меросхўри сифатида тоғларора канал қаздириб, юртини обод, халқини фаровон қилиш йўлида жонбозлик кўрсатади.

Ширин Алишер Навоий тасавуридаги бутун фазилатлар, барча олижаноб хисларнинг инсон тимсолидаги символик мужассамадан иборат қилиб тасвирланган. Шоир Ширинни гўзал инсон сифатида таърифлайди, чунки гўзал инсоннинг ҳар бир иши ҳам яхшилик, гўзаллик, эл-юрт манфаатига қаратилган бўлади. Шунинг учун ҳам унинг ташқи кўриниши билан ички олами ўртасида ҳамжиҳатлик, уйғунлик барқарор бўлиши керак. Навоий Ширинни етук образ сифатида тасвирлаб, уни молу давлат эмас, Ватан ободлиги, халқ фаровонлиги каби юксак туйғулар қизиқтириши ва у аммаси Меҳинбону билан канал қазитганларнинг, оғир меҳнат қилаётганларнинг аҳволидан хабар олиб туришини таъкидлайди. Бу ҳолат, айниқса, унинг иш бошига келиб қимлигини билмай, фидокорона меҳнат қилиб мўъжиза кўрсатаётган Фарҳодга ўта камтарлик ва самимий меҳр билан қилган мурожаатида яққол кўринади.

Шириннинг қилган ҳаракатлари, кўрган тадбирларни бекор кетмади, сув учун олиб борилган халқ кураши ниҳоятда зўр ғалаба билан яқунланди. Ариқ битиб, сув келтириш тантанасига йиғилган халқ шитоб билан оқаётган сувга эргшиб, севинчидан қийқириқлар билан ариқ ёқалаб тўғон бошига борадилар. Байрам тусини олган бу тантана ариққа “Наҳру-л-хаёт” (“Хаёт ариғи”), қаср олдида қазилган ҳовузга “Баҳру-н-нажот” (“Нажот денгизи”) деган ном қўйиш билан яқунланади. Бу тантанадаги халқ қувончини кўрган Меҳинбону, Ширин ўзида йўқ хурсанд ва мамнун эдилар.

Улуғ мутафаккир шоир Алишер Навоий ёруғ ва нурли хаёт ҳақидаги орзу-умидларини арман маликаси Ширин тимсолида беришга ҳаракат қилади. Шириннинг бахти шунда эдики, у Меҳинбону каби маърифат ҳомийси, илм-маданият тарафдори бўлган ҳукмдор саройида яшади ва унинг тарбиясида ақлли, доно, илмли киз бўлиб етишади, унинг бутун фикри-зикри мамлакатни ободонлаштириш, қаҳраб ётган даштларга обихаёт етказиб, у жойларни гуллаган боғу

бўстонларга айлантириш билан банд. Шоир Навоий халқларнинг асрий орзуларини рўёбга чиқариш соҳасида Ширин гарчи аёл бўлса-да, биринчилардан бўлиб қўл урганини, уни амалга ошириш учун ҳамма чора-тадбирларни кўриб, ўз олдига кўйган муҳим масалани бажаришда собитқадамлик билан иш тутганини, халқ ва мамлакат ҳаёти учун чексиз аҳамиятга эга бўлган ишлар билан банд бўлганлигини зўр ғурур билан тасвирлайди.

Ширин ўз атрофига ўтмишда ўтган мумтоз шахсларга ўхшаб илм-фан билимдонлари ва фидойиларини тўплайди, улар билан бирга баҳслар, мажлислар ташкил қилиб, мазмундор суҳбатлар ўтказди. Агар эътибор берилса, Меҳинбону саройидаги бу муҳит ўзининг маънавий ҳаёти билан араб халифалиги даврида таъсис этилган “Боғдод академияси”ни эсга туширади.

Ширин ва Меҳинбону бош бўлган бу саройдаги инсонлар жаҳолат ва хурофотдан анчагин узоқроқ холда қувноқ ва ёрқин ҳаёт кечирардилар ҳамда афсонавий, идеал жамият аъзолари каби пок ва нурунийдирлар, улар Ширин бошчилигидаги суҳбатларда донишмандликни касб этадилар.

Навоий ақидасича, гўзал инсоннинг ҳар бир иши ҳам яхшилик, гўзаллик, эл-юрт манфаатига қаратилган бўлади. Шунинг учун ҳам унинг ташқи кўриниши билан ички олами ўртасида ҳамжиҳатлик, уйғунлик барқарор бўлиши керак. Шоир Ширинни шундай стук тимсол сифатида тасвирлайди. Бу тасвирларда реалликдан кўра аъёнанавийлик характери анча кучли берилган.

Алишер Навоий Ширин атрофидаги донишманд қизларни номбаном кўрсатади ва уларнинг фаолиятига таҳсин ва офаринлар айтади:

*Дилорому, Дилорою, Дилосо,
Гуландому, Суманбўю, Сумансо.
Паричеҳра, Паризоду, Париваш,
Парипайкар зиҳи ўн исми дилкаш.
Чу эврурди лаболаб давр оёғи,
Қизиди базм янглиг эл думоғи.*

Бу нузли ва завқ-шавқли машғулотлардан улуг шоир таъбири билан айтганда “Эл думоғи қизиган”, илҳом тўла ҳаётдан маст яшар эдилар.

Ширин сиймоси Шарқ мумтоз адабиётида қадим замонлардан бери яшаб келади. Улуг мутафаккир адиб Фирдавсийнинг “Шоҳно-

ма” асарида Ширин образи бор. XII асрда Низомий яратган “Хамса” асарида ҳам Ширинга махсус дoston бағишланган. Худди шундай Амир Хисрав Дехлавий “Хамса”сида ҳам Ширин номи билан махсус мустақил сюжетли асар яратилган. Аммо Алишер Навоий давригача бўлган у асарлардаги Ширин тимсоллари ҳаммаси меҳнат кишиси бўлган Фарҳод билан эмас, сосоний ҳукмдори Хисрав Парвез билан боғлиқ ҳолда тасвир қилинади. Улуғ шоир Алишер Навоий бу ажойиб гўзал тимсол моҳиятини ўзгартириб, эски сюжетга янги ғоя, янги мотив киритиб, комил инсон мужассамини ўзида ифода этган Фарҳодни Ширин иккисининг ўртасидаги улкан муҳаббатини тасвир қиладиган ва бўлғуси ёшларга, келажак авлодга ўрнак бўла оладиган дoston яратдики, бу образ шу кунгача ҳам ўзининг тароватини йўқотмай келмоқда.

Ўша оғир замонларда аёллар, қаттиқ зулм, ҳуқуқсизлик остида эзилган, хўрланган шароитда улуғ Навоий хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиб, ўз фазилатлари билан Фарҳоддан қолишмайдиган ифбатли, иродали, оқила Ширин тимсоли адолатли давлат бошлиғи Меҳинбону тарбиясида камол топиб, илм-фан, санъат ва ҳунарда тенги йўқ қилиб яратилди. Унинг биринчи ва асосий етакчи хислати одамийлик, ҳақиқий инсон бўлишидир. Бунга биргина мисол келтириш мумкин. Золим подшоҳ Хисравнинг ёлғон “Ошикона” таклифини қатъият билан рад этган Ширин:

*Менга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур*

– дейди.

Гўзал тимсол Ширин ўз юрак дардини одамлардан бекитмас, баъзи аёлларга ўхшаб бу севгисидан ҳайикмас, аксинча унга даво излаб Фарҳод оғушига талпинар эди.

*Куюб ҳажр ўқтидан жону кўнгул ҳам,
Не куймакким, бўлиб юз қатла кул ҳам.
Ичимга шуълаи ишқини тутошиб,
Тутошиб демакким, бошимдин ошиб...*

Афсуски, Шириннинг ишк жомидан май ичиб, муҳаббат мажлисларидан лаззатланиб, изтироб бахтиёрлигида ҳаёт кечириши узокка чўзилмади. “Кажрафтор фалак” гардиши унинг бошига кул-фат ёғдира бошлади, мусибатли қора кунлар туғдирди. Фарҳоднинг

Ўлимидан қаттиқ қайғуга тушган Ширин ўзини ҳалок қилди. Чунки унинг маънавий дунёси ниҳоятда юксак эди.

Шундай қилиб, улуғ шоир Навоийнинг суюкли қаҳрамони, хотин-қизлар оламининг олижаноб тимсолига айланган Ширин бошлаган ишлар бўлғуси авлодлар томонидан давом эттирилди, унинг азиз номи халқ хотираси ва китоблар саҳифаларида абадий сақланиб қолди.

*М.Исмоилова,
ЎЗМУ доценти*

ЯНГИЛАНГАН БАДИИЙ ТАФАККУР

Ўзбек адабиётида илгари ҳам яккам-дуккам тарзда мавжуд бўлган қофиясиз, вазнсиз, тиниш белгиларисиз, имло коидаларига риоя қилинмай ёзилган ижод намуналари бўлган. Бугун эса дастлаб англаш у ёқда турсин, ҳатто ўқиш ҳам маҳол бўлган асарлар миллий поэзиянинг қиёфасини белгилловчи омилга айланиб бораётир. Улар адабиётшуносликда модерн йўналиш намуналари номини олди ва қизғин баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Бир гуруҳ адабиётшунос олимлар ўзбек адабиётида ҳам модерн шеърлар мавжуд, аммо бизга ёт, сингишмайдиган ҳодиса дейишса, бошқа тоифа олимлар модернизмни бутунлай инкор этишмоқда. Албатта, ҳар икки томон ҳам ўзининг ҳақлигини исботловчи далилларга эга. Аммо назаримизда, уларнинг қарашлари асосли эмасдай. Уларнинг бош даъвоси модернизмнинг оммавий эмаслиги ва ифода усулининг одатдагига ўхшамаслигидан иборат. Ҳолбуки, адабиёт – исёнкор санъат эканлиги бот-бот такрорланади, ҳар бир янги бадий ҳодиса ниманингдир инкори сифатида пайдо бўлиши тан олинган ҳақиқатдир.

Кўп киррали, зиддиятларга бой, мураккаб ҳодиса бўлмиш модернизм адабиётга эстетик индивидуализмни олиб кирди. У Ботиш (Ғарб)да фикрнинг янгича ифодасига бўлган эҳтиёж туфайли туғилди. Зеро, XX аср бошларига келиб, Оврўпа зиёлиларини қуруқ рационал ақл, манфаатнинг бирламчилигига асосланган фалсафий қарашлар тизими қониктирмай қўйганди. Чунки ақлнинг чексиз қудрати ҳақидаги қарашлар у қадар тўғри эмаслиги англаб етилганди. Ницше, Шопенгауэр, Сартр, Бретон каби файласуф ва эстетларнинг қарашлари айни шу ҳолатга асосланади.

Модернизм XIX аср охиридан то Иккинчи жаҳон урушига қадар бўлган даврда, асосан, санъат ва адабиётда вужудга келган туб ўзгаришларни таъминлашда қўлланган атама ҳисобланади. Бошқа тарафдан, модернизм пайдо бўлган аниқ санани белгилаш имконсиз. Атама сифатида илк бор Гегел қўллаган модернизм ҳодисаси XIX аср охири XX аср бошларида Европа ва Америка санъатида бадиий услуб тарзида мавжуд бўлган. «Янги услуб» (ягона синтетик санъат) яратишга ҳаракат қилишлар натижасида юзага келган. Бу ҳодиса тарафдорлари классик санъат шакллари ва мумтоз анъаналардан воз кечиб, ўз шахсий кечинма, таассурот ва тасаввурларини устун қўйишган, бадиий шаклларни янгилаш жараёнига алоҳида аҳамият беришган.

Модернизмни рационализмнинг (ақлий операция маъносиде эмас) рўёбга чиқиши санаш ҳам мумкин. У ягона формула – техник ва иқтисодий тараққиёт асосида олға силжийди. Зотан, бундай тараққиёт ижтимоий, сиёсий, фикрий ва ахлоқий долғаланишни келтириб чиқаради. Шунга кўра, у бизни ўтмиш, ҳис-туйғу, қадрият ва шу каби бошқа асос тушунчаларни қайта кўриб чиқишга ундайди; иқтисодий, фанний ва технологик ўсишлар инсоний қадриятларга алоқасиз тарзда юз беради, деб ҳисоблайди. Аслида эса на билим, на технология, на-да иқтисод ғайринсонийдир. “Илгарилаш мафкураси”нинг жон томири – инсон омилдир. Модернизмни майдонга келтирган кескин тўнтаришлар, моддий қийинчиликлар, ингилинанидиган мақсаднинг ноаниқлиги каби ҳолатлар юмшаб, ҳаёт бир маромга туша бошлагач, иқтисодиётнинг тизимли ва умумий гуркираши назарияси амалий тус олди. Шу тариқа ҳозир яшаб турганимиз оралик даврда “илгарилаш фикри” аҳамияти пасайди.

Ижодкорларнинг шахсий кечинмаларига таяниб, уни ўта шахсий йўсинда ифода этгани учун ҳам модерн шеърят оммавий бўла олмади, бунга даъво ҳам қилмайди. Аммо бу ҳол уни халқона эмас, одамларга ёт дейишга асос бермайди. Чунки «оммавий бўлмаган билан халқона бўлмаганнинг орасида фарқ бор. Бирор янгилик олиб кирган усул маълум муддат оралиғида халқона бўлишга улгурмайди; у оммавий эмас, шу билан бирга нохалқона ҳам эмас”¹. Модернизм ҳодисаси бадиий завқи бошқаларникига ўхшамаган одамни кўпчилик дидига мослашиш мажбуриятдан қутқаради. У

¹ Хосе Ортега-и-Гассет. Эстетика. Философия культуры. Дегуманизация искусства. М., Искусство, 1991. С. 219

эстетик плюрализм томон йўл бошлайди, индивидуал шеърят бўлгани учун индивидуал ёндашувни такозо этади. Оламни ҳаммадай идрок этмаслик қусур эмас, ўзига хос шахсликнинг белгиси эканлиги, барча одатланган шакл доим ҳам гўзал ва мукамал бўлавермаслиги, ундан қочиш, уни инкор этиш нафақат мумкин, балки зарур эканлиги модернизм таклиф этаётган йўлдир. Мавжуд воқелик нафақат иждокорлар, балки оддий одамларда ҳам турлича таассурот қолдиради. Модернизм одамлар зоҳиран умумий умий қиёфага эга бўлса-да, аслида ҳар бир киши атрофдагилардан бутунлай фарқ қиладиган алоҳида ШАХС эканлигини, кўриниши, қилаётган иши айни дамдаги руҳий ҳолатига зид келиши мумкинлигини бадий асарга олиб кирди. Модерн адабиётнинг қаҳрамонлари воқеа жараёнида эмас, мушоҳада, кечинма асносида кўрсатилади. Худди шу жиҳат модерн адабиёт намуналарининг оммаланишига йўл қўймайди. Асардан равон тил, қизиқарли сюжет, аниқ ҳис-туйғу кутиб ўрганган ўқувчи ҳамма нарсани муаллиф кечинмалари воситасида билиш, унинг оламига киришга дарҳол кўника олмайди. Олмон файласуфи Альфред Дёблин «Адабиётда оммавий универсал ишлаб чиқариш бўлиши мумкин эмас. Ўз кучинг билан қўлга киритилмаган нарсани ушлаб қолиб бўлмайди²» деганда айни шуни назарда тутандир. Модернизм бирор эътиқодга зид адабий йўналиш эмас. Адабиётнинг бош вазифаси эътиқод ва эзгулик сингари кадриятларга ундаш эмас, уларга эҳтиёж уйғотишдир. Эзгуликнинг айнан қайси жиҳати эзгулик экани, динга нима учун эътиқод қилиш лозимлигини англаган киши яшашнинг моҳиятига этади. Модернизм оқими адабиётнинг мана шу бош вазифасини ўзгача усул, янгича тарзда адо этмоқда. Фан ва техниканинг шиддатли ривожини одамлар табиатидан таъсирчанликни, адабиётдан ҳис-туйғу тасвирини сиқиб чиқариб, руҳий-маънавий ҳаётга интилишни сусайтиради. Модерн адабиёт шу ҳолат меваси: у одамларга ҳис-туйғуни улар одатланган ва ортиқ кўришни истамаган шаклда эмас, балки янги, ўзига жалб этувчи кўринишда таклиф этади – зотан, янгиланган ижтимоий тафаккурнинг бош талаби янги бадииятдир.

² Дёблин А. Футуристическая техника слова / Называть вещи своими именами. М.: 1986. С. 299-300.

“МИЛЛИЙ ШЕЪРЛАР”ДАН БИРИНЧИ БЎЛИМ

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ижтимоий-сиёсий мавзуда ёзилган шеърларини ўзида мужассам этган манбалардан бири “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” мажмуасидир. Мажмуа литографияда чоп этилган. Бу манба ҳозирда ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 7628 л I, 7628 л II ва 4066 инвентар рақамлари остида сақланмоқда.

“Миллий ашулалар учун миллий шеърлар”нинг биринчи бўлими олти шеърдан таркиб топган. Бу шеърларнинг аслият ва таъдил вариантларини қиёсий таҳлил этиш натижалари уларда “Ғоявий таҳрир” билан боғлиқ анчагина матний тафовутлар мавжудлигини кўрсатади.

Ҳамза “Миллий шеърлар”и биринчи бўлимидаги дастлабки шеър “*Йиғла, Туркистон*” нақорати билан келишининг ўзиёқ унинг ушбу тўпламларидан кўзланган мақсадни англаш имконини беради. Зеро, уларда ижтимоий-сиёсий моҳият бетакрор бадиият билан ифодаланган. Бирок бу асарларнинг нашр нусхаларини аслият билан қиёсий ўрганиш натижалари уларнинг матни хатолардан холи эмаслигини, бинобарин, бу асарлар матни чуқурроқ ўрганилиши зарурлигини кўрсатади. Жумладан, шоирнинг “Тўла асарлар тўпламида”ги шеърларда учрайдиган матний тафовутлар бу фикрни тасдиқлайди. Масалан:

*Биздек ҳеч миллат борму зиллатга ботган,
Сафоҳатга алданиб ифбат йўқотган.
Фироринда тик ётур ихват ўргатган,
Жаҳлу бидъат захрини шарбат кўрсатган¹*

Учинчи мисра бошидаги “*фирор*” (қочмок) сўзи ўрнида асл нусхада “*мозор*” сўзи келтирилган. Бу эса мисрада ихват – биродарликни, оға-иничиликни ўргатганлар мозорида тик ётар, элда, юртда биродарлик қолмади, миллат фарзандлари бир-бирига душ-

¹ Ниёзий Ҳ.Ҳ. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Иккинчи том. Т.: Фан, 1988. Б. 8 (Кейинги ўринларда ушбу манбанинг саҳифаларини кўрсатиш билан чекланамиз).

ман бўлиб қолди, бу ҳолат эса жаҳолат, нодонлик заҳарини шарбат деб кўрсатганлар иши, деган мазмун ифодаланган. Кўриниб турибдики, нотўғри ўқилган бир сўз бутун бир бандда илгари сурилган фикрга соя солган.

Бундан ташқари, ушбу шеър мазмунининг асл жавҳари ифодаланган қуйидаги банди нашр нусхадан тушириб қолдирилган (7628 л II рақамли тошбосма 2-бет):

شوندای کیتسه حالیمیز نی لار بولغوسی باری کلفت بولغوسی بیزگا کیلگوسی
ایشیک لارده سایل لیک سونگره قالغوسی طعنه تاشی باشلارنی آنده یارغوسی

(Шундай кечса ҳолимиз нелар бўлгуси, Борми кулфат бўлгуси, бизга келгуси, Эшикларда сойиллик сўнгра қолгуси, Таъна тоши бошларни онда ёргуси).

“Дармон истариз” деб бошланувчи учинчи ашулада бир қатор матний тафовутлар борлиги кузатилади. Ҳамза бу шеърда ҳам халқни ижтимоий-сиёсий уйғонишга даъват этади. Шеър “Эски Турон” халқ ашуласининг поэтик интонацион хусусиятлари асосида ёзилган (7628 л II рақамли тошбосма 5-бет):

ای مسلمانلار قچان بیز درده درمان ایستریز بو قارانغو کیچه میز گا ماه تابان ایستریز
بیز وطن اولادینه علم ایله عرفان ایستریز یانگاری قالغودیک اسلامه عنوان ایستریز
ای مسلمانلار کیلینگ لار حکم قرآن ایستریز ملتہ شوکت طرقي شان و دوران ایستریز

(Эй, мусулмонлар қачон биз дарда дармон истариз, Бу қоронгу кечамизга моҳи тобон истариз, Биз ватан авлодина илм ила урфон истариз, Ёдгори қолгудек ислома унвон истариз, Эй, мусулмонлар, келинлар ҳукми Қуръон истариз, Миллата шавкат, тараққий, шаъну даврон истариз).

Ушбу шеърнинг нашр варианты нақоратида айрим фарқлар борлиги кўринади. Яъни нақоратнинг биринчи мисрасидаги “*хатми Қуръон истариз*” асл нусхага кўра “*ҳукми Қуръон истариз*” дир. Шунингдек, ушбу шеърнинг бешинчи банди аслида шеър мактаъси, яъни охирги банди бўлиши керак эди. Нашр нусхада етти бандлик мазкур шеърнинг охирги банди бешинчи ўринга чиқиб қолган. Бу ҳолни, аввало, шеър мазмунидан, қолаверса, муаллиф таҳаллуסי келтирилганидан ҳам англаш мумкин:

*Бу Ниҳон қон йиғлаюр миллат учун лайлу наҳор,
Ёз ўтиб, қиш келди ҳоло, бизга бўлган йўқ баҳор.*

*Сарсари боди жаҳолат қилмак истар тору мор,
Чора шул мактаб очайлик, шояд ўлсин сабзасор*
(14-б.)

Нашрдаги еттинчи (тошбосмада бешинчи) бандда ҳам бир қанча матний фарқлар мавжуд:

*Бизча миллатлар ичида бемаориф зод йўқ,
Бойларимизнинг макотиб фикрида ижод йўқ.
Нафси Куръону ҳадис ўргатувчи устод йўқ,
Бошда оламларда чин миллат суйан ифрод йўқ*
(14-б.)

Тўртинчи мисрадаги “Бошда оламларда” бирикмаси аслиятга кўра, “*Биллоҳ олимларда*” (7628 л II рақамли тошбосма 5-бет) бўлиши керак. Кўриниб турибдики, “*Оллоҳга қасамки, олимларда миллатни чинакамига суйадиган бирорта ҳам мард йўқ*”, деган мазмун ноўрин таҳрир натижасида саёзлашган, матндан англашиландиган фикр ўзгача тус олган.

Ушбу бўлимдаги “*Яхши ҳолин йўқотган оқибатсиз Туркистон*” деб бошланувчи шеър “Эски Хоразм” номли ўзбек халқ ашуласи оҳангида ёзилган. Бу шеърда Ҳамза Туркистон ўлкасининг ижтимоий, иқтисодий ва маданий даражаси икки ёқлама зулм оқибатида жуда оғир ҳолга тушганини тасвирлаган (469-б). Бу шеърнинг ҳам аслияти ва нашр нусхасида анчагина фарқлар бор:

*Ҳиммат чашмаси қуруб, зайрат боғчаси сўлган,
Синуб эҳсонли кўли, ибрат кўзи кўр бўлган.
Исломнинг исми қолуб, жисми ерга кўмилган,
Эсиз, шундоғ Туркистон нобакорларга тўлган*
(17-б.)

Тўртинчи мисрадаги “*нобакор*” сўзи асл манбада “*яхудий*” тарзида келади (7628 л II рақамли тошбосма 8-бет). Шунингдек, шеърнинг бешинчи бандидаги тўртинчи мисрада ҳам “*Боғлу кўлинг, Туркистон, нобакорларми чечган*” мисрасидаги “*нобакор*” сўзи ҳам “*яхудий*” бўлиши керак. Бу ҳолат охириги тўққизинчи банддаги 3-мисрада ҳам такрорланади:

*Огла, огла, Ниҳоний, кеча бўлди кундузлар,
Фалакда кўринмаюр моҳтоб ила юлдузлар.*

*Ватанга молик бўлди нобакору тўнғизлар,
Оёғ остида қолди неча сандек дилсўзлар
(18-б.)*

Учинчи мисрадаги “*нобакору тўнғизлар*” жумласи асл матнга кўра “*яҳуд отлиғ тўнғузлар*” дир (7628 л II рақамли тошбосма 9-бет). Кўринадики, сўзлар цензурага кўра “таҳрир”га учраган. Бундан ташқари, олтинчи банддаги охирги мисрада ҳам хатолик, яъни сўзнинг нотўғри ўқилганлиги кузатилади:

*Иттифоқнинг ўрнига кину гийбат йўл тутгач,
Айни мотам ўрнига тўю бидъат йўл тутгач,
Миллий мажлис ўрнига буззу ришват йўл тутгач,
Саҳвалатдан Туркистон сўйи усрат йўл тутгач
(18-б.)*

“*Саҳвалатдан Туркистон сўйи усрат йўл тутгач*”. Асл манбага кўра, “*суҳулат*” (енгиллик) сўзи (7628 л II рақамли тошбосма 9-бет) “*саҳвалат*” тарзида хато табдил килинган. Мисрадаги Туркистон енгилликдан машаққат, қийинчилик сари йўл тутмоқда, тарзидаги шоирнинг изтиробга йўғрилган хулосаси матндаги биргина сўз тўғри ўқилмагани боис тушунарсиз ҳолга келган.

*А.Давлатова
филология фанлари номзоди*

“МУКАММАЛ КЎРМОҚЧИ БЎЛДИК ДУНЁНИ...”

Мукаммал турмуш ва фаровон ҳаёт барча орзу қилган, интилган маснад. Фақат унга олиб борувчи йўл, усул ҳамда воситалар турличадир. Шунга кўра ҳар қандай орзу муайян мақсадга йўналтирилган ғояга, пировард натижада унга эришиш йўлидаги хатти-ҳаракатга асос бўлади.

Орзу маълум бир инсон, гуруҳ ёки жамият миқёсида бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам оқ ва қора, яхши ва ёмон, инсофли ва бетавфиқ, оқил ва жоҳил каби сифатлар одамзот яралгандан буён у билан яшаб келади. Дунё бино бўлгандан буён бир неча тамаддунлар вужудга келиши, юксалиши ва заволга юз тутиши, шу давр оралиғида инсоннинг ўзи, ўзлигини таниш учун тинмай изланиши боиси ҳам интилинадиган орзу – идеалнинг мавжудлигидир.

“Идеал” атамаси мукамаллик ҳақидаги тасаввур маъносини бериб, реалликка айланиб улгурмаган ҳаёт ёки гўзаллик демакдир. Бу тушунча, ўз навбатида, ижтимоий, эстетик, ахлоқий ва ҳоказо турларга бўлиниши мумкин. Идеал нафақат бадий сўз, балки ранг-тасвир, ҳайкалтарошлик, мусиқа, кино каби санъатнинг бошқа намуналарида ҳам акс этиши мумкин. Эстетик идеал ижодкор тасавури билан боғлиқ бўлиб, у ижодкор онгида туғилган ва реаллик касб этмаган олий гўзалликдир. Шу боис у кўпроқ жамиятнинг ёзувчи, мусаввир, ҳайкалтарош ва айниқса, шоир каби санъатга бевосита алоқадор аъзолари фаолиятига тегислидир.

Шеърят насрдан оламни кўриш, қабул қилиш ва талқин этиш имконияти кўпроқлиги билан фаркланади. Шу боис ҳам шоирлар ижодида эстетик идеал ўзининг барча қирралари билан бўй кўрсатади. Абдулла Орипов лирикасида ҳам бош қаҳрамон аввало инсон. Шоир қайси мавзуда қалам тебратмасин, шеърларида гоҳ инсоний камолотга чорловчи файласуф, гоҳ бадбин кимсалардан азият чеккан дардчил юрак, энг асосийси, тақдир битигидан рози замондошимиз бўй кўрсатади. Ижодкор концепцияси, эстетик идеалига баҳо бериш учун тадқиқотчидан барча асарларини ўрганиб чиқиш, адабий-эстетик қарашларидан баҳобар бўлиш тақазо этилади. Негаки айнан, адабий-назарий қарашлар ҳосиласи ижодда ҳам намоён бўлади.

Шоирнинг “Ранглар ва оҳанглар” номли туркумидан 15 та шеър ўрин олган. Туркумдаги шеърлар учлик шаклида ёзилган бўлиб, ҳар бири 15 банддан иборат.

Маълумки, бадий адабиётда ҳар бир оҳанг, сас ҳаттоки, гуйғу ҳам рангин тасвирланади. Шоир ҳаётдаги муайян ранг шу тахлитда ифор таратса не бўларди, деган ўзига хос савол қўяди. Бу дунёда инсон ақлидан, тасаввуридан устун тушунчалар бисёр. Агар одам боласи оқ денгиздан оппоқ эпкин, қизилидан алвон шаббода эсганини кўрса қандай ҳолга тушади. Шамол ўзи билан бирга қоришиқ насимларни етаклаб юрса бундан ўзга даҳшат бўлмаса керак. Шоир ўқувчини бир зум мана шундай ҳолатга тушишга мажбур этади. Туркумдаги биринчи шеър “Ранглар ва оҳанглар” деб номланган. Бу шеър ижодкорнинг концепцияси, руҳий ҳолатини ифодалай олади. У, бир томондан, шамолнинг ранглари йўқлигига қувонса, иккинчи томондан, жамики ижод аҳлида энг шаффоф, инжа манзараларини илғай олиш даражасидаги сергакликни ҳам истаydi.

*Сенинг кўзларингга чалинсин улар,
Сенинг қулогингга чалинсин унлар,
Барчаси ранго-ранг, саслари турфа¹.*

Шоир биргина мана шу шеъри орқали олам ва одам тўғрисида катта фикрларни ўртага ташлайди. Агар инсон ўзини ўзи тергай билса, йўлининг интиҳоси қаерда эканлигини англаса, бекат сўнигида нималар кутаётганидан хавотирга туша олса, демак у чинакам Қалб эгаси. Қалбда эса ранглар ва оҳангларнинг мусаввирига ошиқлик туйғуси яшайди. Лекин инсон мукамал эмас. Қай элдан додга коришиқ қон хиди, қаердандир ўсал маҳбуснинг ҳирқироғини етаклаб камоконанинг заққум ҳавоси келса, қайдадир эса кимлигидан беҳабар лоқайд кимсанинг ғафлат эпкини ҳам анкиб кетади. Демак, ҳали жанглар, биродаркушлик, ўғрилиқ, камокхоналар мавжуд экан, дунё ҳам инсон ҳам комил эмас. Шоир шеър якунида одамларни тавбага, тўғри яшашга ундаб ваъхонлик қилмайди, балки хулоса чиқаришни ўқувчини ўзига ҳавола этади:

*Қара, наъматакнинг қуруқ шохида
Бир қуш сайраб турар саҳардан то кеч,
Сергак бўлсайдик ўша қуш каби.²*

Нега қуш қуриган наъматак шохларида? Демак, нафақат наъматак, бошқа дарахтлар ҳам йўқликка юз тутмоқда. Дарахт образи одатда инсон, ҳаётга нисбатан қўлланилади. Бу ерда эса, қуриган шох рамзий маънода, яъни инсоний туйғулар таназзули ижодкорни изтиробга солади. Қуш эса олий ҳакам вақтнинг рамзий ифодаси. Бу дунёда ҳамма нарса бир зум бўлса-да, тин олиши мумкин, лекин вақт тўхтамайди.

Муҳаббат, аввало, имон, тақдирга ишониш, қисмат – мактубга розилик. Шоир кўнглида мана шундай ҳислар силсиласи уйғотган туйғуларни “Уйғунлик”, “Қисмат”, “Тафаккур”, “Қадр”, “Эътиқод” шеърлари орқали ўз гапи, орзу, идеалини айта олган. Камолотнинг чегараси йўқ. Инсон истаса, жами сарҳадларни забт этиши мумкин. Лекин, афсуски, мукамалликдан нокомилик устун келади. Шоирни мана шу ўйлар кийнайди.

¹ Орипов А. Ранглар ва оҳанглар. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси., 2012. Б. 22.

² Орипов А. Ранглар ва оҳанглар. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2012. Б. 23.

**АЛИШЕР НАВОЙНИНГ АРИЗ БАҲРИДА
ЯРАТИЛГАН БИР ҒАЗАЛИ ХУСУСИДА**

Мумтоз шеършунослик илми аруз вазни билан чамбарчас боғлиқ. Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунуну-л-балоға”, Алишер Навоийнинг “Мезону-л-авзон”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Рисолаи аруз” асарлари XV-XVI асрларда туркий арузшунослик алоҳида соҳа сифатида ривожланганлигини кўрсатади. Айниқса, Бобурнинг “Рисолаи аруз” асари арузнинг назарий асослари анча батафсил баён қилиб берилганлиги билан арузшунослик тарихида алоҳида мавқега эга. Рисола арузга доир яратилган аввалги манбалардан анъанавий 19 баҳрга қўшимча тарзда таҳлилга тортилган ариз ва амик баҳрларининг мавжудлиги билан ҳам ажралиб туради¹.

Бобур ўз рисоласида *ариз* баҳри ҳақида маълумот келтирар экан, бу баҳрнинг араб арузида мавжуд эмаслигини, балки форс шоирларининг ихтироси эканлигини алоҳида таъкидлайди: “Бу вазнда тозий (арабча – Д.Ю.) шеър топмайдурлар. Бу баҳрни аҷам шуароси пайдо қилиб мақлуби тавил (тавилнинг зидди – Д.Ю.) деб-турлар, ариз ҳам дерлар”². Шунингдек, Бобур ариз баҳрининг *мафойилун фаувлун мафойилун фаувлун* (чизмаси: v - - - v - - v - - - v - -) рукнларининг такроридан вужудга келиши ҳақида ҳам айтиб ўтади.

Шу ўринда баҳрнинг “мақлуби тавил” деб ҳам аталишига тўхталиб ўтсак. Маълумки, тавил баҳри араб арузига хос бўлиб, *фаувлун мафойилун фаувлун мафойилун* (v - - v - - - v - - v - - -) рукнлари асосида ҳосил бўлади. Агар эътибор қаратилса, ариз баҳри айнан шу рукнларнинг тескари – ўрин алмашилиб келган ҳолдаги такрорига асосланади, яъни аризда аввал *мафойилун* рукни, сўнг *фаувлун* рукни келади. Шу боисдан ушбу баҳр форсий арузшунослиқда мақлуби тавил деб аталган³.

¹ Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунуну-л-балоға” асарида гарчи 40 та баҳр номи келтирилган бўлса-да, улардан фақат учтаси бевосита таҳлилга тортилган. Қолган баҳрларнинг фақат номлари келтирилиши билан чекланилади.

² Бобир. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан. Т.: Фан, 1971. Б. 27.

³ Бу ҳақда қаранг: Тусий Н. Меъёр ул-ашъор. Атоуллох Хусайний. Бадоеъ-ус-саноеъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси.Т.: Адабиёт ва санъат, 1981; Мусулманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.) М.: Наука, 1989; Тоиров У. Фарҳанги истилохоти арӯзи аҷам. Душанбе: Маориф, 1991.

Бобур рисоланинг бахрлар ва вазнлар таҳлилига доир қисмида ариз бахридан ҳосил бўлувчи вазнларга тўхталар экан, *аризи мусаммани солим* вазнига ўзининг бир байтини, *аризи мусаммани мусаббағ* вазни учун эса Алишер Навоийнинг байтини мисол қилиб келтиради. Бобурнинг ўзи томонидан битилган байт шоирнинг “Девон”ида учрамайди, бу ҳолат Бобурнинг мазкур байтни шунчаки тажриба учун, таҳлил қилинаётган вазнга мисол сифатида ёзганлигини кўрсатади. Лекин Алишер Навоийдан келтирилган мисол, кузатишларимиз асосида маълум бўлдики, шунчаки бир байтли парча бўлмай, “Ҳазойину-л-маоний”дан ўрин олинган ғазал матлаъси экан. Бобур келтирган ушбу байт қуйидагича:

*Санову зотинг ичра тотиб ажз, аҳли идрок,
Гаҳи лоухси айтиб замоне мо арафнок.*

Мазкур матлаъ “Наводиру-ш-шабоб” девонига 322-рақам билан киритилган бўлиб, мавзусига кўра ҳамд ғазал ҳисобланади: “*Сенинг зотинг ва мақтовинг таърифидида аҳли идрок ҳам заифдирлар, биз сени етарлича англай олмадик*” деган сон-саноқсиз эътирофлар Сенга аталгандир”.

Яратганининг буюклиги ва банданинг ожизлиги баёни акс этган ушбу матлаъ иқтибос санъати воситасида зийнатланиб, шоҳбайт даражасига кўтарилган.

Ғазал матлаъсини тақтиъ асосида кўрадиган бўлсак, қуйидаги манзара ҳосил бўлади:

*Санову зотинг ичра тотиб ажз, аҳли идрок,
v - - - | v - - - | v - - - | v - ~
Гаҳи лоухси айтиб замоне мо арафнок.
v - - - | v - - - | v - - - | v - ~*

Дарҳақиқат, ушбу тақтиъ ғазалнинг *аризи мусаммани мусаббағ* (*мафойилун фаувлун мафойилун фаувлон*) вазнида яратилганлигини кўрсатади.

Алишер Навоий “Мезону-л-авзон”да арузшуносликда мавжуд бўлган анъанавий 19 баҳр ҳақида маълумот берар экан, ариз баҳрига тўхталиб ўтмайди. Лекин бу ҳолат Алишер Навоий мазкур баҳр билан таниш бўлмаган деган хулосани бермайди. Чунки Навоий рисоласининг кириш қисмида ўзи истифода этган манбалар каторида Носириддин Тусийнинг “Меъёру-л-ашъор” асарини ҳам

эслаб ўтади, Тусий асарида эса ариз баҳри “мақлуби тавил” номи билан келтирилган.

Шу ўринда савол туғилади: Нима учун Алишер Навоий бу баҳр ҳақида “Мезону-л-авзон” асарида маълумот бермаган? Гап шундаки, ариз баҳри *мафойилун* асл рукни ва унинг *фаувлун* тармоғига таркиб жихатдан ўхшаш руқилардан тузилган. Шундан келиб чиқиб, ўша давр арузшунослигида мазкур баҳрга алоҳида баҳр сифатида эмас, балки ҳазаж таркибидаги вазнлардан бири сифатида қараш ҳам мавжуд бўлган⁴. “Мезону-л-авзон”дан бир оз илгарироқ яратилган Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида ҳам бу баҳр алоҳида келтирилмайди. “Мезону-л-авзон” учун Жомий асарини таянч манба сифатида олган Алишер Навоий Абдурахмон Жомий изидан бориб, мазкур баҳрга алоҳида тўхталиб ўтмаган⁵. Энди мулоҳаза туғилади: модомики, тавил баҳри ҳазаж баҳри сингари *фаувлун* ва *мафойилундан* таркиб топган бўлишига қарамай, арузшуносликка доир барча манбаларда алоҳида баҳр сифатида келтирилар экан, нега айнан шу руқиларнинг ўрин алмашинувидан ҳосил бўладиган ариз баҳрини мустақил баҳр сифатида келтириш мумкин эмас? Бобур айнан шуни эътиборга олиб, ариз баҳрини мустақил баҳр сифатида келтиради ва ҳатто алоҳида доира – “Доираи мухталифа”га ҳам киритади.

Ушбу баҳрнинг оҳанг хусусиятларига эътибор қаратсак, алоҳида бир жихатга гувоҳ бўламиз: ҳар бир мисрада биринчи ва иккинчи руқилар, яъни *фаувлун мафойилундан* сўнг ритмик пауза келади ва бу пауза мисрани тенг икки бўлакка бўлади:

Санову зотинг ичра | топиб ажз аҳли идрок,

v - - - | v - - | v - - - | v - ~

Гаҳи лоуҳси айтиб | замоне мо арафнок.

v - - - | v - - | v - - - | v - ~

Биз бунда ҳар икки руқилдан сўнг сўз ҳам тугаётганлигини кузатамиз ва бу ҳолат бармоқ вазнидаги туроқлар тартибини ёдга солади. Ариз баҳрига хос бу хусусият туркий тил имкониятларига ниҳоятда мос келишини таъкидлаш зарур.

⁴ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. Т.: Фан, 1981. Б. 85.

⁵ Бу икки асарнинг ўзаро алоқадорлиги ҳақида қаранг: Д.Юсупова. Жомий ва Навоий: арузга доир рисоаларнинг қиссий тадқиқи / Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2010. – Б. 33-39.

Шу ўринда яна савол туғилади: Навоий арузига доир тадқиқотларда ушбу ғазал вазни қандай ном билан келтирилган? Навоий арузи бўйича чуқур изланишлар олиб борган олимларимиз С.Мирзаев ва А.Ҳожиаҳмедов бу вазни *ҳазажи мусаммани маҳзуф* ёки *ҳазажи мусаммани маҳзуфи мақсур* деб аташган⁶. Бу юқоридаги қарашлар асосида олиб қараганда тўғри, лекин *ҳазажи мусаммани маҳзуфи мақсур* вазни Алишер Навоийдан олдинги ва ундан кейинги туркий шоирлар ижодида ҳам истифода этилмаган. Бундан ташқари, *ҳазажи мусаммани маҳзуф* дейилганда *мафойилун мафойилун мафойилун фаувлун* рукнларидан ҳосил бўлувчи вазни ҳам тушуниш мумкин. Чунки туркий шеърият ва дostonчиликда кенг қўлланилган ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазни номи остида *мафойилун мафойилун фаувлун* рукнларидан ҳосил бўлувчи вазн назарда тутилади. Шундан келиб чиққан ҳолда бу чалкашлиқни бартараф этиш мақсадида ушбу ғазал вазини *ҳазажи мусаммани маҳзуфи мақсур* деб эмас, балки *аризи мусаммани мусаббағ* деб белгилаш мақсадга мувофиқроқ бўлади.

Ушбу ҳолат шоир шеъриятида қўлланилган баҳрлар сонини адабиётшунослиқда келтирилган маълумотлар асосида 12 та эмас, балки 13 та белгилаш имконини беради. Бу эса туркий шеърият ўша даврлардаёқ нафақат назарияда, балки амалиётда ҳам форсий шеъриятдан қолишмаслигини буюк Навоий ижоди орқали яна бир исботлайди.

*Д.Холдоров,
катта ўқитувчи*

ТУРФА УСЛУБЛАР ЖИЛОСИ

У.Абдуваҳобнинг “Ёлғизлик”, Ш.Ҳамронинг “Қора кун” қиссалари услубида ижтимоийликдан кўра рамзийлик, жаҳон адабиётидаги етакчи услублар оҳанги сезилиб туради.

Улуғбек Абдуваҳобнинг “Ёлғизлик” қиссасида ҳам шаклий, ҳам мазмуний янгиланишлар айнан услубида кўзга ташланади. Ички изтироблар сурати чизилган “Ёлғизлик” қиссаси қаҳрамонига

⁶ Бу ҳақда қаранг: Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. Т.: Фан, 2006. Б.45; Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. Т.: Шарқ НМК, 1998. Б. 207.

исм қўйилган эмас. Қисса қаҳрамони ижодкор бир инсон. Унинг тийнатида турфа олам мужассам топган. Баъзида исёнга берилиб ҳайқиради, баъзан доно файласуфлардек мулоҳазалар юритади.

“Ёлғизлик” киссаси воқеанома эмас, унда бир-бири билан курашиб ётган, конфликтларга киришган анъанавий образлар тизими йўқ. Қаҳрамонларнинг узундан-узук диалоглари ҳам берилмайди. Кўп қисмини қаҳрамоннинг ички нутқи ташкил этади. Аслида монологик нутқ асосига қурилган бу типдаги киссаларда қаҳрамоннинг ўзидан ортиб теваракка назар солиши кам учрайди. Лекин “Ёлғизлик” асарида руҳий изтироблар тасвиридан кейин қаҳрамоннинг теварак-атрофга назари ҳам айнан биринчи шахс назари орқали берилади. Хусусан: “Шамолда бир маромда шовуллаб турган дарахтларнинг очик деразамдан кираётган кўшиғи мени барвақт уйғотди” каби тасвирлар адиб услубининг ўзига хос кирраларини намоён қилади. “Ёлғизлик” киссаси анъанавий киссаларга қараганда фарқланиб, ижтимоий-маиший масалаларга урғу берилмайди. “Ёлғизлик” муаллифи билан бош қаҳрамонни (ровийни) тенглаштириш мумкин эмасдир, эҳтимол. Бироқ жаҳон адабиётшунослигидаги биографик метод намоёндалари муаллифни қаҳрамонлари билан ёнма-ён қўйиб, бадий асарни ижодкор таржимаи ҳоли воситасида тадқиқ қилишни тавсия қиладилар. Тўғриси, қисса жанрининг биографик элементларни камраб олиши адабиётшуносликда кўп таъкидланади. Масалан, Л.Н.Толстой, М.Горький, Ғ.Ғулум, Ойбек, А.Қаҳҳор ёзган киссаларда шундай хусусият кўринади. Айнан услуб масаласида ҳам ёзувчининг психологик ҳолати, темпераменти, тарбия топган муҳити ва дунёқарашини аниқ тасаввур қилиш ижобий натижаларга олиб келади.

“Ёлғизлик” киссаси қаҳрамони ижодкор йигит. Аммо ижодий муҳитнинг ночорлиги, беҳаловат ўтаётган кунлар уни ўз ботинига қайта ва қайта назар солишга мажбур этади. Бу оламда нима ишлар қилиб юрганини қаҳрамон кўп ўйлаб, идрок этади. Ижоднинг машаққатли йўллари борасида бош қотиради. Бундай эпизодларда қаҳрамон файласуфга айланади. Қиссанинг энг асосий услубий кирраларидан бири қаҳрамон ора-орада ўқувчига шундай бир тарзда мурожаат қилади: “Тушуняпсанми, ўқувчи, ёзувчининг меҳнатия асарлари қиммати қай даражада эканини идрок этяпсанми? Ҳеч бир санъат дурдонаси фақат сен учун, сенинг манфаатинг учун ёзилмаслигини пайқадингми, ниҳоят?”

Бундай услубий ўзига хосликнинг психологик асослари ҳам мавжуд. Айнан Улуғбек шахсиятини ўрганадиган бўлсак, гўзал сўз санъатининг табиати хусусида диссертация химоя қилган мутахассисда бундай фикрлар бўлиши табиий ҳамдир. Иккинчидан, ўқувчи билан мулоқотга киришиш анъанавий ўзбек қиссалари таркибида фаол даражада учрамайди. Айнан ана шу жиҳатларига кўра бу тип қиссаларга услубий жиҳатдан янгича сифатини бериш мумкин.

Шодикул Ҳамронинг “Қора кун” қиссаси ҳам айнан услубий жиҳатдан шу тоифа асарлар жумласига киради. Ундаги қаҳрамонларга ҳам исм қўйилмаган. Қиссада кечадиган ҳодисалар жинни қиз, сомсапаз, қассоб, тобуткаш уста, фолбин хотин, оксокол, жувозкаш образлари орқали баён этилади. Қисса мазмун-моҳиятида трагизм кучли, ғайритабиий воқеалар баёни асосига қурилган. Масжид олдида турган, ўликлар учунгина зарур бўлган тобутнинг тўсагдан йўқолиши, кимлардир олиб кетиши ўқувчини беҳос ҳушёр торттиради. “Қора кун” бошланишидан дарак бергандек бўлади. Ёзувчи асари учун Пушкиннинг “Кўнгил жаннат истайди-ю, аммо бўйнимда гуноҳларим кўп-да...” – деган гаплари эпиграф ўрнида танланиши ҳам гуноҳкор қаҳрамонлар ҳақида гап кетаётганини англайтиб туради.

“Қора кун”да рамзийлик бор. Айниқса, ёзувчи тобут деталига катта вазифа юклайди. Ёзувчи воқелик сюжетини тобутнинг ўғирланиш ҳодисасига боғлиқликда тасвирлайди. Воқеалар қишлоқда юз беради.

Қиссанинг бир қанча эпизодларида тубанликнинг урчиб кетганига урғу берилади. Қишлоқ оксоқоли жувозкашнинг уйига мой олиш учун боради. Жувозкаш яхши одам эмас. У пок-покиза зигир ёғига пахта ёғини аралаштириб соғади. Тўймас нафсини қондириш йўлида ҳеч бир тубанликдан қайтмайди. Бундай одамларни охиروқибат қора кун кутади.

Қиссада тобут йўқолиши тасвири воситасида бир қанча одамларнинг, касб эгаларининг ва ҳатто ёш болаларнинг тубанликка юз тутган “мен”и, аниқроғи, уларнинг қалбида эзгуликдан ном-нишон йўқлиги кўрсатилади. Жумладан, болалар қушларга азоб беради, тухумларини синдиради, шундан хузурланади: “Шу тобда уларнинг кўзларига ҳеч нарса кўринмасди, гўё қонларида мудраб ётган ёвуз ва шафқатсиз бир туйғу бирдан жунбушга келгандек, ҳамма-ҳамма нарсани унутганча қушларга тухум отишар, ёввойи ва хунук то-

вушда кийкириб-кийкириб кулишар эди”. Болалар одамларнинг суякларини, бошчаноқларини ёқиб ўйнайди. Улар табиатида қандайдир ваҳшийлик сезилади. “Қора кун” қиссасида ҳам воқеалар кечадиган макон ва замон аниқ сезилиб турмайди.

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги қиссалар услубида қисса ва роман қамрови, лирик ва эпик талқин қоришиб кетгани, қаҳрамон ҳамда воқелик, сюжет ва композиция катта ўзгаришга учрагани маълум бўлади.

*Н.И. Жўрақўзиев,
ЎЗМУ ўқитувчиси*

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ АДАБИЁТ ВА ФОЛЬКЛОРДА УМАЙ ОБРАЗИ

Дунё халқлари мифологиясига эътибор берсак, афсонавий қаҳрамонларнинг айримлари аёллар образида намоён бўлади. Шундай ҳолатлар барча қадимги туркий халқлар ёзма ёднома ва фольклориди ҳозиргача сақланмоқда. Бундай қаҳрамонлардан бири *Умай*¹ деб номланади. Мифларга кўра, Умай (D>>-UM^AY) оилага барака берган ва болаларни ёвуз руҳлардан асраган². Бу терминга биринчи бўлиб В.Радлов эътибор бериб: “*болалар ва аёллар асровчи руҳи*”³ деб, шор халқидаги мифлар мисолида баҳо берган. Аммо Л.П.Потаповнинг тадқиқотларида дастлаб Умай ҳақидаги маълумотлар Н.Ф.Катанов асарларида берилганлиги айтилади. Унинг аниқланишича, 1892 йилда Абаканнинг (Хакасияда) чап қирғоғида Арык улусида олиб борилган дала манбаларида айрим фикрлар сақланиб қолган. Ушбу манбада шомон “*Мен сенга онам Умай овқат бераман, сен менинг сингилларимни, болаларимни, авлодимни*

¹ Махмуд Кошғарий *умай* сўзига шундай изоҳ беради: хотин кишининг, ичидан тушиб бўлганда чиқадиган қопчиққа ўхшаш нарса. У боланинг қориндаги эгаси дейилади. “*Умайқа топинса, ўғил бўлур*” деган масал бор, маъноси: ўшанга хизмат қилган ўғил кўради. Хотинлар шунга эътиқод қилишади (А.Рифат нашри, I жилд, 111-бет. С.М.Муталлибов нашри. Т.: Фан, 1960. Б.144). Яна қараңг: Бурдуков А.В. Русско-монгольский словарь-разговорник. Л.: 1935. С. 301.

² Потапов Л.П. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных / Тюркологический сборник, 1972. М.: Наука, 1973. С. 265-286.

³ W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften, I, St.-Pbg., 1894, P. 18-19.

асраб бергин”,⁴ дея мурожаат қилганлиги айтилади. Умай образи туркий мифологияда қадимдан мавжуд бўлса-да, унинг лингвистик, этимологик, этнографик генезиси етарлича ўрганилмаган. Бу борада бир неча гипотезалар мавжуд бўлиб, жумладан бу терминни С.М.Абрамзон форс мифологиясидаги *Хумой қуши* образи билан боғлайди ҳамда Қадимги ҳинд аёл худоси *Ума* ва умум туркий *Хуба (Оқ қуш)*⁵ каби сўзлар билан қиёслайди. Бундан ташқари, олим Ўрта Осиёда яшовчи қирғиз аҳолисидан йиғилган дала манбалари орқали бу культ ҳақидаги маълумотларни келтиради. Масалан: “Умай энага бола туғилганда уни турли балолардан асра, деб мурожаат қилишган. Бола касалликка чалинса, уларни бирор жойга юборишиб, “*Умай энеге татшырдым*”, дейишган. Агарда бола хол билан туғилса, бахти билан туғилибди, бу Умай энанинг изи деб ишонганлар”⁶. Қирғиз тилида Кумай қушнинг бир турини англатади. Бундан ташқари бу ном эртақлардаги афсонавий қушдан туғилган кучук номини ҳам билдиради.⁷ А.Л.Троицкий ўзбек халқларида ҳам Умай излари борлигини айтади. У бола туғилганидан кейин чақалоқ чилласида Умай номи билан боғлиқ ҳолатларни аниқлайди.⁸ Л.П.Потапов эса 1930 йилда Хоразмда олиб борган экспедицияси маълумотларида аёл жинсидан бўлган *албасты* (алвасти) ва *сары-эне* (сарик эна)лар ҳақида маълумот беради. У *албасты* жинлар, *сары* эна фаришталар туркумига кирганлигини аниқлайди. Сарик эна ўзининг узун сочлари билан ҳомиладор аёлларни алвастилардан асраган. Тунлари бундай аёллар ёлғиз юришмаган. Л.П.Потапов ўзбеклардаги бу образни қадимги туркий Умай функциялари билан қиёслаб, хулосалар чиқаради. Олим туркий халқларнинг ҳудудий, диний ва маданий алоқалари кейинги йилларда қисман сусайганлигига қарамай, Умай образи барча халқлар хотирасида тенг сақланиб қолган, деган хулосага келади. У хаттоки уйғур

⁴ Катанов Н.Ф. Образцы народной литературы тюркских племён. XI часть. Перевод. СПб., 1907. С. 564.

⁵ Алексеев Н. А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск: Наука, 1980. С. 20.

⁶ Абрамзон С.М. Рождение и детство киргизского ребенка. Сб. МАЭ. Т-ХII. М., 1949. С. 82.

⁷ Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Жўрасев М. “Грифон” ёки қанотли ит образининг тарихий асослари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2006. №1. Б. 56-66.

⁸ Троицкая А.Л. Первые сорок дней ребенка (чилля) среди оседлого населения Ташкента и Чимкентского уезда // В.В. Бартольд: Туркестанские друзья, ученики и почитатели. Т., 1927. Т-VI. С. 354.

матнларида ҳам бу ном сақланганлигини эътироф этади.⁹ Туркийлар Умай хонимни оқ куш (айрим манбаларда ғоз) тимсолида кўришган¹⁰. Унга кўра олам Умай – оқ куш қўйган тухумдан пайдо бўлган¹¹. Унинг сояси тушган жойга оилавий бахт, давлат ва албатта, буюклик келади, деб ишонганлар¹². Кумадин туркларидан унга атаб лапарлар ҳам айтилган. Масалан:

<p><i>Ак ажастан, кайн, таяи Умай-эне, куш эне! Тяп эдекти ачык сал! Чолы была чолонзын.</i></p>	<p><i>Оқ осмондан кушдек туш, Умай эна, куш эна! Тугилиш йўлини очик сол! Йўлдан бола йўллансин! (Осон тугилсин)¹³</i></p>
--	---

Умай хоним, айниқса, болаларни ёмон рухлар таъсиридан асраган. Бу орқали у ердаги ҳаётнинг давомийлигини таъминлаган. Шунинг учун ҳам туркийлар ўз оналарини ва хотинларини унга тенглаштирганлар. Бежизга *Кул Тегин* мангутошида куйидаги сўзлар айтилмаган:

<p>Асл матн:¹⁴ 𐰽𐰺𐰍 𐰇𐰏𐰍𐰆𐰏𐰍 𐰇𐰏𐰍𐰆𐰏𐰍 𐰇𐰏𐰍𐰆𐰏𐰍 𐰇𐰏𐰍𐰆𐰏𐰍 : 𐰽𐰺𐰍 𐰇𐰏𐰍𐰆𐰏𐰍 𐰇𐰏𐰍𐰆𐰏𐰍</p>
<p>Транскрипцияси:</p>

⁹ Потапов Л.П. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных / Тюркологический сборник, 1972. М.: Наука, 1973. С. 265-286. Уйғур манбаларида Умай худо номи сифатида тилга олинмайди. *Умай болани тугилишига қадар асрайдиган қочқич маъносидан* учрайди. Аммо унинг болаларни асровчилик функцияси барибир мавжудлигини кўрсатмоқда.

¹⁰ Черемисин Д.В. К ирано-тюркскими связями в области мифологии: богиня Умай и мифическая птица // Народы Сибири: история и культура. Новосибирск, 1997. С. 38.

¹¹ Космогоник мифлар учун характерли ҳолат олам бирор бир куш тухумидан яратилган деб тававур қилинишида ҳам кўринади. Энг қизиги ушбу мотив деярли барча халқларда мавжуд. Бу сюжет интерпретацияси ва кўчиб юриши ҳақида фикр билдириш қийин. Чунки бу қайси халқ мифологияси маҳсули эканлигини ажратиб олишнинг имкони деярли йўқ. Яна қаранг: Мелетинский Е.М. Хаос и космос. Космогенез. / Поэтика мифа. М.: Наука, 1976. С. 202.

¹² Бундай қараш қадимги ҳинд (“Вишну-Пуране” китоби) ва грек мифологиясида ҳам мавжуд. Қаранг: Мифы народов мира. Энциклопедия. Том II. М., 1980. С. 6-9.

¹³ Потапов Л.П. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных. Тюркологический сборник, 1972. М.: Наука, 1973. С. 274.

¹⁴ Абдурахмонов Ғ., Рустамова А. Қадимги туркий тил. Т.: Ўқитувчи, 1982. Б. 98-108.

Ум^айт^аг: оғ^ум: қ^атун: қут^анга: ин^им:
Култиг^ин: р^ат: бұлты:

Маъноси:

“Умайдек онам хотун қутига [бахтига] иним Кул
Тигин эр [деган] от [ном] топди.”

Битиктошдаги ушбу ҳолатга қўпчилик турколог олимлар эътибор берганлар. Жумладан, П.Мелиоранский ва С.Е.Малов “Умай”-ни Олтойдаги шомонлар этикод қиладиган “*аёллар асровчиси*”¹⁵, деб фикр билдирганлар. Айрим туркий халқлар Умай хонимни гўзал, олтин қанотлари порлаб турувчи, қўлида тилла идиши бор аёл сифатида тасаввур қилганлар. Бу идишда муқаддас сут бўлиб, барча дардларга даво бўлган. Қўпинча, болалар касалликка чалинса, Умай мана шу сут орқали даволайди, деб ишонишган. Шунинг учун ҳам айрим ҳайкалчалар ва тошга ишланган расмларда идиш ушлаган Умай тасвирлари бор¹⁶. Хакас мифларида эса, у инсонларга кўринмай, доимо осмонда оқ булутлар орасида учиб юриб, чақалоқлар туғилишини назорат қилган. Унинг кўриниши оқ либосда, сочлари ҳам оппоқ, ёши улуг, лекин тетик аёл тимсолида бўлган¹⁷. Умай хонимга уй ҳайвонларини қурбонлик қилишмаган. Унинг шарафига сут ва мевали таомлар тайёрланиб, махсус байрамлар ўтказилган. Умай хонимнинг рамзи *уч барг (гул ном), ой (турк жангчилари дубулгаларида ой рамзи бўлган)*,¹⁸ тарок, кайчи ва камон ўқларидир. Ёш болалари бор уйларга камон ўқларини бешикларга ва уйлар остоналарига осиб қўйишган¹⁹. Умай ўз нурлари орқали ердаги инсонларни ҳаёт қуввати билан таъминлаб турган. Унинг рамзий ранги *оқ ва кумуш* ранглар ҳисобланган.²⁰

¹⁵ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1961. С. 40.

¹⁶ Бисенбаев А. Мифы древних тюрков. Алматы, 2007. С. 17.

¹⁷ Бутанаев В.Я. Культ богини Умай у Хакасов // Этнография народов Сибири. Новосибирск, 1984. С. 93-105

¹⁸ Бартольд В.В. Сочинения. Том V. М.: Наука, 1968. С. 21.

¹⁹ Қадимги туркий инончга кўра Умай хоним мана шу камон ўқлари билан “ёвуз рухларни” қувиб, чақалоқларни асраган. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск: Наука, 1980. С. 150.

²⁰ Длужневская Г.В. Ещё раз о «кудыгинском валуне» (К вопросу об иконографии Умай у древних тюрков) // Тюркологический сборник, 1974. М., 1978. С. 230-237.

“ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО” ДОСТОНЛАРИ ҲАҚИДА

Асрлар давомида шаклланиб, гоҳ юксалиш, гоҳ инкироз боскичларини босиб ўтган, турли синовларга бардош берган ўзбек адабиётшунослиги ҳозирги кунда янги таракқиёт босқичига кўтарилмоқда. Истиклол шарофати билан маданий мерос, хусусан, бадиий ижод ва унинг тарихига буткул янгича ёндашув шаклланмоқда. Мумтоз адабиётимизнинг ўрганилмаган қирраларини тадқиқ этиш ва шу асосда адабиётшунослик ва адабиёт тарихини ўрганиш таъминларини ислоҳ қилиш янги замон талабларига таянган ҳолда шакллантириш кун тартибда турган муҳим масалалардандир. Шундай пайтда турли сабабларга кўра, назардан четда қолган кўл-ёзма достонларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Зеро, “аж-додларимиз бўлмиш мутафаккирлар, олимлар гўзаллик ижодкорларининг биз учун янги бўлган номлари ва асарларини миллий маънавиятимиз хазинасига қайтариш”¹ илмий эҳтиёждир. Илоҳий китобларда келтирилган баъзи мавзулар макон ва замон узра ривожланиб тарих ва бадиий адабиёт саҳифаларидан ҳам ўрин олган. Шу тариқа тарих воқелиги бадиий инъикос топган. Масалан, Куръони каримда келтирилган айрим қиссаларнинг адабиётга сингишига ёркин мисол – “Юсуф сураси”² дир. “Юсуф ва Зулайхо” қиссаси халқ оғзаки ижодидан сўнг Таврот, Инжил ва Куръони карим сингари илоҳий китоблардан жой олди. Натижада тарихнинг ҳамма босқичларида турли эътиқоддаги ижодкорлар бу илоҳий қиссага қизиқиб, унинг асосида нафақат шеърӣй ва насрий, балки драматик бадиий асарлар ҳам ярата бошлади. Юсуф қиссаси Таврот³ (“Ибтидо” бўлими, 37-бобида) орқали Ғарб, Куръони карим (12-сурасида) орқали Шарқ адабиётларига ёйилди. “Юсуф ва Зулайхо” ишқий саргузашти ҳақидаги сюжетнинг тарихи араб ва яҳудий халқларининг қадимий оғзаки ижодига бориб тақалса-да, уни фақат шу халқларнинг қадимги оғзаки ижодигагина боғлаб кўрсатиш бир томонламалик

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: Ўзбекистон, 1995. Б. 249.

² Мифы народов мира. Том 1. М., 1991. С. 555-558.

³ Ярославский Е. Библия для верующих и неверующих. М., 1958. С. 151-153.

бўлар эди⁴. Чунки бошқа халқлар оғзаки ижодида ҳам Юсуф ва Зулайхо мавзуидаги афсона, ривоят ва эртаклар учрайди. Чунончи, татар олимлари Юсуф ва Зулайхо мавзусидаги айрим лавҳаларнинг маънавий илдизларини Вавилон (Бобил)да яратилган (эрамиздан аввалги 3-4 минг йиллик) Тамуза ва Иштар сиропиникияликлар ижодиётига дахлдор (эрамиздан аввалги 2 минг йил олдин), Адонис ва Астрата мисрликларнинг Осирис ва Исида мифларига уланишига ишора қилинади. Туркман халқи эса Юсуф ҳақида эртак яратган. Унда Юсуфнинг гўзаллиги ва келажақдаги шуҳратини кўролмаган акалар уни қудуққа ташлайдилар. Қудуқ ёнидан ўтиб кетаётган карвон Юсуфни кутқариб қолади. Бундан хабар топган акалар Юсуфни қочок қул сифатида карвонбошига сотадилар. Карвон Миср шаҳрига йўл олади. Миср подшосининг кизи Зулайхо ҳуснда тенгсиз Юсуф ҳақидаги овозаларни эшитибок унга ошик бўлиб қолади. Аммо Юсуф ундан қочади ва подшоҳ қизининг севгисини рад этгани учун зиндонбанд қилинади. У хўрлик ва руҳий азобларга сабр қилади, оқибатда эса Миср юртининг шоҳи бўлади. Зулайхо билан оила қуради. Ватанига чексиз муҳаббати туфайли шохлигидан воз кечиб, Канъонга – туғилган ўлкасига қайтади. Эртакнинг қисқача мазмуни шундан иборат⁵. Юсуф мавзуси форс-тожик адабиётида Абдурахмон Жомий, Озарбайжон адабиётида Мирза Шафиқ Қозех, туркман адабиётида Нурмуҳаммад Андалиб, Махтумқули, уйгур адабиётида Мулла Юсуф Ёркандий, татар адабиётида Маҳмуд Булғорий, Утиз Имоний, грузин адабиётида ҳам қайта ишланди. Муҳаммад Салом (XV аср II ярми), Бадрий (XVI аср), Нозим Ҳаравий (XVII), Хожа Масъуд Гулистоний (XVI асрнинг иккинчи ярим) асарлари ҳам форс-тожик тилида майдонга келди. Юксак иқтидор соҳиби Жунайдуллоҳ Ҳозиқ ҳам “Юсуф ва Зулайхо” достонини яратди. Алишер Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида ҳам Юсуф ҳақида қисқача маълумот берилади. Яъни Навоий ушбу асарида пайғамбарлар қатори Юсуф кассасининг ҳам насрий баёнини бериб, унинг Шарқ адабиётига таъсири ҳақида шундай дейди: “Юсуф алайҳиссалом кассаси андин машхурроқдурким, ихтиёж анинг тафсилина бўлғай,

⁴ Сулаймонова Ф. “Юсуф ва Зулайхо” достонининг Алишер Навоийга нисбат берилган Париж қўлёзмаси ҳақида / Адабий мерос. 1973. №3 Б.152-157.

⁵ Сафарова Х. Рабғузийнинг “Қиссаи Юсуф Сиддик алайҳиссалом” асари манбалари. Филол.фан.номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 2001.

невчунки ғаробати ва ширинлиги учун кўб ақобир ҳам назм ва ҳам наср анинг шарҳ асбобин тузубтурлар ва баёнида сеҳрлар кўргузубтурлар”⁶.

Юқорида номлари тилга олинган адиблар ўз адабий тажрибалари мисолида Юсуф ва Зулайхо кечинмалари асосида йирик ҳажмли асар яратишнинг аънага айланиши учун асос солдилар. Ўша юсуфномаларни шаклий аломатларга кўра, икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга мансуб ижодкорлар мазкур аънавий мавзуда дostonлар яратдилар. Булар Абулқосим Фирдавсий, Қул Али, Шайход Ҳамза, Дурбек, Абдурахмон Жомий ва Олим Девонадир.

Иккинчи гуруҳни ташкил қиладиган қаламкашлар насрий асарлар яратиш билан юсуфномага сайқал берди. Бунинг ёрқин намунаси сифатида Абу Али ибн Синонинг “Қиссаи Юсуф”, Рабғузийнинг “Қиссаи Юсуф Сиддиқ алайҳиссалом”, Андалибнинг “Юсуф ва Зулайхо” киссасига ҳар бир шоир ва ёзувчи ўз дарди, ғоявий нияти, илоҳий-ирфоний тафаккури, ижодий-ҳаётий тажрибасига суяниб, муносабат кўрсатган.

Абдурахмон Жомийнинг “Юсуф ва Зулайхо” асарини ҳам алоҳида тилга олиб ўтиш жоиз. Негаки, Жомий ҳам сайёр сюжетнинг ўзига хос намунасини яратган. Огаҳий таржима қилган бу асар ўзининг содда тили, жомийона тасвир воситалари билан ўқувчига тез етиб боради. Сюжет чизиқлари мураккаблашмаган. Тили содда, ўқилиши осон. Воқеалар ривожини бир текис кетади. Ҳажм жиҳатдан ҳам, воқеалар ривожини нуқтаи назаридан ҳам Жомийнинг Юсуф ва Зулайхосини бошқа шу мавзуга мурожаат қилган ижодкорлардан фарқ қиладди. Чунки XV аср ўзбек адабиёти ривожига муносиб хисса қўшган Абдурахмон Жомий “Юсуф ва Зулайхо” сюжетини ўз ижодида қайта ишлади. Яъни Жомий ўз “Ҳамса”си таркибига қуръоний мавзу – Юсуф киссасига мурожаат қилиб, “Юсуф ва Зулайхо” дostonини киритади. Низомийнинг “Хусрав ва Ширин” дostonи типига ёзилган Жомийнинг “Юсуф ва Зулайхо”си ўзининг сюжети билан ҳам, ғоявий мазмуни, воқеалар тасвирининг тарзи билан ҳам бошқа дostonлардан фарқ қиладди. Келиб чиқиши жиҳатидан Қуръонини каримга бориб тақаладиган бу сюжет Жомий қаламида реал инсоний севгини тараннум этувчи ажойиб ишқий-сургузашт асарга айланган.

⁶ Алишер Навоий. МАТ. XVI жилд. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т.: Фан, 2000. Б. 336.

Дурбекка нисбат берилган “Юсуф ва Зулайхо” достони эса гўзалликда тенгсиз. Дурбек бошқа ижодкорлардан фаркли ўларок, об-разлар тизими, уларнинг кечинмаларини халқ ҳаётига яқинлашти-риб ифодалади. Яъни асарда ўта муболағали ўринларга дуч кел-маймиз.

Салафлар изидан бориб, улкан ишқ қиссасига қўл урган ижод-корлардан яна бири Мирзо Олим Девонадир. Мирзо Олим Девона эса ўз асарида Юсуфни бош қаҳрамон қилиб кўрсатади. Олим Девонанинг “Равзаи асрор” асаридаги Зулайхо ҳам худди шундай фазилатларга эга образ сифатида гавдаланади. Мазкур асарда Юсуф образи, унинг тортган барча аламлари биринчи ўринда туради.

Юсуф қиссаси жаҳон адабиётида ҳам ўзининг мукамал кўри-нишини топди. Талантли латиш драматурги Ян Райнис гўзал Юсуф мавзусини қайта ишлаб, ўзининг машҳур “Юсуф ва унинг биродарлари” трагедиясини 1918 йилда ёзди⁷. Машҳур немис ёзувчиси Томас Манн Юсуф афсонаси асосида тетралогия яратди. Унинг “Юсуф ва унинг биродарлари” асари 4 китобдан иборат бўлиб, қарийб 20 йилда ёзиб тугатилган⁸.

Генезиси дастлаб илоҳий китобларга бориб тақаладиган мазкур қисса Носириддин Рабғузий, Жомий, Дурбек (?), Навоий каби ул-кан шоирлар ижодида сайқал топиб, неча-неча авлодлар маънавия-тининг юксалишига, адабий-эстетик диди ўсишига муносиб дара-жада хизмат қилиб келмоқда.

*М.Шониёзов,
ЎЗМУ катта илмий ходим-изланувчиси*

«МАЖМУА ИШОИРОН»ДАГИ ФАЗЛИЙ НАМАНГОНИЙ ЁЗГАН МУҲИМ ТАЪРИХЛАР

«Мажмуаи шоирон» Кўқон адабий муҳити ва тарихидан таш-қари Кўқон хонлигининг дипломатик алоқалари ҳақида маълумот берувчи манбалардан саналади. «Мажмуаи шоирон»нинг кириш қисми ва қасидалар фаслида Туркиядан келган элчи Киромий

⁷ Ҳайдаров С. Ўзбек дунёвий адабиётида Дурбекнинг роли. Филол.фан.номзод.илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Т.: 1963. Б. 20.

⁸ Ҳайдаров С. Ўзбек дунёвий адабиётида Дурбекнинг роли. Филол.фан.номзод.илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Б. 22.

Ҳожий ҳақида маълумотлар учрайди. Жумладан, Фазлий Намангоний мажмуанинг кириш қисмида Киромий ҳақида маснавий келтирган:

*Киромий Ҳожий аст он зүфунун,
Зи Хўқанд дар Рум дорад сукун.
Фиристода ҳар сол он беназир,
Аз онжо қасоид ба мадҳи амир.
Дар он сарзамин мадҳи султон кунад.
Дили хеши мамнуни эҳсон кунад.¹*

Мазмуни:

Фанларнинг билимдони Киромий хождир,
Кўкондан Румга бориб маскан қилди.
У ерда амирнинг мадҳи учун қасидалар
Юборарди ҳар йили У беназир қувонтиргувчи
У мамлакатда султонни мадҳ қилди,
Қариндошининг қалбини қувонтиргувчи эҳсон қилди.

Фазлий Намангоний турк султони Маҳмуд II дан келган махсус ёрлик ҳақида «Мажмуаи шоирон»да таърих ёзади.

Маснавий²

*Ба таърихи манишури волий Рум,
Ки омад ба султон аз он марзу бум.
Ба тугрои он шоҳи шоҳон амал,
Ба фарзандиаш муҳтарам қард бал.
Рақам зан баҳар су мекашад,
Қалам дар навиштан илм мекашад.
Рақам қард Фазлий ба килки хаёл,
Ҳамин чанд байти ба таърихи сол.*

Мазмуни:

Рум ҳукмдори фармонининг таърихи,
У мамлакат султонидан келди.
Амалдаги шоҳлар шоҳининг муҳри билан,
Фарзандини муҳтарам қилди бироқ.
Рақам қилувчи ҳар тамонга тортади,
Қалам ҳар доим илмга тортади.
Таърих йилини манна шу бир неча байтда.
Фазлий, хаёл килки, Билан рақам қилди.

¹ ЎзФАШИ №7510 кўлёзма 9 б-саҳифа.

² ЎзФАШИ №7510 кўлёзма 3316-саҳифа.

Таърих:

Умар Султон одил дар шаърият,
Бувад у ҳодам фисқу маноҳий.
Халифа дар диёри Рум рўзи,
Шенид авсофи адли у камоҳий.
Зи шафқат хонд фарзанди киромий,
Расули аз муҳаббат кард роҳий.
Ба манишури амал карди сарафроз,
Хитобаш хонихонон шуд башоҳи.
Ки дар таърихи гуфто Қайсари Рум.
Зи рўйи лутфхонлар подишоҳи,
Илоҳо давлати уро бақо бод,
Казу рози раият то сипоҳи.

Мазмуни:

Умар султон шариятда одил,
У гуноҳ ишлардан қайтаргувчиларнинг
йўлбошчиси бўлди.
Бир куни Рум диёрининг халифаси
Эшитди, адолатининг сифатлари у каби (ўзи каби).
Расулга муҳаббатидан унинг йўлидан борди,
Ҳурматли фарзандига насиҳат қилди.
Ёрлиғига амал қилгани шодлангирди,
Унинг хитоби шоҳлар шоҳига етганда.
Хонлар подишоҳи лутфидан,
Рум Қайсари бир таърих айтди.
Илоҳо давлатини янада боқий қил,
Ундан ҳар бир одам ва амалдор рози.

Амир Умархонинг Туркия билан дипломатик алоқалари ҳақида адабиётшунос олим Миён Бузрук Солиҳов қуйидагича фикр юритган: «Амир Умарнинг Туркия ила қилган алоқаси-да, унга анча куч пайдо бўлганини англатади: Туркиядан Амир Умарга махсус элчи келди; халифа «ўғлим» деб хитоб қилади ва махсус унвон юборади. Амир Умар ҳақида «Рум», яъни Истанбулда мадҳиялар ёзилади, Амир Умар тарафидан Туркияга ҳадялар юборилади»³.

Амир Умархоннинг Усмонли турк султони халифа Маҳмуд II юборган макуби Туркиядаги Бошбоқонлик архивида «Хатти

³ Бузрук М. Ўрта Осиё ва Ўзбек адабиёти тарихига умумий қарап. Т.: Ўзнашр, 1930. Б. 80.

Хумоюн» рукнида сақланади. Бу мактубни турк олимларидан Мехмет Сарой, япон туркшуноси Хисао Кўмасуту ва ўзбек олимларидан Ҳамидулла Болтабоев ўрганганлар ва тўлик нашрини амалга оширган.

Халифанинг Кўқонга юборган мактуби ҳақида профессор Ҳ.Болтабоев шундай дейди: «Ушбу мактубга халифаликнинг муносабати қизиқтирган ҳолда биз Маҳмуд II нинг жавоб мактубига эга эмасмиз»⁴.

Демак, «Мажуаи шоирон»даги таърих Маҳмуд II нинг Амир Умархонга жавоб мактуб юборганини тасдиқлайди. Фондлар ва архивларда олиб борилаётган тадиқикотлар жараёнида мактуб топилди деб умид қиламиз. Мактуб топилса, Кўқон хонлиги билан Усмонли турк халифалиги ўртасидаги нафақат дипломатик муносабатлар, балки маданий-адабий алоқалар ҳам янада равшанлашади.

*Д. Қаландарова,
ЎЗМУ катта илмий ходим-изланувчиси*

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАСРИ

Президентимиз И.А.Каримов ўз фикр-мулоҳазаларида: «*Адабий жараёнга, шоир ва адиблар фаолиятига ўта нозиклик билан ёндашиш керак*»¹, деганда, бевосита адабиётшуносликнинг долзарб масалаларига диққат қаратган. Зеро, миллий адабиётимизда бўй кўрсатаётган жаҳон адабиётига хос янгилинишлар бу ҳодисаларга эски мезонларда ёндашиб бўлмаслигини, уларни таҳлил ва талқин этишда ҳақиқатан ўта нозиклик ва эҳтиёткорлик лозимлигини кўрсатаётир².

Истиқлолга эришганимиздан сўнг адабиётшуносликда ижобий тамойиллар пайдо бўлди. Бадиий асарни илмий жиҳатдан тўғри, холис ёритиш, ҳаққоний баҳолашга интилиш ҳаракати бошланди. Адабиётшуносликда биографик, психологик, қиёсий, эстетик, типо-

⁴ Болтабоев Ҳ. Муамтоз сўз қадри. Т.: Адолат. 2004. Б. 61.

¹ Каримов И. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. Т.: Фан, 2009. Б. 7.

² Қажрамонов Қ. Адабий танқид янгилиниш жараёнлари. Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. Б. 4.

логик, фалсафий, тарихий, структурал ва герменевтик таҳлил усуллари кучайди. Мустақилликдан кейинги адабиётшунослик илмида адабиёт тарихини гўзаллик ва бадиий маҳорат қонуниятлари асосида таҳлил қилишга интилиш тамойиллари устунлик қилмоқда. Асарни маҳорат, бадиият, ҳолислик мезонлари асосида бадиий матнгагина таянган ҳолда текшириш ва хулоса чиқариш адабиётшуносликнинг ўта муҳим вазифаларидан ҳисобланади.

Ўзбек адабиёти учун тўқсонинчи йиллар жиддий ўзгаришлар даври бўлди. Бу хусусда гап очишдан мақсад шуки, ҳозирги адабиёт ҳақида гапириш учун айнан ўша давр адабиётига тўхталиш лозим. Чунки адабиётда рўй берган барча эстетик, бадиий, мазмун ва сифат ўзгаришлари ўша даврдан бошланган. 1991 йилда Ўзбекистонда тарихий воқеа – Мустақиллик юз берди. Бу халқимиз ҳаётининг барча соҳасига ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Негаки, илгари яшагандай яшаб бўлмасди, янгича асосларда яшаш йўли ҳали топилмаганди. Бу ҳол иқтисодиётимиздан то адабиётгача аксадо берди. 80-йилларнинг охири 90-йиллар бошларига келиб ижодкорлар учга бўлиниб қолишди. Биринчи тоифага собиқ шўролар тузумини улуғлашга одатланган ижодкорлар кирарди. Улар ижтимоий сиёсий тузум ўзгаргач илҳомнинг ягона ва битмас-туганмас манбаидан айрилиб қолишди. Иккинчи тоифа мустабид тузумдан озор чекканлар. Бундайлар ҳар сафар ошиб ўтиши зарур бўлган тўсиқнинг емирилганлигидан шошиб қолишди. Учинчи тоифа эса юқоридаги иккаласидан фарқли ўлароқ, асарни изтиробли қалб маҳсули деб тушунган ижодкорлардан иборат. Ва мана шу тоифа ижодкорлар ўзбек адабиёти ривожини янги йўлга буришга ҳаракат қилишди. Шу тариқа истиқлол даври адабиёти вужудга келди.

Адабиётда рўй берган ҳеч бир ҳодиса ижтимоий илдиздан узилган эмас. Қаҳрамон кечинмалари баёнидангина иборат асар ҳам ижтимоий – унда жамиятда юз бераётган ҳодисалар тўфайли қаҳрамонда уйғонган туйғулар тасвирланади. Адабиётнинг *ихтисослашмаган, синтетик санъат*³ эканлиги шу имконни тақдим этади. У инсонга оид барча нарсага бирдай боғлиқ, шунинг учун ҳам инсоният тарихида юз берган барча муҳим воқеалар, унутилмас ҳодисалар, кескин ўзгаришлар аввало ижодкор қалбида, сўнг сўзда ва ниҳоят, амалда намоён бўлади.

³ Анри Барбюс. Золя в 1932 г. / Называть вещи своими именами. М., 1986. С. 76.

Адабиёт, хусусан, Шарқ адабиёти ҳамиша биров мавҳум, сирли бўлиши зарур ҳисобланади. Якуни маълум бўлган асар воқеалар йиғиндиси ёки уларнинг баёнигина, холос. Асар асосини сюжет, қизиқарли воқеалар эмас, улар таъсирида пайдо бўладиган оний туйғу, лаҳзалик ҳолат, муваққат кечинмалар ташкил этиши, ўқувчига тасаввур қилиш, мантқ ва ҳиссиётни уйғунлаштириш имконини бериши лозим.

Инсон учун кечинмалар муҳимроқ. Чунки уларни туғдирган сабаблар ҳам, натижа ҳам тезликда эсдан чиқади, ўша пайтда туйилган бетакрор туйғу эса бир умрга қолади. Инсон кечинмаларининг кимлиги, яшаган даври, миллатию этникодидан қатъи назар, ўзгармас бўлади. Ахир қувонч ва қайғу, кўрқув ва ҳаяжон, муҳаббат ва нафрат, бурч ва масъулият туйғулари инсон пайдо бўлганидан то ҳозирга қадар ўзгармаган, ўзининг ибтидоий шаклида. Фақат уларнинг келиб чиқиш манбалари ва намоён бўлиш шакллари ҳар сафар турличадир.

Ҳар ким дунёни аслидай эмас, кўрганидай, хис қилганидай, тасаввур этганидай қабул қилади. Оламнинг аслида қандайлиги фақат Яратувчисига маълум. Шу боис ҳам адабиётда мутлак дунё ўзи ўткинчи бўлган инсон туйғуларидан келиб чиққан ҳолда нисбий тарзда тасвирланади. Чиндан ҳам, сўз одамга яшаш учун, бадий сўз эса гўзал яшаш учун керак. Бадий сўзда ҳатто қайғу ҳам чиройли, юксак бўлади. *“Адабиёт ҳар бир миллатнинг ҳисли кўнгили тарихининг энг қоронғу хоналарида машиат (тирикчилик)нинг кетишига қараб ҳар хил тусда ва рангда етишган, фойзли тил бирла тақдир этула олмайдурган бир гулдир. Ушбу яшадигимиз муҳит доирасида анинг тўлқуни одамнинг ҳар хил машиатиға қараб ўзгарадур”*⁴.

Айни шу сабаб туфайли ҳам одамлар, уларнинг дунёкарашлари, яратган адабиётлари бир-биридан фарқланади, миллий менталитет деган тафовут пайдо бўлади. Шу боисдан ҳам неча асрлик тарихга эга ўзаро муносабатларга, тижорий, сиёсий, маданий алоқаларга қарамай, Ғарб ва Шарқ орасидаги фарқ ер билан осмонча. Дунёнинг бир китъасида юз берган ҳодиса иккинчи бурчида ўзгачароқ моҳият ва шаклда бўй кўрсатади. Шу сабабдан ўзбек адабиётида назм XX асргача туйғу ифодалашнинг ягона йўли бўлиб келди. Ваҳоланки, ғарб драма, новелла, роман каби насрий жанрларда XIX асрдаёқ танишиб бўлганди. Яшаш муҳити тафаккур

⁴ Чўлпон. Адабиёт надур? Садоий Туркистон. 1914. 3 июн.

тарзини, бу, ўз навбатида, миллий дунёқарашни бошқаради, инсон омили эса адабиётда ҳал қилувчи рол ўйнайди.

*К.Пардаев,
ЎзМУ катта илмий ходим-изланувчиси*

МУҚИМИЙНИНГ ДАСТХАТ БАЁЗИ

Истиқлол шарофати билан адабий меросимизни миллат ва Ватан манфаатлари нуқтаи назаридан холис ва ҳаққоний ўрганиш адабиётшуносликнинг ҳар қачонгидан ҳам долзарб вазифаларидан бирига айланди. Шу жиҳатдан, Қўкон адабий муҳитининг забардаст шоири Муҳаммад Аминхўжа Муқимий ижоди манбаларини ўрганиш ҳам долзарб аҳамиятга молик.

Таассуфки, шоир асарлари “Девон” тартибида тузилган эмас. Шундай бўлса-да, XX аср бошларида тошбосма усулида (1907, 1910, 1912, 1913 йилларда) “Девон” деб аталган шеърлар мажмуаси нашр қилинган¹. Аммо бу тўртала тўшам ҳам девон тузиш талабларига риоя этилмаган ҳолда тартибланган. Шунинг учун ҳам мазкур тўшамларни “Девон” деб эмас, балки шеърлар мажмуаси сифатида қабул қилиш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, шоир асарларини йиғиш ва нашр этишда профессор Ғ.Каримовнинг хизматлари катта бўлди. У Муқимий “Асарлар тўшамлари”ни жами тўрт марта (1958, 1960, 1973, 1974 йилларда) чоп эттирди. Афсуски, бу нашрларда Муқимий ижоди коммунистик мафқуранинг кучли тазйиқи сабаб тўлиқ ва мукамал ҳолда нашр этилган эмас. Муқимийнинг 7521 ашё рақами билан сақланаётган қўлёзма баёзи ҳақида адабиётшунос олимлар ўз вақтида фикр билдирганлар. Жумладан, профессор Ғ.Каримов 7521 рақамли баёз хусусида сўз юритиб, тўшамда 212 та шеърий асар бўлиб, шундан 199 таси Муқимийники эканлигини таъкидлайди. Олим бу тўшамни шоирнинг дастхат баёзлари сирасига қўшмаган². А.Шокиров эса тўшамдаги шеърлар ҳажмини 212 та деб, 192 таси Муқимийга тегишли эканлигини қайд этади. Кейинги изланишлар натижасида баёзда 212 та эмас, 228 та шеърий асар бўлиб, шундан

¹ ЎзРФАШИ. № 10119; № 309; № 318; № 236.

² Каримов Ғ. Муқимий ижодий меросининг манбалари / Муқимий. Асарлар тўшамлари. II том. Т.: 1960. Б. 159.

208 таси Муқимий қаламига мансублиги аниқланди. Тўпламда Фурқат, Завкий, Муҳйи ва Муҳаййир ғазаллари ҳам учрайди. Улар ўз мазмуни, вазни, кофияси, радифи билан Муқимийнинг айрим ғазаллари билан деярли бир хил. Жумладан, баёзнинг 78^{а-б}, 78^а-саҳифасида Муҳйи ва Муқимийларнинг “Асрорқул” радифли ҳажвий шеърлари, 33^{а-б}, 34^а-саҳифаларида Завкийнинг “Фонус” радифли шеърига Муқимий жавоби, 57^{а-б}, 58^а-саҳифаларида эса Муқимий, Фурқат, Тажаллийнинг “Нест” радифли форс-тожик тилидаги ғазаллари ёнма-ён келади. Бу асарлар бир-бирига назира тарзида ёзилгани маълум. Бинобарин, бундай назира – ўхшатма шеърлар улар ўртасидаги яқин адабий ҳамкорлик, ижодий мусобақа ва бир мавзуда қалам тебратишдаги ҳар бир назм соҳибининг ўзига хос маҳорат сирларини бир жойнинг ўзида муқояса қилиб кузатишда қўлайлик туғдиради³. Баёздаги баёзи шеърлар муаллиф томонидан қайта-қайта таҳрир қилинган. Масалан, 7521 рақамли қўлёзма баёзнинг 79^{а-б}-саҳифаси ўзида “Асрорқул” ҳажвий асарининг 1-мисраси дастлаб: *Садқаи одам бўл, эй юз ҳайфсан, Асрорқул тарзида бўлса*, кейинги вариантда: *Садқаи одам кет, эй юз ҳайфсан, Асрорқул* шаклида таҳрир қилинган. Қизиқ жойи шундаки, бир шеърнинг икки уч хил вариантлари ҳам учрайди. Жумладан, “*Арзимни бошингиз ҳақи дилдорга айтинг*” деб бошланувчи 7 бандлик мухаммас баёзнинг 43^{а-б}, 67^{а-б}-саҳифаларида икки хил вариантда учрайди. 1-банди баёзнинг 43^{а-б}-саҳифасида:

*Арзимни, бошингиз ҳақи, дилдорга айтинг,
Муштоқлигим шўҳи ситамкорга айтинг,
Согинганими кўзлари хумморга айтинг,
Ҳижрон ўтидин ўртади жон ёрга айтинг,
Девоналигимни пари аиторга айтинг.*

Иккинчи варианты баёзнинг 67^{а-б}-саҳифасида:

*Арзимни, бошингиз ҳақи, дилдорга айтинг,
Муштоқлигим шўҳи ситамкорга айтинг,
Согинганими кўзлари хумморга айтинг,
Жон ўртади, қосид, борибон ёрга айтинг,,
Яъниким ўшал растада аиторга айтинг, –*

³ Бу ҳақда А.Шокиров ҳам маълумот берган. Қаранг: Муқимий ижодида таҳрир масаласи // Адабий мерос. Т.: Фан, 1971. Б. 222.

тарзида келади. Бундай тахририй ўзгаришлар кўлэзма баёз саҳифа-сидаги матнда ҳам, унинг ҳошияларидаги матнда ҳам учраб туради. Баёзнинг характерли жиҳати шундаки, ушбу манбага таяниб, Муқимий асарлар тўплами нашридаги айрим шеърларнинг аслиятга мувофиқ матнини тиклаш мумкин. Бундан ташқари, баёзда шоирнинг шу пайтгача жамоатчиликка маълум бўлмаган турли жанрларга оид шеърлари учрайди.

Масалан, “Толеим” радибли шеър Муқимий асарлар тўпламининг энг сўнгги нашрида (138-саҳифа) 5 байт бўлиб келса, 7521 рақамли баёзнинг 51^а-саҳифасида эса 6 байт. Тушириб қолдирилган мисралар қуйидагича:

*Согиниб Ҳазрат афандин⁴ кўргали борсам агар,
Соате, суҳбатларин қилмас муяссар толеим.*

Худди шундай ҳолни “Даркор эмас” радибли шеър мисолида ҳам кузатиш мумкин. Муқимий асарлар тўпламининг энг сўнгги нашрида (201-саҳифа) шеър матни 8 байт. Баёзнинг 26^б-саҳифасида 9 байт. Тушириб қолдирилган мисралар 6-байтга тегишли:

*Анбарафшо ҳолу хатлар бўлса хушман бозбон,
Менга мундин ўзга сайри, гулситон даркор эмас.*

Мазкур баёзда шоирнинг ҳажвий шеърлари матни ҳам нисбатан тўлиқ экани билан ажралиб туради. Жумладан, “Улоқчилар” радибли шеър Муқимий асарлар тўпламининг энг сўнгги нашрида (410-саҳифа) 8 байт. 7521 рақамли баёз 43^б-саҳифада эса 9 байт тарзида учрайди. Нашрга киритилмаган байт:

*Чотиб улоқни ҳеч кўринмас кўзига эсон,
Бир йиқилиб, ўлишга одатинг улоқчилар.*

Завқийнинг “Вексил” сарлавҳали ғазалига Муқимий мухаммаси Ғ.Каримов хизмати билан чоп этилган шоир асарлар тўпламларида 5 банд ҳолда учрайди. Ғ.Ғулом томонидан нашр этилган шоир танланган асарларининг 2 тасида 5 банд. Ва биттасида: 1942 йилдаги нашрининг 132-саҳифасида эса 6 банд бўлиб келади. 7521 рақамли баёзнинг 59^а-саҳифасида ҳам тўлиқ 6 банд. Баёзи нашрлардан тушириб қолдирилган байт:

⁴ Бу байтда Муқимий Соҳибзода Ҳазрат афандини кўзда тутган. Маълумки, шоир яшаган Кўкондаги Ҳазрат мадрасаси шу киши номига қурилган.

*То ўтди Русийёга Фаргонанинг хирожси,
Вожгун бўлиб йиқилди хонларни тахту тожси,
Ҳар лаҳзаи дигар кун гайби фалак мизожси,
Қолди ривож олмай Хўқанд зарб ройижи,
Бўлди заиф ислом, кофир замони чиқди.*

Баёздаги шу пайтгача жамоатчиликка маълум бўлмаган шеърлар матлаъси:

*Жаноби ҳазратим Фозилганихон,
Худо давлатларин қилгай фаровон. (7 байт)*

*Эй, гоҳи шахзодалар, минган отингдин ўрғилай,
Ҳамнишини тўра кўрган давлатингдин ўрғилай. (10 байт)*

Баёзда, шунингдек, Муқимийнинг Амирий ғазалига тахмис қилинган:

*Жон қушига паноҳдур кокил,
Васлига ҳазор роҳдур кокил,
Манга шул иштибоҳдур кокил,
Нега мунча сиёҳдур кокил,
Магарам дуди оҳдур кокил,*

деб бошланувчи 5 бандли мухаммаси ва битта 6 бандли мураббаси учрайди.

Хуллас, Муқимийнинг мазкур қўлёзма баёзидаги шеърлар матни шу пайтгача тўлиқ тадқиқ қилинмаган. Жумладан, айрим шеърлар ҳанузгача илмий истифодага олиб кирилган эмас. Шу нуқтаи назардан, Муқимийнинг ўз дастхати билан ёзилган 7521 ракамли баёзи шоир асарларининг илмий-танқидий матнини тайёрлашда асосий манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Д.Раҳимова
ЎЗМУ тадқиқотчиси

ТУЙГУЛАРГА ЖОЙЛАНГАН БОРЛИҚ

Шоира Зулфия шеърятни ҳақида сўз борганда, одатда “унинг садоқати комил эътиқод даражасига етишгани” ҳамда “шеърисида

завк, эҳтирос, эътиқод ажиб бир ҳарир пардага чулганган”¹ лиги кўп бор таъкидланади. Табиат ҳақидаги шеърларида эса шоиранинг ўз туйғуларини бирмунча эркинроқ ифодалаганига гувоҳ бўлишимиз мумкин.

Шоиранинг табиат манзаралари тасвирланган шеърлари салмоғи анча кўламли бўлиб, уларда лирик қахрамон табиатга мурожаат қилади, табиат ва жамият муносабатларини акс эттиради, гоҳида ҳодисалар жараёнига киришиб кетса, баъзан четдан кузатишни афзал билади.

Зулфиянинг табиат ҳақидаги шеърларини йил фасллари, табиат ҳодисалари, осмон жисмлари, замон (пайт), макон (ўрин, жой) тасвирига бағишланган шеърлар билан биргаликда, табиат тасвири-нинг муайян руҳий ҳолатлар билан уйғунликда ёзилган шеърларга ажратиш мумкин.

Йил фаслларига бағишланган шеърларда шоиранинг баҳор фаслига атаб ёзилган шеърлари кўпчиликни ташкил қилади. Бундай шеърлар жумласига “Баҳор кечаси”, “Баҳор”, “Эримоқда қор”, “Яна баҳор ҳоким”, “Соғиниб”, “Яна бугун баҳорга зорман”, “На гўзал дамлар бу!”, “Салом, тансиқ баҳор!”, “Кел, баҳор!”, “Демак, баҳор келди” шеърларини киритиш мумкин.

“Баҳор” шеърда табиатдаги ҳар бир гиёҳу майсани кўриб қувонган, завқланган, илҳомланган шоиранинг баҳорга мафтунлиги лирик “мен” табиатига сингдириб юборилган. Шеърда баҳор манзарасини тасвирлашда ҳаво, қуёш, ер, баҳор, боғлар, киш, гул, ўт, майса, бинафша, булбул, япроқлар, фируза тонглар, шамол, яшил дарахтлар, қирлар, далалар, кўк, ҳатто, олтин куз тимсолларидан фойдаланилган:

*Қишдан чиққан боғчалар, боғлар,
Безанади баҳор гулига.
Майса ўтлар, зилол япроқлар,
Илҳом берар киши дилига²*

Ёз, куз, киш тўғрисидаги шеърлар шоира ижодида нисбатан камчиликни ташкил қилиб, “Олтин куз”, “Далада бир кун”, “Қор”, “Далада куз” шеърларини шу мавзудаги шеърлар қаторига киритиш мумкин. Шеърда шоира куз фаслини қуйидагича тасвирлайди:

¹ Ғафуров И. Мангу латофат. Т.: Шарқ НМАК, 2008. Б. 226.

² Зулфия. Шеърлар. –Т.: Ғафур Ғулом. 1974. Б. 16.

*Нафис баҳор ўтди,
Чақноқ ёз ўтди.
Тупроқ узра қуёш шуъласи.
Ерга инмас унинг ҳам ўти,
Ҳориб,
Чарчаб ётар ўлкам даласи.*

Шоира “ҳосилини тўкиб, бежунбуш ёт”ган кузни “юзларини саноксиз ажин босган” кексаларга ўхшатади.

Шоиранинг табиат ҳодисаларига муносабати ифодаланган шеърлари кўлами анча кўп бўлиб, улар қаторига “Гуллар очилганда”, “Сирень”, “Қайинзорда”, “Шалола”, “Бўрон кучоғида”, “Гулзор”, “Бинафша” каби шеърларини киритиш мумкин.

“Бўрон кучоғида” шеърини бошқа аксарият шеърлардан ажратиб турадиган хусусияти шеърда қурашувчанлик, тўсиқларни аёвсиз янчиб ўтиш истагининг устунлиги бўлиб, унда лирик қаҳрамоннинг бинафшага ўхшаб, “бошини хиёл эгиб, жилмайиб туриш” ҳолатини кўрмаймиз, кечаси бўрон ичида қолган лирик қаҳрамоннинг кўнглида ҳам тўполон бошланганининг гувоҳи бўламиз. Шеърда лирик қаҳрамоннинг “бўронни қўзғатган боисни алқаб”, “бўрон бошлаган ёққа учишни, ҳеч ким қучолмаган чақмоқни қучиш” истаги устунлигини кўрамыз. Чақин оловидан бекиёс завқ олиш, “аравангни танам бўйлаб ҳайда, юлқи, торткила” дер экан, табиат ҳодисасининг лирик қаҳрамонга нақадар даъваткор кайфият бағишлаганига гувоҳ бўламиз. Шу кайфиятни сақлаган ҳолда шоира шеърга ғоят гўзал ўхшатиш билан, ўринли хулоса ясади:

*Бўронсиз юрак-ла ўлардим карахт,
Бўронсиз табиат кўки яшинсиз.
Насиб бўлмаганда шеърятдай бахт,
Қашшоқ ўтар эдим яқин, йироқсиз³.*

“Бинафша” шеърда лирик қаҳрамоннинг “Бўрон кучоғида” шеърдаги руҳиятидан кескин фарқ қилиб, “хушини элитган бинафшанинг баҳрини, энг хушрўй, энг кўркам гулларнинг атрин, на бўй, на хуснига қиёс этолмам” деган шоира жажжи бинафшанинг ийманиб туриши, борлиққа жилмайиб бокишидан маст бўлади:

*“Салом!” дейман хаёл бинафшасига,
Сенсиз кўнгиб богим қоларди гариб!*

³ Зулфия. Тонг билан шом аро. Т.: Шарк НМАК, 2006. Б. 93.

*... Ҳеч маст бўлганмисиз соф нашьасига,
Бошин хиёл эгиб турса жилмайиб?..⁴*

Ой, куёш, юлдуз, булут, камалак каби осмон жисмларининг тимсоллари келтирилган “Булут ўйини”, “Камалак”, “Юлдузлар алласи...” шеърларини ҳам шоира ижодида учратиш мумкин.

“Булут ўйини” шеърда “мен булутни севмаганман” дегувчи лирик қаҳрамон ҳали булутлар тўрида қолмаганини таъкидлаб,

*Паға булут изларини
Ушлаб кўрмагандим ҳеч.
Бунда қолсам юзларимни
Ювар эмиш тонг ва кеч,*

дея сарсарак кезаётган булутларга киборли боқади. Шеърда тасвирланишича, кўлда “қайқсимон” сузган, қирғоқ узра пиёда юрган булутларни ер сиғдирмай, осмон қувиб, жуда беқарор қилишади. Паға булутларни “кўк етими” деб атаган лирик қаҳрамон уларга қарата “қуёш, юлдуз рухсорини тўсмайсан кўзимиздан”, “сеҳринг агар бўлса, унут”, “ўйинингда йўқ санъат” деб таъна қилади. Булутлар қучоғида қолишни истамаган лирик “мен” “ятима”, “сарсари” йўқ бўлган тупроққа-ерга, элга қайтади ва булутларни ерга тушиб, “дон, сув бўлиб жўш”ишга ундайди.

Шоиранинг пайт – кеча, кундуз, шом, тонгни тасвирлаб ёзилган шеърлари орасида оқшом, айникса, тонг тасвирларига алоҳида эътибор қаратилади. “Сой кечаси”, “Сулув тонг”, “Жануб оқшоми”, “Менинг тонгим”, “Тунни севмай қўйдим...” шеърлари орқали шоира “мен”ига хос хусусиятлар ойдинлашади.

“Оқшомги соатда” шеърда оқшомнинг оромбахш муҳити шоира “мен”ига ҳузур бағишлайди ва бу ҳолат лирик “мен” табиатига моҳирона кўчирилади:

*Боққа чиқиб оламан нафас,
Ой нурида куйлайман бирпас...*

Дейиши билан лирик қаҳрамоннинг “ҳамма ғами секин унутилади”. Она юртнинг “уйларни кучоқлаб олган туни” лирик қаҳрамон назарида “ширин фарзанд бешигини секин аллалаб тебратаётгандай” туюлади:

⁴ Зулфия. Шеърлар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1974. Б. 162.

*Нафас олар баҳорги ел жим...
Юрак тўлар қўшиқларга лим...*

Шоиранинг шеърлари орасида макон (ўрин, жой) тасвирига бағишланган “Кўлда”, “Кўкчатов”, “Балхаш окшоми”, “Йўлда”, “Гузар” номли шеърлар ҳам учрайди.

“Кўкчатов” шеърда лирик қаҳрамоннинг “нур макри, сув акси, ишқдай мовий рангдан табиат қулига айланган”и кўтаринки кайфиятда куйланади. Шеърда лирик қаҳрамон “раккоса қайинлар” билан ўйнашади, “тоғдан замонга боққан” тасвири икки кўзи бир жуфт жайронни эслатар экан, “қайноқ меҳри”га уфкни сиғдиришга кодир сезади ўзини. Бу манзараларга “дил ташлаб” ноилож йўлга тушган лирик қаҳрамон:

*Қалбим нигоҳлари етмаган куйга
Юрагимни тирнаб ажиб куй қолди*

дер экан, ўзи «қулига айланган табиат» гўзаллигидан бебаҳра қолаётганидан афсус чекади.

Табиат тасвирларининг турли рухий ҳолатлар-соғиниш, кутиш, муҳаббат, айрилик кабилар билан уйғунликда тасвирланишида шоира “мен”ига хосликни “Муҳаббат тонги қулганда”, “Кутиш”, “Ҳижрон”, “Баҳор келди сени сўроқлаб...”, “Фонтан олдида”, “Рашик”, “Дарахт”, “Океанда”, “Шафақ” шеърлари мисолида кўриш мумкин.

“Дарахт” шеърдаги табиат манзараси лирик қаҳрамон табиатига тушкунлик кайфиятини олиб киради. Шуниси диққатга сазоворки, лирик қаҳрамон бу ҳолатдан ўринли чиқиб кета олади, яъни йўл чеккасида муттасил шамол уриб турган биргина дарахт ел билан курашиб, кўркини йўкотиб, курғаб, букчаяди ва оқибатда илдизи билан биргаликда юз тубан қулайди. “Бўшликдаги ел танҳо қурбонининг қақшашини излаб”, дарбадар кезар экан, лирик қаҳрамоннинг қуйидаги хулосасига гувоҳ бўламиз:

*Биламан, дарахтдай қуласам агар
Менинг ҳаёт боғим қолмас ҳувиллаб.*

Шоира Зулфиянинг бу каби шеърлари кучли ҳаяжон билан тасвирланиб, сатрларда лирик “мен”нинг табиатга мафтунлиги яққол ифодаланади. Зеро, адабиётшунос олим М.Иброҳимов таъкидлаб ўтганидек, “Шоира... табиатдаги барча гўзалликни жонув

дилидан севади, уларни ўз рангларида, ўз охангларида забардаст
рассом ва бастакордай тасвирлайди”⁵.

Шоира “Она кўкси” номли шеъри орқали ўқувчини табиатга
нисбатан шафқатли бўлишга чақиради. Шеърда Арманистоннинг
Севан кўли ҳақида фикр юритилади. Кўлни бизга табассум билан
бокиб, чарчоғини яширсада, юзидаги ажинлар сирини фош қилиб
қўйган она мисолида кўрган лирик қахрамон жуда ўринли ва жа-
вобини талаб қилишга ҳақли саволни ўртага ташлайди:

*Ҳаёт бағишлашининг бахти билан маст,
Она ўз умрининг гамин ермиди?
“Болам, мени ўйла, қуриб бораман,
Меҳринг наҳри билан яшнат”, дермиди⁶?*

Шоира Зулфиянинг лирик қахрамони учун доимий илҳом ман-
баи бўлган Она Табиатга мафтунлик туйғуси шоирага умрининг
охирги йилларида ҳам завқ беради. Лирик қахрамон “Хайр энди...”
шеърда ўз руҳияти дарчасидан табиатга сўнгги бор нигоҳ ташлаб,
сўз айтади:

*Сенинг ўзинг танҳо мумтоз бир китоб,
Расо ва норасо дарсинг ўқидим.
Бу тун борлигим-ла қучдиму боб-боб,
Оғриқдан таваллуд шеърлар тўқидим...⁷*

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, шоира Зулфиянинг табиат
ҳақидаги шеърлари Она Табиатни севиш, унга бир фарзанд сифа-
тида содиқ қола билиш, атрофдаги гўзал ҳаётни кадрлай олиш, шу-
нингдек, барча мавжудотлар сингари инсон зотининг ҳам табиат
олдидаги қарздорлик ҳиссини доимий равишда туйиб юриши ло-
зимлигини эслатиб туради.

⁵ Ўзбек адабий танқиди. Антология. Т.: Турон-Иқбол, 2011. Б. 179.

⁶ Зулфия. Шеърлар. Т.: Фафур Ғулум номидаги нашр., 1974. Б. 220.

⁷ Зулфия. Тонг билан шом аро. Т.: Шарқ НМАК, 2006. Б. 176.

ПАУЛО КОЭЛО ва ИСАЖОН СУЛТОН ИЖОДИДАГИ УСЛУБИЙ МУШТАРАКЛИК

Жаҳон адабиётининг буюк адиблари тажрибаларидан фойдаланиш, улар ижодидан таъсирланиш натижасида ўзбек адабиётида кўплаб асарлар дунёга келган. Бугунги ўзбек насрида энг яхши асарлар деб эътироф этилган «Боқий дарбадар» ва «Озод» романилари поэтикасида ҳам жаҳон адабиётининг таъсири сезилиб туради. Асарлар муаллифи – истеъдодли ёзувчи Исажон Султон бир сўзидан Достоевскийдан Толстойгача, Камюдан Кьеркегоргача, Ницшедан Шопенгауэргача бўлган буюк алломаларнинг фалсафий оламига махлиё бўлганини айтиб ўтганди. Ана шу махлиёлик, жаҳон адиблари ижодига кизиқиш ва улардан таъсирланиш, кейинчалик ёзувчининг янги услубдаги асарлар яратишига туртки бўлди.

Адибнинг «Муножот» номли қиссаси, «Қисмат», «Боғи Эрам», «Тодд» номли ҳикоялари ҳамда кетма-кет чоп этилган «Боқий дарбадар», «Озод» каби романилари, нафақат ўқувчилар, балки йирик танқидчи-олимларнинг ҳам диққатини жалб этди. Адабиётшунос олимлар У.Норматов, А.Расулов, Д.Қурононов, Қ.Йўлдошев, танқидчи Р.Раҳмат, А.Мелибоев, И.Ёқубов, У.Ҳамдам ва бошқалар Исажон Султон ижоди ҳақида жиддий фикрлар айтишди, мақолалар эълон қилишди. Ҳозирги адабий жараёнда адиб асарларининг бадиий хусусиятлари, ўзига хосликлари, ижодкор маҳорати ва образлар таҳлилига эътибор қаратилаётир.

Бразилиялик ёзувчи Пауло Коэло «Алкимёгар» асари орқали ўзбек китобхонларига яхши таниш. Ёзувчининг мазкур романида оддий чўпон йигит Сантьягонинг саргузаштлари ҳикоя қилинган бўлиб, унинг сафарга чиқиши, сафар мобайнида учраган турли машаққатларни енгиб ўтиши, ўз мақсадига, яъни Миср эҳромига кўмилган хазинани топиши рамзий маънони англатади. Худди шунингдек, «Озод» романининг қаҳрамони ҳам лолани излаб йўлга чиқади, у ҳам йўлда турли кишилар ва жонзотларга дуч келади, ғаройиб саргузаштларни бошидан кечиради. У излаб чиққан лола аллегорик рамз – орзу-умид, эрк ва эзгулик, хотира ҳамда келажак тимсоли. Озод лолага етиб боргунча олам ва одам табиатидаги

мураккабликлар, турли синоатларни англади. Сантьяго ҳам, Миср эхромларига етгунча дунёнинг гўзаллигини кашф этди. Озод тиришиб-тирмашиб лолага интилади, унга эришиш йўлида турли кийинчиликларни енгиб ўгади. Лолага етганда эса, у ўзлигини англаб етади. «Алкимёгар» қахрамони излаб чиққан хазина ҳам, аслида, моддий бойлик эмас, балки сафар чоғида орттирилган ҳаёт ва инсон ҳақидаги қарашлар силсиласидан иборат. Икки образ ўртасидаги бундай уйғунлик, мақсадларидаги ўхшашлик, рамзларга юкланган маънолар бирлиги ўқувчида ҳайрат уйғотса, ажаб эмас. Эҳтимол, асарлардаги бундай жиҳатларни таққослаш кимгадир шунчаки тасодифий ўхшашликни бир қадар бўрттириб баҳолаш бўлиб туйилиши мумкин. Бироқ гап сифат-белгилар ўхшашлигининг тасодифийлигида ҳам жаҳон адабиётидан бундай ўхшаш жиҳатларни кўплаб топиш мумкинлигида ҳам эмас. Бизнингча, масаланинг моҳияти, бу адилларнинг инсон ўзлигини англаши орқали комилликка эришишини астойдил исташганидадир.

Демак, Коэло ва Исажон Султон услубий ижодидаги муштараклик, биринчи навбатда, ёзувчиларнинг одамзодни комил кўриш истагида намоён бўлади.

Ҳикоя ичида ҳикоя бериш услуби Шарқ мумтоз адабиётида азалдан қўлланиб келинган. «Алкимёгар»да Оскар Уайльдинг Нарцисс ҳақидаги ҳикояси, Бокираи Пок ва чақалоқ Исо ҳақидаги ривоят, Юсуф алайҳиссалом ҳақидаги ҳикоят, Алкимёгар Сантьягога ҳикоя қилган икки ўғилнинг отаси ҳақидаги ҳикоятлар берилган бўлса, Исажон Султоннинг «Озод» романида «Ота», «Ўғил», «Узумзорлар эгаси», «Кўр кишининг ҳикояси», «Хоин ҳикояси», «Дилором ҳикояси», «Ёв ҳикояси», «Ташқарига чиқиб олган қавм ҳикояси», «Денгиз тубидаги чиганокнинг ҳикояси», «Тошкесар ҳикояси», «Аравага қўшилган отлар ҳикояси», «Бўри билан қуш» ҳамда «Тошбақа билан чаён» каби ривоятлар келтирилган. Шунингдек, иккала асарда ҳам шамол, турли жонзотлар ва табиат ҳодисалари тасвири учрайди. Хўш, ўқувчи бундан қандай қабул қилади? Адиллардан бири иккинчисидан андоза олганми ёки бу шунчаки тасодифий ўхшашлик? Агар тасодифий ўхшашлик бўлса, сюжет ва образлар ўртасида шу қадар яқинлик бўлиши мумкинми? Бизнингча, бундан адабий таъсир натижаси десак, ҳақиқатдан йироқ бўлмайди.

Албатта, сюжет ва образлардаги ўхшашликка ҳар доим ҳам адабий таъсирлар натижаси деб қараш нотўғри. Бунга мисол,

«Алпомиш» ва «Одиссея»нинг уйкаш тарафларини олиш мумкин. Бу икки шоҳ асар орасида неча-неча асрлар ётибди. «Алпомиш»ни яратган аждодларимиз Ҳомерни ўқиши тугул, эшитганини ҳам тасаввур этиш қийин. Бирок техника ривожланган, ахборот оқими шиддат билан кириб келаётган бир даврда Исажон Султондек адиб Пауло Коэлони ўқиган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас (Асарларнинг аниқ ёзилган вақтини билмасак-да, «Алкимёгар» романи 2003 йил, «Иблис ва Прим хоним» 2010 йилда ўзбек тилида чоп этилгани маълум. «Боқий дарбадар» ва «Озод» романлари эса улардан кейинроқ нашр этилди)¹.

«Боқий дарбадар» романи мазмун-моҳият жиҳатдан «Иблис ва Прим хоним»дан анча юқори туради. Яъни П.Коэло асарида ёвузлик ва эзгулик ўртасидаги курашни ниҳоятда жўн ифодалаган. «Боқий дарбадар»да эса Инсоннинг қисмат қаршисида ожизлиги, Тақдири Азалнинг муқаррарлиги, Олий Ҳақиқат – Яратганнинг чексиз қудрати, унга исён қилганлар интиҳосиз жазога дучор бўлиши мўмин банда калбидаги эътиқод акси сифатида намоён бўлади. Шу ўринда икки миллат вакили бўлган ёзувчиларнинг иймон, эътиқод, дин борасидаги қарашлари, яъни дунёқарашлари ўртасидаги тафовут яққол сезилади. Коэло – ғарб адабиёти намояндаси, у одамзоднинг қисмат олдидаги ожиз банда эканлигини эмас, балки одамзоднинг тафаккурию ғайратига ишончни ифода этади. Энди бу нуктада Коэло ва Исажон Султонни қиёслаб бўлмайди. Чунки тақдир ҳукмига рози бўлган мўмин билан тақдирни қўли билан яратмоқ тилагидаги ғарб кишисининг ахлоқий қарашлари кескин фарқланади. Демак, Исажон Султоннинг одам ва олами англаши мутлақо шарқона ва ўзига хосдир. У «Боқий дарбадар» романида миллий руҳият, ўзбекона одат-қарашларни теран акс эттирган.

Айтмоқчи бўлганимиз, оригинал шакл дея таъриф бераётганимиз, аслида, жаҳон сўз олами ва шарқ мумтоз адабиётида азалдан мавжуд бўлган. Ёзувчи Исажон Султон эса ўз маҳорати билан бу анъанавий шаклга янгича миллий либос кийдирган. «Боқий дарбадар» ва «Озод» романларини «бугунги ўзбек адабиётида янги ходиса»²¹ деб айтишимиз мумкин. Бирок романчилигимиз майдони ҳануз оригинал бадий шаклга муҳтожлигича қолмоқда.

¹ Пауло Коэло. Алхимик (О.Шарафиддинов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. 2003. №1; Пауло Коэло. Иблис ва Прим хоним (У.Долиев таржимаси). Тошкент: Янги аср авлоди, 2010; Исажон Султон. Боқий дарбадар. // Шарқ юлдузи. 2010. 6-сон. Б. 15-119; Исажон Султон. Озод // Шарқ юлдузи. 2011. 4-5 сонлар.

Тўғри, бугунги ёзувчиларимиз шаклда турли тажрибалар қилиб кўришга уриняпти. Бундай изланишлар натижасида яратилган асарларда воқеликнинг ўзигина ифодаланмай, анъанавий ва ғарбона услублар уйғунлашгани ҳолда ўтмиш ва бугун, ривоят ва реал ҳаёт тарзлари акс эттирилмоқда. Аммо адабиётшунос Қ.Йўлдошев таъкидлаганидек, бугунги «ўзбек романи муаллифидан ҳар бир қаҳрамонини тушуниш ва акс эттиришнинг бировниқига мутлақо ўхшамайдиган концепциясига эга бўлиш талаб қилинади»². Адабиётимизга янги ҳодиса олиб кирган Исажон Султон сингари ёзувчиларимиздан келгусида ана шундай романлар умид қилиб қоламиз.

Ш. Раҳмонова,
ЎзМУ катта илмий ходим-изланувчиси

МУЗОРИЪ ВА РАЖАЗ БАҲРЛАРИДАГИ ФАОЛ ВАЗНЛАРНИНГ ҚўЛЛАНИЛИШИ

Музориъ баҳри шеърятимизда кенг қўлланган ўлчов турларидан бири бўлиб, унинг асосини *мафоийлун* (v---) ва *фоилотун* (-v--) аслларининг алмашилиб такрорланиши ташкил қилади. Бу баҳр ҳақида Бобур ўзининг «Мухтасар» асарида «Музориъ баҳри йигирма тўрт вазн, ўн тўққиз мустаъмал, беш мухтараъ, етти вазн мустаъмали матбуъ»¹, – деб таъкидлайди ва шу 24 вазннинг ҳар қайсисига мисоллар келтиради. Музориъ баҳри вазнлари шеърятимизда XVI аср бошлариданоқ қўллана бошлагани маълум. Рабғузий, Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий, Алишер Навоий каби шоирларимиз мазкур баҳрни чўққига кўтарди. Ушбу вазндан XX аср шеърятисида Ғафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода, Ҳабибий, Чустий, Восит Саъдулла, Собир Абдулла, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Жамол Камол ўз ижодида кенг қўллаган. Шунингдек, XX аср шеърятисида музориъ баҳрининг 4 вазнидан кенг фойдаланиб келинган. Қуйида биз музориъ баҳрининг вазнларини Ҳабибий, С.Абдулла, Чустий, Э.Воҳидов, Ж.Камол ижоди мисолида кўриб ўтамиз.

² Йўлдошев Қ. Роман ва бугунги ўзбек романчилиги // Шарқ юлдузи. 2011. 4-сон. Б. 132.

¹ Бобур. Мухтасар. Т.: Фаъ, 1971. Б. 130.

1. *Музориъ мусаммани ахраб*. Бу вазнда мафойилун рукни биринчи – садр ва ибтидо рукнлари ҳамда учинчи – хашв рукнларида ахраб – мафъулу кўринишида, фоилотун рукнлари эса солим кўринишида иштирок этади. Ўзбек адабиётида музориъи мусаммани ахраб вазни (мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун - - v - v - - - v - v - -)да ёзилган ғазаллар дастлаб Лутфий ва Ҳофиз Хоразмийлар ижодида қўлланилган. XX аср шеъриятида эса Ҳабибий, С.Абдулла, Чустий, Э.Воҳидов ижодида учрайди. Қуйида биз юқорида номи зикр этилган шоирлар ижоди мисолида кўриб ўтамиз:

<p>Ҳабибий: Ер-лар е-тил-ди бўл-ди ок ол-тин-га кат-га кон, - - v - v - - - v - v - - Ай-лай кў-зим-га то-за бу туп-роқ- ни тў-ти-ё.² - v - v - - - - v - v - -</p>	<p>С. Абдулла: Бос йўл-ни бир ма-ром-да, шош-ма, а-даш-ма, ёш-лик, - - v - v - - - - v - v - - Шоқ-санг а-даш-ти-рар йўл, ал-бат-га, шош-ма, ёш-лик.³ - v - v - - - - v - v - -</p>
<p>Чустий: Маж-нун кў-зи-дан иш-ва-ли Лай- ло-га қа-раб кўй, - - v - v - - - - v - v - - Лай-ло кў-зи-дан Маж-нун шай- до-га қа-раб кўй.⁴ - - v - v - - - - v - v - -</p>	<p>Э.Воҳидов: Барг ос-ти-дан му-ло-йим - - v - v - - Бок-қин и-бо-ли гун-ча, - - v - v - - Не сир-ни сақ-ла-гай-сан - - v - v - - Бағ-ринг не-чун ту-гун-ча?⁵ - - v - v - -</p>

2. *Музориъ мусаммани ахраби мусаббағ*. Бу вазн асосини мафойилун аслининг ахраб, фоилотун аслининг солим ва фоилийён аслининг мусаббағ тармоғи ташкил қилади. Унинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулу фоилотун мафъулу фоилийён

- - v - v - - - - v - v - ~

тарзида қўлланади. *Музориъи мусаммани ахраби мусаббағ* вазни музориъи мусаммани ахраб ўлчовидан охирги ҳижосининг ўта чўзқилилиги билан фарқланади. Мазкур вазни туркий шеъриятда

² Ҳабибий. Девон. Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. Б.16.

³ Абдулла С. Асарлар. Тўрт томлик. Иккинчи том. Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. Б. 41.

⁴ Чустий. Ғазаллар. Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. Б. 56.

⁵ Воҳидов Э. Сайланма. Ишқ савдоси. Биринчи жилд. Т.: “Шарқ НМАК, 2000. Б.118.

илк бор Алишер Навоий қўллаган. Унгача бу ўлчов ўзбек шоирлари, хусусан, Атоий, Саккокий, Гадоий, Ҳофиз Хоразмий ва Лутфийлар ижодида учрамайди.⁶ XX аср шеърятига эса Ҳабибий “Девон”идаги “Озод” радифли ғазали айнан мазкур баҳрда ёзилган.

О-зод шаҳ-ру киш-лок, гул-зо-ру бо-ғу бўс-тон,

-- v - v - - - v - v - ~

Меҳ-нат-га бўл-ди маш-ғул ҳур-мат-ли то-за ав-лод.⁷

- v - v - - - v - v - ~

3. Музориғи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф. Бу вазн асосини мафойилун аслининг аҳраб тармоғи мафъулу, иккинчи рукн фоилотун аслининг макфуф тармоғи фоилоту, учинчи рукн мафойилун аслининг макфуф тармоғи мафойилу, тўртинчи рукн фоилотун аслининг маҳзуф тармоғи фоилун ташкил этади. Унинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулу фоилоту мафойилу фоилун

- - v - v - v v - - v - v -

тарзида қўлланади.

Қисқа ва чўзиқ ҳижолаарнинг шу хил тарзда алманиниб такрорланиши мумтоз мусиқа, хусусан, “Шашмақом” куйлари: “Сегоҳ”, “Чоргоҳ” кабилар учун кулай оҳанг яратади.⁸ XX аср шеърятига Ҳабибий, Чустий, Ж.Камол ғазалини шу ўлчовда яратган.

<p>Но-гоҳ са-риғ ю-зим-ни ҳа-ки-ми за-мон кў-риб, -- v \ - v - v \ v - - v \ - v - Ё васл, ё ў-лим де-ди бу дард у- чун да-во. -- v \ - v - v \ v - - v \ - v - (Ҳабибий)</p>	<p>Эл сев-ди, ет-ти ик-лим а-ро бўл-ди кўл-ма-қўл, -- v \ - v - v \ v - - v \ - v - Ўз-бек-ни санъ-а-ти бу - ку- ёш-хон пи-ё-ла-си.¹⁰ -- v \ - v - v \ v - - v \ - v - (Чустий)</p>
<p>Но-зик та-бас-сум-лар би-лан - - v \ - v - v \ Туш-ган са-йин са-нам, v - - v \ - v -</p>	<p>Кўнг-лим-га не-ча о-та-шин - - v \ - v - v \ Маъ-но ту-шиб ке-лар.¹¹ v - - v \ - v - (Ж.Камол)</p>

⁶ Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. Т.: Шарқ НМАК, 1998. Б. 79.

⁷ Ҳабибий. Кўрсатилган асар. Т.: Ғ.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. Б. 46.

⁸ А.Ҳожиаҳмедов. Мумтоз бадинят луғати. Т.: Янги аср авлоди, 2008. Б. 52.

⁹ Ҳабибий. Кўрсатилган асар. Т.: Ғ.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1975. Б. 22.

¹⁰ Чустий. Ғазаллар. Т.: Ғ.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. Б. 51.

¹¹ Жамол Камол. Аср билан видолашув. Сайланма. 1 – жлд. Т.: Фан. 2007. Б. 213.

4. Музориъ мусаммани ахраби макфуфи мақсур. Бу вазн асосини мафойилун аслининг ахраб тармоғи мафъулу, иккинчи рукн фоилотун аслининг макфуф тармоғи фоилоту, учинчи рукн мафойилун аслининг макфуф тармоғи мафойилу, тўртинчи рукн фоилотун аслининг мақсур тармоғи фоилон ташкил этади. Унинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулу фоилоту мафойилу фоилон

- - v - v - v v - - v - v ~

тарзида қўлланади.

*Г.Сагатханова,
ЎзМУ тадқиқотчиси*

БАДИЙ АДАБИЁТДА АБДУЛЛА АВЛОНИЙ СИЙМОСИ

Абдулла Авлониё мактаблар очиб, халқни маърифат зиёсидан баҳраманд этди, ёшларни даврнинг илғор руҳида тарбиялашга уринди. У таълимий-ахлоқий асарлари, дарсликлари билан ўзбек педогогикаси тараққиётида янги саҳифа очилишига хисса қўшди; жадидчилик ҳаракати, ўзбек жадид адабиётининг майдонга келиши ва ривожланиши йўлида хизмат қилди. Авлониё нафақат таълим фидойиси, балки атоқли сиёсий арбоб ҳамдир. 1919 йилнинг июнида РСФСР ҳукуматининг топшириғи билан Афғонистонга юборилган биринчи элчилар делегацияси таркибида Абдулла Авлониё ҳам бор эди. У 1910 йилнинг 28 сентябридан 1920 йилнинг 20 июлигача Ҳиротда бош консул лавозимида ишлади. Хориж таассуротлари тўғрисида Авлониёнинг “Афғон саёҳати” номли хотиралари мавжуд. Тоҳир Маликнинг “Савоҳил” қиссасига Абдулла Авлониё ҳаётидаги воқеалар, хусусан, Афғонистон сафари хотиралари асос қилиб олинган.

Тоҳир Малик 1978 йилда Авлониё таваллудининг 100 йиллиги арафасида Афғонистонга борган биринчи элчилар делегациясининг суратини кўради. Суратда Абдулла Авлониё ҳам бор эди. Ёзувчи Авлониёнинг уйига бориб, фарзандлари, шогирдлари билан учрашади. Адиб отаси Малик Хобил ўғлини, тоғаси Мирзакалон Исмоилиёни Абдулла Авлониё ўқитганидан хабар топади.

Мирзакалон Исмоилий жияни Тоҳир Маликка ўзбек зиёлиларининг такдирдан ҳикоя қилувчи асар ёзишни маслаҳат беради. Тоғасининг бу истагига мувофиқ кутубхоналардаги, махсус хужжатхоналаридаги изланишларнинг натижаси бўлган “Савоҳил” асари дастлаб 1987 йилда «Қалдирғоч» номи билан эълон қилинган. Ёзувчи “Савоҳил”даги Асадулла Мирълам образи орқали Абдулла Авлоний ҳаётининг маълум бир даврини тасвирлаган.

“Агар асар тарихий хужжатлар асосида ёзилган бўлса, тарихда маълум шахслар ҳам бадиий асарнинг қаҳрамони этиб тасвирланиши мумкин”, – деб ёзади Иззат Султон.¹ “Савоҳил”даги Омонуллохон, Маҳмуд Тарзий, Зикриё афанди, Мирза Қандилхон, Хмарин, Мунавварқори, Мирмуҳсин сингари қаҳромонлар тарихий шахслардир. Иззат Султоннинг ёзишича, тарихий шахслар бадиий асарда тасвирланганда, биринчидан, уларнинг ўз даврида тутган ижтимоий мавқеи, жамият ҳаётидаги роли тарихий ҳақиқатга мос равишда, бузмасдан сақланади, ҳаққоний тасвир этилади. Иккинчидан, тарихий шахслар асарда тўқима йўли билан яратилган характерлар тақдирига чамбарчас боғланган ҳолда тасвир этилади, яъни тўқима образлар тарихий шахслар билан учрашади. “Савоҳил”да ҳам Ғулмоқодир Омонуллохон билан учрашади, Асадулла Мираъламга суҳбатдош бўлади.

Аср бошидаги зиёлилар сингари Абдулла Авлоний ҳам инқилоб бахт, фароғат олиб келишини кутди. Аммо “шонли инқилоб” миллатлар бошига офатлар келтирди, юрт иктисодий талон қилинди, миллий анъаналар оёқ ости бўлди. Адабиётшунос олим Бегали Қосимов ёзганидек: “Абдулла Авлоний 1917 йилдан кейин яна 17 йил яшаган бўлса-да, ижодда ҳам, фаолиятда ҳам инқилобдан илгаригидек серҳаракат бўлган эмас. Ҳатто бирорта ҳам бадиий китоб ёхуд тўплами босилмагани ҳам буни кўрсатиб турибди”². “Савоҳил” қиссаси Абдулла Авлоний ҳаётидаги воқеалар асосида ёзилган бўлса-да, асарни Авлонийнинг таржимаи холи сифатида қабул қилмаслик керак. Тоҳир Малик эътироф этганидек, Асадулла Мираълам сиймосида ўтган аср бошларидаги ўзбек зиёлиларининг энг яхши фазилатлари жамланган, шу билан бирга инқилобидан кейинги адабиётлар ҳам баён этилган.

¹ Султон И. Адабиёт назарияси. Т., 1980. Б. 194.

² Қосимов Б. Инқилобдан умид қилиб / А. Авлоний. Танланган асарлар. 1-жилд. Т. 1998. 75-бет.

Афғон сафари Авлониёдаги янги ҳукуматга бўлган шубҳани кучайтириб юборди. У ўзларини ҳақиқатчи деб жар солган рус большевикларининг собиқ чор генералларидан қолишмаслигига амин бўлди. Авлониё “Афғон саёҳати”да шундай ёзади: “Афғонистонга чиқгон беш ҳайъати ваколанинг ичида биргина муслмон ўлдугумдан, ҳар бир оғир меҳнатлар, ҳар бир кулфат ва азиятлар манинг устимга юкланди... Лекин иш эса “Ҳолвани ҳақим ер, калтакни етим ер” қабилинда эди»³.

“Савоҳил” қиссасида Афғонистонга юборилган делегация аъзолари орасидаги низолар, ўзаро ишончсизликлар ҳам баён этилган. Бир сўз билан айтганда, “Савоҳил” қиссаси бизга Абдулла Авлониёнинг, умуман, инқилобдан эзгулик умид қилган давр зиёлисининг туйгуларини, кечинмаларини, дардларини англашда ёрдам бериши билан қимматлидир. Шундай экан, ёзувчи асарни ёзишдан кўзлаган мақсадига эришди, дейиш мумкин.

Хулоса шуки, миллатимизнинг эрки, озодлиги, мустақиллиги йўлида фидоийлик кўрсатган тарихий шахслар, жумладан, Абдулла Авлониёдек зиёлилар образларини бадиий адабиётта кўчиши ўқувчига уларни яқиндан билиш, бошдан кечирган қийинчиликларини хис этиш имконини беради.

*И. Сайитқулов,
ЎЗМУқатта илмий ходим-изланувчиси*

“АМИР ТЕМУР СИЙМОСИ”НИНГ ТАДҚИҚИ

Пиримкул Қодировнинг “Амир Темур сиймоси” асари 2007 йили китоб ҳолида чоп этилди. Асар эълон қилинган, матбуот саҳифаларида у ҳақда кўплаб мақолалар босилди. Олимларимиз томонидан асарнинг у ёки бу қирралири таҳлил қилиниб, адиб ижоди баҳоланди. Жумладан, адабиётшунос олим Абдуғафур Расулов асар ҳақида “Амир Темур сиймоси” ўзига хос асар. Ёзувчи Темур ҳаётига оид воқеаларни хронологик тарзда ёритиб боради. Бадиия Темурнинг ота-онаси ҳақидаги маълумотни келтиришдан бўлғуси саркарда ва давлат бошлигининг илк бора мактабга бориши, зехнининг ўтқирлиги боис тезда мадраса таҳсилига киришиши тасвири

³ Авлониё А. Танланган асарлар. 2-жилд. Т., 1998. Б. 278.

билан давом эттирилади. Асар композицияси кизик: уни ўзига хос бадий асар сифатида ҳам, илмий-бадиа кўринишида ҳам қабул қилиш мумкин. Аниқроғи, соҳибқирон ҳақидаги асарлар талқин-тахлили "Амир Темур сиймоси" бадийлигига путур етказмайди" дея тавсифлайди. Тарихий асар яратиш ўта мураккаб. Олим П.Қодировнинг машаққатли меҳнатини юқори баҳолайди: "Амир Темур мавзуга кўл урадиган санъаткор фақат истеъдоди билангина чекланиши мумкин эмас... Ёзувчи Амир Темур сиймоси аса-рида олти юз йил давомида яратилган асарлардан соҳибқирон ҳаё-ти, фаолиятига оид фактларни авайлаб йиғади, ўрганади, умум-лаштиради". П.Қодиров "Амир Темур сиймоси" илмий-бадиасига асос қилиб "Темур тузукларини" олади. Бу ҳақда олим шундай дейди: "Ёзувчи нимани ёзмасин, қайси илмий, бадий манбага мурожат қилмасин, соҳибқирон ҳаёти фаолиятининг қайси жабҳа-сини тасвирламасин, "Темур тузуклари"ни назардан йироқлаштир-майди". А.Расулов асарнинг кўплаб нозикликларини ёритиб, асар концепциясини очади: "Темур тузуклари" туркий тил моҳияти, ўзлигини очувчи калит. Бу асар Темур, унинг мураккаб салтанати, сулоласи ҳақидаги чин маълумотлар манбаи. Бошқача айтганда, "Темур тузуклари" халқ тили, дини, маданияти, тамаддунининг нурли тарихи. Бу асар Темур, темурийлар салтанатини барча му-раккабликлари билан ёритиб берувчи ёгдудир. У ўтмишнингина эмас, ёш авлод онгини ҳам нурафшон этади". Кўриб ўтганимиздек, устоз олимимиз "Амир Темур сиймоси"га юқори баҳо бериб, шонли тарихимизни кўрсатувчи ЁҒДУга менгзайди. Журналист, Мурод Абдуллаев ҳам биринчилардан бўлиб "Амир Темур сий-моси" ҳақидаги қарашларини баён этди: "П.Қодировнинг ушбу асари, – дейди муаллиф, гарчи илмий-бадиа тарзида ёзилган бўлса-да, унинг ҳар саҳифасида буюк соҳибқироннинг тафаккур дунёси, калб тебранишлари, меҳр-муҳаббати ва изтироблари, каҳр-ғазабини хис этиб турасиз. Бадиа худди гўзал бадий асар сингари ўқилади. Тарих саҳнасида ҳаракат қилаётган буюк инсоннинг орзу-хавас-лари, ҳалоллигу тантилиги, мард инсон сифатидаги ҳимматидан шодланиб, ёвуз кимсалар хиёнатига дуч келганда у билан бирга изтироб чекасиз. Назаримда, бу ҳақиқий бадий асарнинг хос хусу-сиятларидир". Журналист синчковлик билан асарни таҳлил қилар-кан, адибнинг тарих билимдони эканлигини таъкидлаб, П.Қодиров-нинг нафақат адиб, аини чоғда зукко тарихнавис сифатида асарда

намоён бўлганлигини эътироф этади. М.Абдуллаев “Амир Темур сиймоси”ни шу мавзудаги бошқа асарлардан ажратиб турувчи жиҳатларини тўғри кўрсатади: “П.Қодиров зийрак тадқиқотчи сифатида “Зафарнома”лардаги узилишларни тўлдириб, ўқиш зарур бўлган жиҳатларни кўрсатади ва бошқа тарихшунос олимлардан фарқли ўларок, Амир Темурни халқ озодлик ҳаракати майдонга келтиргани ва юзага чиқарганига алоҳида аҳамият беради”.

Асомиддин Ўринбоев ҳамда Гулом Каримов асар жанр хусусиятига тўхталиб: “Амир Темур сиймоси” асари олдига қўйилган илмий муаммоларнинг долзарблиги, асл манбалар маълумотларининг кенг жалб қилиниб, киёсий ўрганилиши, ўзбек ва чет эл олимлари тадқиқотларининг таҳлили, тарих фани учун янги ва оригинал фикрлар билдирилиши жиҳатидан тўлақонли илмий тадқиқотдир. Шунинг баробарида, бош қахрамон характери бобма-боб кенг ёритилиши, композицион яхлитлик, баъзи муҳим воқеалар тафсилотида манбалар маълумотларидаги кемтиклар ижодий фантазия маҳсули бўлган ўринли фикр-мулоҳазалар билан тўлдирилиши, қизиқарли баён услуби билан роман жанри талабларига ҳам жавоб беради”.

Муаллифлар адиб маҳоратини улуғлайдилар. Тарихий асарларда тасвирланмаган айрим фактлар ёзувчи фантазияси орқали мантиқли жонлантирилади: “Адибнинг ўз тахминини асослаш учун келтирган далиллари анча кучли ва реал воқеликка таянган бўлиб, бу фараз муҳим илмий хулоса даражасига кўтарилган. Тарихий ҳақиқат ҳам аини шундай бўлган деб деярли юз фоиз ишонч билан айтиш мумкин”.

Тарихда қанча улкан империялар мавжуд бўлган бўлса, шунча шахслар уларга бошчилик қилишган. Дунё цивилизация жараёни эса фақатгина қудратли йўлбошловчилар бошчилигидагина рўй берган. Бу саркардалар ўз қўл остидагиларга доимо адолатли муносабатда бўлганлиги туфайли уларнинг ишончини оқлаб, ҳурматига сазовор бўлишган. Муаллифлар ҳам бу сифатларга урғу бериб, Қадимга дунёнинг машҳур саркардалари Александр Македонский ва Юлий Цезар ҳам қарийб барча жангчилари номларини ёд билишган ва маълум маънода маърифатли шахслар бўлишганлиги, П.Қодиров эса Амир Темур шахсини уларга киёслаб, бунёдкорлик, келажакни олдиндан кўра билиш ва бошқа баъзи хислатларига кўра соҳибқирон улардан устун эканини таъкидлаб ўтади.

Амир Темурнинг ўз олдига жонажон халқи ва жаҳон аҳли манфаатларига уйғун бўлган улкан эзгу мақсадлар қўйган ва уларни изчиллик билан амалга оширишга бутун умрини бағишлаган улуг инсон экани илмий ва бадиий йўсинда кашф этилиши бўлиб, бу жиҳатдан мозийдаги асарлар ичида ҳазратнинг ўз қаламига мансуб "Темур тузуқлари" ажралиб турганидек, замонавий темуршунослиқда "Амир Темур сиймоси" асари ҳам муносиб ўринни эгаллашини Асомиддин Уринбоев ҳамда Ғулом Каримовлар умид қилади. Муаллифлар шу тариқа асарнинг юксак савияда яратилганлигини эътироф этишади.

Юридик фанлари доктори, профессор Акмал Саидов асарга Пиримкул Қодиров қаламига мансуб "Соҳибқирон сиймоси" номли янги китоб муаллифнинг шу мавзудаги асарларининг мантикий давомидир. Унда энг нуфузли тарихий манбаларга асосланган илмийлик билан тажрибали, истеъдодли адибнинг бадиий маҳорати уйғунлашиб, бир-бирининг таъсир кучини янада оширган", – дея таъриф беради. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, А.Саидов асар номини бутун мақоласи давомида "Соҳибқирон сиймоси" дея номлайди. Тўғри, Соҳибқирон деганда барчамизнинг кўз ўнгимизда Амир Темур бобомизнинг сиймоси гавдаланади. Лекин асарни муаллиф номлаганидек кўрсатилса тўғри бўлар эди. А.Саидов мунаққидлардек фикрлайди. Асарни мутолаасида китобхон муаллифнинг ўзига хос ёзиш услубига яна бир бор мафтун бўлмасдан, жўшқин илҳоми ва ижодига тасанно айтмасдан иложи йўқ! Китобда бадиий маҳорат, илмийлик, тарихий ва қиёсий услублардан моҳирона фойдаланилган. Буни Пиримкул Қодиров томонидан соҳибқирон сиймоси нечоғли ишонарли ва гўзал тасвирлангани ҳам кўрсатиб турибди. Амир Темурнинг саркардалиқ қобиляти, бунёдкорлик салоҳияти, дипломатик маҳорати, шахсий фазилатлари ғоятда хушкаломлик билан, аниқ-тиниқ таъриф ва тасвир этилганлигини таъкидлайди. Олим асарга умимий тарзда қуйидагича баҳо беради: "Мухтасар айтганда, китобда соҳибқирон сиймосини аниқ далиллар, ишончли манбалар асосида хассос қалб томонидан ёрқин рангларда чизилган. Ул зотнинг улугвор ишлари, бунёдкорлиги, буюк инсоний фазилатлари ҳақида юксак бадиий маҳорат билан ёзилган ушбу хужжатли роман тарихий адолатни тиклаш йўлидаги ғоят муҳим қадам, буюк аждодларимизга миннатдор авлодлар ҳурмат-эҳтиромининг ўзига хос ифодасидир". Олим мана шундай кўтаринки руҳда мақоласига яқун ясайди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлашимиз жоизки, “Амир Темур сиймоси” олимларимиз томонидан таҳлил қилиниб ўзининг муносиб баҳосини олди. Жумладан, А.Расулов, Т.Эшбек, А.Ўринбоев ҳамда Ғ.Каримов, А.Саидовлар асарга юқори баҳо беришиб, адибнинг ҳам олимлик, ҳам юксак бадий маҳоратини таъриф этишганлар.

*О.Сафаров,
ЎзМУ катта илмий ходим-изланувчиси*

СЎЗДАГИ МЕТИН МАНТИҚ

Санъат, хусусан, адабиёт тафаккурни кенгайтириш кудратига эга. Зотан, инсоннинг тасаввур олами қанчалик кенгайса, фикрлаш қурби ҳам шунчалик ортади. Бадий адабиётнинг таъсири эса Сўз орқали ҳосил қилинади. Шу боис улуг ижодкорлар сўзга ғоятда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлган, бепарволикдан сақланган. Таассуфки, бугун ёзилиб қолган унутилгандай, қайта таҳрир мақсадида қўлга олинмагандай тасаввур уйғотадиган китоблар кўп. Чинакам сўз санъаткорлари эса сўз ва китобхон олдидаги масъулиятни бир дам бўлсин унутмаганлар. “Ёзаётганимда тиниш белгиларига ҳам эътибор бераман”, деган ёзувчиларимиздан яна бири Шукур Холмирзаевдир.

Унинг “Табассум” ҳикояси ҳар бир сўз аниқ, жойида ишлатилиши, қаҳрамонлар нутқи айтилиши пайтда ўзлари ҳақида маълумот беришга хизмат қилиши, муаллиф нутқи жуда кам, фақат зарур ўринлардагина қўлланилиши билан диққатга сазовор асардир. Ёзувчи қаҳрамонларини гапиртириб, ўзининг “халис кузатувчи” принципида қатъий туради.

– *Нима қиялсан?*

– *Шу... тонгда ов...*

– *Ҳа-ҳа-ҳа!*

– *Э-э!*

– *Шошилма”.*

Бу қисқа суҳбатдан, бир қарашда, кўп нарса англашилмайди, аммо синчиклаб ўрганилса, матндан мард, танги, ўзининг фожияли келажагидан кўрқмай кулаётган кўрбошининг ғоятда хотиржам-

лиги; куёнорак, юзсиз кимсанинг шошқалоклиги кўринади. Мухими шундаки, матнда бирор ортиқча сўз йўқ, ҳатто тиниш белгилари ҳам мақсадга аниқ бўйсундирилган.

Жалил бобонинг невараси Садаф билан суҳбатида ҳам адиб сўзларга қаҳрамонларнинг ички кечинмаларини ошкор этиш вази-фасини маҳорат билан юклайди. Айти пайтда, биз муаллифнинг шу билан чекланмаганини, бобо билан неваранинг гап-сўзлари миллат маънавиятининг нозик киррасидан бири – андишани-да акс этти-ришини кўрамыз.

– *Бобо!*

– *Гапир.*

– *Мени...*

– *Айт.*

– *Мўмин бобонинг кичик неварасига...*

Чол кўзини очди.

– *Ўзингнинг кўнглинг борми?*

– *Вой, мен уни танимайман ҳам.*

Чол бирдан яйраб, табассум қилди.

– *Эса...*

– *Хўш?*

Чол кўзини юмди.

– *Бобожон...*

– *Мендан домангир бўлманглар... Ўзларинг биласизлар”.*

Бу ўринда ҳам кўп нуқталар кўп нарсани англатади: ўзбекона оилада бўй етган қиз оиладаги эркаклар билан ҳам турли мавзуда очилиб гаплашавермайди, шу жумладан, турмуш масаласида сўзла-шишга орият йўл бермайди. Аммо ҳикояда вазият бошқача: қиз нажотни ота-онасидан тополмайди, ёлғиз ишонгани – бобосига сўз-лаганда эса унинг сукути (кўп нуқталар) – айтолмаган гапи, анди-шаси, ибо-ҳаёсидир.

Муаллиф эса уч жойда кўринади: “*Чол кўзини очди*”, “*Чол бир-дан яйраб, табассум қилди*”, “*Чол кўзини юмди*”. Мухими шун-даки, бу ўринларда Жалил ота шунчаки ҳаракат қилмайди, балки содир бўлаётган воқеаларга муносабатини ҳам билдиради. Тўғри-роғи, муаллиф ортиқча тавсифларсиз, изоҳу тушунтиришларсиз қаҳрамоннинг ниятини кўрсатишнинг уддасидан чиқади. Чолнинг бу ҳаракатлари унинг невараси гапларига муносабатини кўрсатади: биринчисида савол, иккинчисида қаноат, учинчисида иложсизлик

аломати. Кўриб турганимиздек, ёзувчи фикрлашни, тасаввурни китобхоннинг ўзига қолдиради.

“Шу оқшом уйда, ҳовлида жанжал бўлди. Шокир бақириб хотинини сўкди. Хотини итни теша билан уриб вангиллатди. Садаф ўзича йиғлади”. Бу матнга бирор сўз кўшиб ҳам, олиб ташлаб ҳам бўлмайди. Бошқа ижодкор, эҳтимол, Шокирнинг болохонадор қилиб сўкканини, хотинининг нималар деб қарганганини, Садафнинг йиғлаётганини батафсил тасвирларди, аммо бунда тасвир Ш.Холмирзаевнинг асаридегидек аниқ чиқиши гумон бўларди, устига-устак, ҳикоя жанри кўп сўзлиликини хуш кўрмаслиги адабиёт аҳлига яхши маълум.

Ҳикоя ёзувчининг маҳоратини яна бир бор намоён қилиб тугалланади: *“Ҳаммани даҳшатга солган нарса – унинг юзида қотиб қолган табассум бўлди”*. Адиб ўғлининг манфаатпарастлиги, хушомадгўйлиги, Мўмин(лар)нинг риёкорлиги, худбинлиги, кенгрок олсак, дунёнинг бир камлиги устидан кулаётган – табассум қилаётган Жалил отанинг ҳолатини тасвирлаш учун сўзларни “қизғанади”, аммо бундан биз – китобхон зарар кўрмаймиз, аксинча, хулосани ихтиёримизда қолдирган адибнинг маҳоратига тан берамиз.

Бошқа бир ёзувчимиз Исмоил Шомуродовнинг “Мағлубият” романи мавзуга янгича – ўзига хос ёндашилгани, эскича қарашлар таъсиридан ҳолилиги билан диққатни тортади. Ўтган асрнинг биринчи чорагида юргимизда кечган долғали воқеаларнинг кескинлиги, жамиятдаги мураккаб жараёнлар иштирокчиларининг ҳаммаси ёпнасига айбдор, босмачи, ёки аксинча барчаси юрт учун курашган фидойилар бўлмагани, ўша пайтда ҳам беш бармоқ баравар ҳисобланмаганини ишонарли тарзда очиб беради. Умуман, асар сюжети, образлар тизими ҳақида узоқ гапириш мумкин, аммо асарнинг тилига келганда сўзлаш осон эмас. Зеро, романда таҳрирталаб ўринларнинг кўплиги, муаллиф билан қаҳрамон нутқининг аксарият ўринларда бирлашиб кетиши, имло хатоларнинг сероблиги кишини ранжитади.

“Раззоқ ширингина ухлаб ётган экан, туртқидан уйғониб кетди.

– Тур, деди онаси. – Бир гап бўлган, шекилли. Шубҳали овозлар эшитилаяпти. Дарвозадан чиқиб қулоқ сол-чи, нима гап экан”.

Одатда, “ширингина” сифати “беозорлик, бегуборлик” маъноларини ҳам англатган ҳолда гўдакларга нисбатан қўлланилади,

наинки, ножўя қадам босиб (шунинг ўзиёк йигитларнинг ёш масаласини, ҳар ҳолда, аниқлаштириб кўяди), ўлар бир аҳволда ётган йигитнинг тенгдоши гўдакдай кўринса! “Шубҳали овозлар эшитилаяпти” деган гапни ҳам, агар изласак, детектив асарлардан топамиз, аммо асардаги аёлнинг бундай сўзлашига ишониш мушкул, унинг учун “бемаҳал, бевақт эшитилган шовқин” бўлиши мумкин.

Тилимиз бойлиги, бир сўзнинг бир нечта муқобили борлиги, уларнинг маъно қирралари бир-биридан фарқланиши кўп тасдиқланган. Академик Б.Назаров эътироф этганидек, “Шеваларимиз ва лаҳжаларимиз шу қадар бойки, жаҳоннинг истаган халқи бунга ҳавас қилиши мумкин”. Масалан, “аёл” деганда умуман аёл зотини тушунсак, қиз, жувон, кампир айнан бир маънони англатмайди, яъни бу сўзлар ёш, ижтимоий ҳолат сифатида турлича маъноларни билдиради. “Мағлубият” романи қахрамонларидан бири, Ойсарани муаллиф кўп ўринда жувон деб кетади, гарчи, бу аёл бир ўғилни катта қилиб, уйлантирган, ҳамма уни “Ойсара хола” (гоҳида муаллифнинг ўзи ҳам), баъзилар кампир дейди. Жувон дейилганда турмушга чиққан, бир-икки нафар фарзанд кўрган аёл тушунилади, Ойсара холанинг битта боласи борлиги эса уни жувон дейишга сабаб бўлолмайди. Яъни сўз қўллашдаги бепарволик анчайин ноўринликни келтириб чиқарган.

Бугун бирор сўз ёки жумла эмас, бутун-бутун матнлари “ортиқча”, семиз китоблар хоҳлаганча топилади. Ундай битикларда тил оригиналлиги у ёқда турсин, мавзу янгилиги ҳам қаҳатдир. Айтилганлар билан сўз санъаткорларидан бирини кўкка кўтариб, бошқасини қоралаш фикридан йироқмиз. Бир ўқувчи, адабиёт ихлосманди сифатида шу оламдаги ютуқлардан қувониб, қусурлардан озорланганимизни айтмоқчимиз, холос.

Р.Тўлабоева
ЎзМУ тадқиқотчиси

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК БОЛАЛАР НАСРИДА ОБРАЗЛАР РАНГ-БАРАНГЛИГИ

Болалар адабиёти умумидадабиётнинг ажралмас қисми сифатида замон ва макондан айрича яшамайди. Бинобарин, жамият ҳаётидаги

янгиланишлар, ўзгаришлар кичкинтойлар адабиётида ҳам ўз аксини колдириши табиий.

Болалар учун ижод этиш анъаналари жуда эрта бошланган бўлиб, узоқ тарихга эгадир. Эртақлар, мақоллар, топишмоқлар, қўшиқлар сингари турли жанрларда яратилган асарлар, аввало, фольклор намуналари сифатида пайдо бўлган. Барча халқлар болалар адабиётининг вужудга келишидаги муштарақлик ҳар бир халқнинг маънавий тафаккури тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда содир бўлган ва ривожланиб борган. Чунончи, жаҳон халқлари орасида XII асрдаёқ жодутар кампир, ялмоғиз, учар гилам, сув париси, жинлар, девлар, сеҳргарлар, Тўғри ва Эгри ҳақидаги эртақлар кенг тарқалган бўлса, Ўрта Осиё халқларида юқоридаги каби образлар билан бир қаторда Широқ, Тўмарис, Гулдурсун, Алпомиш ҳақидаги афсоналар ҳам зўр шухрат қозонгани Геродот асарлари ва бошқа қадимий манбалардан маълумдир.

Болалар учун яратилган асарлар ёш китобхонлар юрагига яқин бўлишининг сабаби уларда болаларнинг ички дунёси, руҳияти, табиати айнан бола китобхон кайфияти, руҳиятига мос келишидир. Бу борада ёзувчининг маҳорати юксак бўлмоғи ҳам диққатга сазовор.

Ҳозирги замон ўзбек болалар насрида салмоқли асарлар мавжуд бўлиб, бу асарлар ёш китобхонлар томонидан катта қизиқиш билан ўқилмоқда.

Биз бу сафга Ғафур Ғулом яратган “Шум бола”дан тортиб қатор адибларимизнинг болалар учун яратган асарларини киритишимиз мумкин.

Асқад Мухтор (“Дунё болалари”), Пиримкул Қодиров (“Ақромнинг саргузаштлари”), Мирмуҳсин (“Ҳасан ва Ҳусан”), Одил Ёқубов (“Тенгдошлар”), Шухрат (“Етим бошин силаганлар”), Мирзакалон Исмоилий (“Бизнинг роман”), Шукур Холмирзаев (“Ок отли”), Омон Мухтор (“Болаликка саёҳат”), Ўткир Ҳошимов (“Ялпиз сомса”) сингари катталар адабиётининг намоёндалари ҳам болалар адабиётининг ривожига муносиб хисса қўшдилар.

Ёзувчиларнинг янгидан-янги авлоди камол топиб, улар томонидан болаларнинг ёши, қизиқиши, дунёкарашига тўла жавоб бера оладиган кўплаб ҳикоялар яратилди. Ҳақим Назир, Носир Фозилов, Худойберди Тўхтабоев, Турғунбой Ғойипов, Раҳмат Азизхужаев, Латиф Маҳмудов, Фарход Мусажон, Собир Юнусов, Оқилжон

Хусанов, Маҳмуд Муродов, Эргаш Раимов, Сафар Барноев, Абдусайд Кўчимов, Анвар Обиджон ва бошқаларнинг мактаб ёшидаги болаларга мўлжалланган кисса ва ҳикоялар тўпламлари босилиб чиқди.

Ёқубжон Шукуров (“Қуёш болалари”, “Қанотли бола”, Маҳкам Муродов “Яхши амаки”, “Кўприк”, “Санок”, “Сирли дон”), Ҳабиб Пўлатов (“Янги меҳмон”, “Кичик сеҳргар”, “Тўрт саргузашт”, “Сеҳргарнинг саргузаштлари”, “Ўғлимнинг ўртоқлари”), Суннатилла Анорбоев (“Тўрткўзнинг саргузаштлари”, “Сулаймон овчи ва унинг ити ҳақида”, “Сузиб борар архарлар”), Гани Жаҳонгиров (“Ойга саяҳат”, “Дельфинни минган бола”, “Бобомнинг ери”), Носир Фозилов (“Қуш қаноти”, “Шум боланинг набиралари”, “Қорхат”, “Болалигим – пошшолигим”), Фарҳод Мусажон (“Бўш келма, Алиқулов”, “Офтобни қувалаб”, “Булок суви”, “Боғ кўча”), Яйра Саъдуллаева (“Олтин бахтим”, “Бекинмачок”, “Чип-чипжон”, “Катта ҳовли”, “Кўча тўла болалар”), Латиф Маҳмудов (“Қорга яширинган одам”, “Сирли хат”, “Икки ўртоқ”, “Қувноқ болалар”) сингари адибларимиз яратган катор асарлар бутунги ўзбек болалар насрининг ёрқин намуналари сифатида ёш китобхонлар кўнглидан жой олиб бормоқда.

Болалар қиссачилигида Ойбек, Ғафур Ғуллом, Абдулла Қаҳҳор сингари етук адиблар ҳам ижод қилдилар. Шунингдек, Ҳаким Назир, Шукур Саъдулла, Худойберди Тўхтабоев Латиф Маҳмудов, Носир Фозилов, Фарҳод Мусажон, Ҳожиакбар Шайхов, Анвар Обиджон, Ҳабиб Пўлатов каби ёзувчиларнинг асарлари ҳам севиб ўқилади.

Шунингдек, ўзбек болалар насрида саргузашт, илмий-фантастика жанрлари ҳам ривож топди. Худойберди Тўхтабоев (“Сарик девни миниб”, “Қасоскорнинг олтин боши”, “Ширин қовунлар мамлакатада”), Ҳожиакбар Шайхов (“Само меҳваридаги намойиш”, “Шом камари”, “Аждодлар хотираси”), Маҳкам Маҳмудов (“Европанинг ўғирланиши”), Анвар Обиджон (“0099 номерли ёлғончи”, “Даҳшатли мешполвон”), Оқилжон Хусанов (“Тоғда ўсган бола”), Оллоҳёр (“Ҳазогир чумоли”) ва бошқалар бу жанрда самарали ижод қилдилар.

Анвар Обиджоннинг “Даҳшатли мешполвон”, “0099 рақамли ёлғончи” каби қиссалари, “Булбулнинг чўпчаклари” туркум эртаклари болалар насрининг ёрқин намуналари қаторида туради.

Бугунги ўзбек болалар насри хусусида гап кетганда ёзувчи Худойберди Тўхтабоевни алоҳида эътироф этмоқ жоиз. Чунки ҳозирги ўзбек болалар адабиётини ушбу ёзувчи яратган асарларсиз тасаввур қилиш қийин.

Адиб қаламига мансуб «Омонбой ва Давронбой саргузашти» қиссаси (1974), «Сариқ девни миниб» (1968), «Сариқ девнинг ўлими» (1973), «Беш болалик йигитча» (1976), «Қасоскорнинг олтинбоши» (1981), «Йиллар ва йўллар» (1983), «Ширин ковунлар мамлакати» (1986), «Мунгли кўзлар» (1988), «Жаннати одамлар» (1996), «Қуёнлар салтанати», «Қиз талашган ўсмирлар» каби асарлар бугунги кунга қадар китобхонлар томонидан севилиб ўқилмоқда.

Айниқса, унинг «Сариқ девни миниб» асари бола характерининг ўзига хос ифодаси сифатида талқин этилади. Ушбу асар шу кунгача дунёнинг 28 та тилига таржима қилиниб, нашр этилган.

Болалар учун яратилган ҳар бир асар ёш қаҳрамоннинг ўзига хос характери, феъл-атворию табиати, унинг ички дунёсини имкон қадар ёритишни ўз зиммасига олади. Шу маънода болалар адабиётида образ, характерларнинг хилма-хиллигини асар табиатидан келиб чиқадиган ҳодиса, дея баҳолаймиз.

Ўзбек болалар адабиётида ҳам сеҳрли-фантастик образлар, комик образлар билан бир қаторда реал қаҳрамонлар образларини ҳам кузатиш мумкин. Сеҳрли-фантастик образларга ушбу адабиётда, асосан, эртак жанридаги асарлар қаҳрамонлари ёрқинроқ мисол бўла олади. Комик образлар эса ўз қувноклиги, сўзга чечанлиги билан ажралиб турувчи қаҳрамонлардир. Шунинг билан бир қаторда худди «шум бола» сингари ҳаёт синовлари қуршовида, курашлар гирдобида яшовчи бола қаҳрамонлар ҳам борки, биз уларни реал образлар деб таърифлашни лозим топдик.

Умуман олганда, ҳозирги ўзбек болалар адабиёти ҳам образ, ҳам жанр ранг-баранглигига эга бўлиб бормоқда. Яратилган асарлар ҳам шакл ҳам мазмун жиҳатдан юксак бадиият намуналари эканлигини алоҳида таъкидлашни истардик. Чунки ҳар қандай бадиий асар чинакам бадиият намунаси бўлсагина вақт чиғиригидан ўтиб, мангу яшайдиган асар даражасига етади. Ўзбек болалар насрининг кўплаб намуналари нафақат ўзбек китобхонлари, балки жаҳон болалари китобхонларининг ҳам сеvimли асарларига айланиб бормоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбек болалар адабиёти антологияси. Икки жилдлик. 1-2 жилд. Шеърят. Т.: Ўқитувчи, 2006
2. Тўхтабоев Х. Сарик девни миниб. Т.: Ёш гвардия, 1982.

Б. Умурзоқов,

ЎзРФА Шарқшунослик институти

“РАШАҲОТ АЙН АЛ-ҲАЁТ”НИНГ МУАЛЛИФ ДАСТХАТИ ДЕБ ТАХМИН ҚИЛИНГАН ҚЎЛЁЗМА НУСХАСИ

XI-XV асрлар мобайнида Ўрта Осиё минтақасида яшаб ўтган тасаввуф намояндалари, хоссатан, хожагон шайхлари ҳаёти ва фаолиятлари ҳақида қимматли маълумотлар берувчи Али Сафий (1463-1503) қаламига мансуб “Рашаҳот айн ал-ҳаёт” (“Ҳаёт булоғи томчилари”) асари илм аҳлига яхши маълум. Муаррих ва шоир Али Сафийнинг мазкур асари ўз даврида “Пири офоқ” деб эътироф этилган, машҳур валий Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорга бағишлаб ёзилганлиги боис, у зотнинг ҳаёти, фаолияти, яқинлари, кашфу кароматлари, ахлоқий-фалсафий қарашлари ҳақида тўлиқ ва қимматли маълумотлар беради.

Мазкур асар ҳижрий 909/1510 санада битилган бўлиб, унда Ўрта Осиёнинг ўрта асрлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти, жуғрофияси, Хуросон ва Мовароуннаҳр диёрларида яшаб фаолият юритган юзга яқин хожагон тариқатининг етук сиймолари ҳақида нодир маълумотлар келтирилган. Бинобарин, бу асар минтақамиз тарихининг баъзи мавҳум даврлари тадқиқ этишда, хожагон шайхларининг юқори табақа вакиллари, ҳукмрон доираларга бевосита ва билвосита таъсирларини ўрганишда муҳим ҳисобланади.

“Рашаҳот...”нинг кўплаб қўлёзма нусхалари ва тошбосма нашрлари мавжуд бўлиб, улар юртимиздаги ва хориждаги қўлёзма фондларида сақланади. Аммо шу кунгача муаллиф дастхати нусхаси топилмаган.

Яқинда Али Сафийнинг дастхати деб тахмин қилинган бир қўлёзма нусхасини аниқлашга муваффақ бўлдик. Мазкур нусха Ҳамид Сулаймонов номидаги фондда сақланаётган қўлёзма асарлар рўйхатида №33 ашёвий рақам остида сақланади. Ушбу манбанинг

кодиқологик кўриниши ўрганилганда, унда қуйидаги маълумотлар аниқланди. Асар охирида кўчирилган сана ва хаттот номи келтирилмаган. Бирок қўлёзманинг охириги варағи ҳошиясида:

همين كتاب دستخط مصنف ميباشد كه نام شريفشان على بن حسين الكاشفي

(Ушбу китоб мусаннифнинг ўз қўли билан кўчирган нусхаси ҳисобланадики, ул зотнинг шарафли номлари – Али ибн Ҳусайн ал-Кошифийдир), деган битик бор (2036 варақ).

Китоб муқоваси оч кўкиш тусли шойи билан копланган. Сахҳоф исми номаълум. Қоғоз ўлчамлари 26,5x17,5 см. Матн ўлчами – 18x7,5см. Қўлёзма жами 204 варақдан иборат. Асар матни қора сиёҳда, настаълиқ хатида, ётиқ услубдаги майда ҳусни хат билан ёзилган. Лавҳа ва жадваллари йўқ. Ҳар саҳифа 21 сатрдан иборат. Асарда боб, фасл, шайхлар номи ҳамда кўп такрорланувчи “рашҳа” сўзи қизил (қирмизи) сиёҳда ажратилган. Қўлёзманинг ҳар бир саҳифаси тагида пойғир ёзувлари мавжуд. Матн Самарқанд қозига ёзилган, вақт ўтиши билан яхшигина сарғайган, варақлар четлари едилган, бироқ униққан жойлари ҳам бор. Қўлёзманинг юқори қисмига сув теккани боис саҳифаларга оч-сарғиш доғ тушган.

Саҳифаларнинг деярли барчасида тузатишлар, изоҳ ва қайдлар мавжуд. Ҳошия қисмидаги аксар ёзувлар матнда хато ёзилган сўзларнинг ва ё жумлаларнинг ўзгартирилган, таҳрир қилинган кўринишларидан иборат.

Асар матни тўлиқ ва ҳеч қандай шикастланган жойлари йўқ. Фақатгина асарнинг “Муқаддима” қисмига оид қўлёзманинг илк варағи бироз хира тортиб қолган, холос. Қўлёзманинг бир неча жойига, яъни: 19а, 24а, 119а, 159а, 174а, 183а, 200а варақларига муҳр босилган:

الغ بيبك جهره آقاسى ابن عبدالغفار قر اول بيبكى

(Улугбек Чехра Оқоси Ибн Абдулғаффор Қоровулбеги).

Муҳрдаги мазкур ёзув ушбу қўлёзма нусханинг ўз вақтида Бухоро амалдорларидан бирининг шахсий кутубхонасида сақланганига далолат қилди.

ЎЗРФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида №10147 ашёвий рақам билан сақланаётган қўлёзма ҳам “Рашаҳот...” асарининг нодир нусхаларидан бири бўлиб, у жами 238 варақдан иборат. Асар аввалидаги *Басмала* (яъни, “Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан” ибораси) олтин суви билан ёзилган. Мазкур қўлёзманинг охирида котиб – Неъматуллоҳ ибн Атоуллоҳ

Исфароиний Хуросоний томонидан куйидаги сўзлар битилган: “Мен ушбу асарни муаллиф дастхати бўлган қўлёзмадан (таъкид бизники – Б.У.) ҳижрий 951/1544 да Бухоронинг “Ғозийон” мадрасасида кўчирдим”.

Агар эътибор берсак, “муаллиф дастхати бўлган қўлёзмадан” деб ёзилган. Тахминимизча, ана ўша “муаллиф дастхати бўлган қўлёзма” биз юқорида “муаллиф дастхати”, деб тахмин қилган мазкур қўлёзмадир. Чунки у Бухоро амалдорларидан Улуғбек Чехра Оқоси Ибн Абдулғаффор Қоровулбегининг шахсий мулки сифатида сақланган. Котиб Неъматуллоҳ ибн Атоуллоҳ Исфароийний ҳам асарни Бухорода кўчирганлигини ҳисобга олсак, у ҳолда котиб биз “муаллиф дастхати” деб тахмин қилган ана шу нусхадан китобат айлагани маълум бўлади.

Мазкур қўлёзманинг аҳамиятли жиҳатларидан бири шундаки, “Раशाҳот...”нинг ЎзРФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган эллиқдан ошиқ қўлёзма ва ўнлаб тошбосма (Лакҳнав, Кампур ва Тошкент) нашрлари билан қиёслаганимизда, “муаллиф дастхати” деб тахмин қилганимиз ана шу қўлёзма нусха ўз матнининг тўлиқлиги, беҳатолиги ва энг муҳими, турли даврларда ҳар хил савиядаги котиблар томонидан кўчирилган “Раशाҳот” нусхаларидаги чалкаш ўринлар ва ўзгартиришларни аниқлашимизга имкон берди.

Ҳаттоки, Эронда тадқиқодчи Али Асғар Муъинийон томонидан илмий-танқидий матн сифатида тақдим этилган “Раशाҳот...”нинг замонавий наشري

مولانا علي بن حسين الواعظ الكاشفي، با مقدمه و :رشحات عين الحيات، تأليف
دكتور علي أصغر معينيان :تصحیحات و حواشی و تعلیقات

билан қиёслаганимизда ҳам, шунга қатъий амин бўлдикики, “Раशाҳот”нинг биз муаллиф дастхати деб тахмин қилганимиз мазкур нусхаси жумлаларининг тўлиқ-туғал, беҳато эканлиги билан Эрон нашрини тўлдиради.

Масалан, Эрон нашрида:

بابا ابريز رحمه الله از كبار حضرت شيخ عمر باغستاني است
– Аллоҳ ул зотни раҳмат айлаган бўлсин! – Ҳазрати Шайх Умар Боғистонийнинг киборидандир) деб ёзилган. Мазкур жумла “Муаллиф дастхати” деб тахмин қилганимиз нусхада эса (119а варақ):

بابي ابريز رحمه الله تعالى از كبار اصحاب حضرت شيخ عمر باغستاني است و

صاحب جذبه عظيم بوده

(яъни: Бобойи Обрез – Аллоҳ таъоло ул зотни раҳмат айлаган бўлсин! - Ҳазрати Шайх Умар Боғистонийнинг улуг асҳобидан бири бўлиб, улкан жазбага эга бўлган зот эди) деб ёзилган.

Эрон нашрида – асосий матнда олти ўринда تنگوز شيخ (Тангуз Шайх) ёзилган, мазкур қўлёзмада эса: تنگيز شيخ (Тенгиз Шайх) ёзилган. Яъни:

شيخ خواند طهور بترکستان رفته اند و با تنگيز شيخ که از كبار خاندان انا يسوی بوده صحبت داشته و از وی فوايد گرفته اند

Ушбу матнинг тўғрисида ҳошияда эса (118а варақ) куйидаги изох ёзилган:

نامی ایشان تنگيز شيخ است، ترکان عمان را تنگيز ميگویند، اما بزبان فارسی عمان است

(яъни: Ҳазратнинг номи – Тенгиз Шайх эди. Туркийлар “уммон”ни “Тенгиз” (Денгиз) дейишади. Аммо форсийда уммондир.)

Демак, Шайх Хованд Тахурнинг замондоши бўлган туркистонлик валий зотнинг номи Тангуз Шайх эмас, балки “Тенгиз (ёки Тангиз) Шайх” бўлган.

Мазкур қўлёзмада шахс номларига аниқлик киритилгани хусусида яна бир мисол: “Рашаҳот” муаллифи вафотидан сўнг кейинги даврларда кўчирилган барча қўлёзма нусхаларда, тошбосма ва литографик (Лакхнав, Кампур ва Тошкент) нашрларда, шунингдек, Эрон нашрида ҳам المين بابا Алмийн Бобо ёки Алабийн Бобо)дир. Мазкур қўлёзмада эса матнда المين بابا ёзилган, аммо ҳошияда ايلامان بابا (Эломон Бобо – тўғриси ана шудир) деб тузатиш киритилган (8а варақ).

Мазкур маълумотларга асосланиб шуни айтишимиз мумкинки, мазкур “Дастхат нусха” турли даврларда турли илмий савияга эга бўлган котиблар томонидан кўчирилган “Рашаҳот айн ал-ҳаёт” асарининг қўлёзма нусхалари, тошбосма ва литографик нашрларидаги ноаниқ ўринларга аниқлик киритишда асосий манба вази-фасини ўтай олади.

Хулоса қилиб айтганда, “Рашаҳот...”нинг “муаллиф дастхати” деб тахмин қилинган мазкур қўлёзма нусхаси ушбу асарнинг тўлиқ илмий-танқидий матнини ҳамда мукамал илмий-оммабоп таржима-масини тайёрлашда ғоят муҳим аҳамиятга эга.

МУШОАРАНИНГ ҚЎҚОН АДАБИЙ МУҲИТИГА ХОС ТУРИ ҲАҚИДА

Мушоара – адабиётимиз тарихида кенг тарқалган ва унинг ривожиди алоҳида ўрин тутиб келган адабий ҳодиса. Унинг ўзига хос хусусиятларидан биринчиси – ўзаро ижодий ҳамкорлик натижаси экани бўлса, иккинчиси – ижодий мусобақа воситасида миллий шеърятимиз тараққийсига хизмат қилишидир. Кузатувларимиз мушоаранинг ҳар бир адабий муҳитда ўзига хос тарзда ривожланганини кўрсатади. Жумладан, энг тараққий этган Хива, Бухоро, Самарқанд ва Қўқон адабий муҳитидаги мушоаралар бир-бирдан муайян жиҳатларига кўра фарқ қилади.

Қўқон адабий муҳитида мушоара, асосан, Амир Умархон адабий даврасида шаклланди, ривожланди ва яхши самаралар берди. XIX аср охири – XX аср бошларида бу ижодий анъанани Фурқат, Муқимий, Завқий, Нисбатий каби шоирлар давом эттирди. Бу ҳақда мазкур адабий муҳит тадқиқотчиларидан академик А.Қаюмов, профессорлар Ш.Юсупов ва Н.Жабборов, адабиётшунос У.Отажоннинг муҳим кузатишлари бор¹.

Мушоаранинг бу адабий муҳитга хос тури ҳақида Нодира девони дебocasида мана бундай фикрларни ўқиймиз: “...гоҳо ул ҳазрат баъзи тоза мазмунлардин бир мисра билан савол тариқасида сўрар эрдилар, филфавр охири мисра била жавоб айтур эрдим. Бири булдукрим, бир кун савол қилдиларким, мисра:

– Нега арбоби хирад аҳли жунундин ори бор?

Жавоб айтдимки, мисра:

– Ким булар урён, аларнинг жуббау дастори бор.

Бу тарика мазмунлар бирла кўнгуллариға фарах еткурар эрдим, мундағ латойиф ва назокатлар бирла рўзгор, давлат ва салтанат хуш кечар эрди...”²

¹ Бу ҳақда қаранг: Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити (XVIII-XIX асрлар). Т.: Фан, 1961; Қаюмов А. Асарлар. Т.7, Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2011; Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат. Т.: Шарқ НМАК, 1995; Жабборов Н. Фурқат асарларининг қўлёзма манбалари. Ф.ф.н. диссертация., Т., 1994; Отажон У. Мушоара ёхуд шеър баҳси. Т.: Meriyus, 2009.

² Нодира. Девон. ЎзФАШИ, инв.№ 4182, варақ 3.

Кўриниб турибдики, биринчи мисраси Амирий, иккинчиси Нодира томонидан ёзилган бу шеър мушоаранинг гўзал намунаси. “Бор” радифли бу ғазал Амирий девонига киритилган, – деб ёзади М.Қодирова. – Ғазални ўқир эканмиз, у ҳақиқатан ҳам икки киши томонидан ижод этилганини пайқаш қийин эмас”³.

Алишер Навоий номидаги давлат Адабиёт музейи архивидаги Ғулом Каримов фондида олимнинг ўз дастхати билан араб ёзувида кўчирган кўлёмалар сақланади. Шундай кўлёмалардан бирида

*Ваъда ёлгонлар тилисми интизор этти мени,
Бош-оёғ гўё дили уммидвор этти мени, –*

деб бошланувчи ғазалнинг тўлиқ матни келтирилган. Олим Муқимийнинг 1960 йилда чоп этилган икки жилдлик “Асарлар тўплами”га ёзган изоҳида ушбу ғазал ҳақида бундай маълумот беради: “Шеърнинг охирига байтида шоир ўз дўсти Фурқатга мурожаат қилади ва айтади: “Эй Фурқат, бу жаҳон боғида сен қай аҳволдасан, билмайман. Мендан сўрасанг, у менинг юрагимни лола сингари қат-кат доғ билан тўлдирди”. Муқимийнинг бу мурожаатидан шеър тарихига оид бошқа хулоса чиқариш ҳам мумкин. Бу шеър Муқимий билан Фурқатнинг Қўқонда яшаб ижодий ҳамкорлик қилган даврида... бошдан кечирилган кескин курашлар таассуроти натижасида ёзилган бўлиши мумкин. Агар шу тахмин қабул қилинса, олдин шеър Фурқат Қўқондан чиқиб кетмасдан илгари, яъни 1889 йилдан илгари ёзилган бўлади”⁴.

Олим шеърнинг икки шоир ижодий ҳамкорлик қилган кезлари ёзилганини таъкидлаш баробарида, унинг Муқимий қаламига мансуб эканига урғу бермоқда. Фурқатшўнос Холид Расул эса бу ғазални Фурқат ижодига оид деб билади. Олимнинг қуйидаги фикрлари буни тасдиқлайди: “Бу шеърни баъзи ўртоқлар Муқимий шеъри дейишади. Менимча, бу шеър Фурқат шеърдир. Чунки услуб, сўзларни қўллаш жиҳатидан Фурқат шеърларини хотирлатади ҳамда охирига байтнинг биринчи мисраида шоир ўзига хитоб қилса, иккинчи мисраида “Мени доимо доғдор қилди”, дейди. Бунинг устига Л-1 да⁵ бу шеър устига “Фурқат” деб сарлавҳа қўйилган”⁶.

³ Қодирова М. Амирий. Девон. Т.:Фан, 1972. Б.11.

⁴ Каримов Ғ. Изоҳлар / Муқимий. Асарлар. Икки томлик, I том. Т.: Ўздавадабийнашр, 1960. Б.348.

⁵ Литографик баёз назарда тутилган.

⁶ Расул Х. Фурқат. Асарлар мажмуаси. Икки жилдлик (араб имлосида). I жилд, Т., 1990.

Демак, Холид Расул шеърни Фурқатга нисбат берган. Бу мунозарали масалага муносабат билдирад экан, Н.Жабборов: “Шеърнинг муаллифига келганда, Қўқонда Фурқат, Муқимий, Завкий ва бошқа шоирлар доимий равишда бедилхонлик, ғазалхонлик кечаларини, шунингдек, мушоаралар, ҳар хил мавзуларда мубоҳасалар уюштириб турганликлари маълум. Шундай шеърхонлик кечаларида баъзан улардан бирортаси бир байт шеър айтса, қолганлари шеърни давом эттириб, охирига етказганлар. Мазкур шеър Фурқат ва Муқимийнинг ана шундай кечаларда ҳамкорликда битган шеър бўлса керак. Бизнингча, мазкур шеърни ҳар икки шоир асарлари нашрларига киритиш керак. Фақат изоҳ берганда, шеърнинг ижодий ҳамкорлик маҳсули эканлигини қайд этиш лозим бўлади”,⁷ деган хулосага келади. Ана шу биргина шеърнинг ёзилиш тарихига доир мулоҳазалар Қўқон адабий мухитида мушоаранинг ўзига хос тури шаклланганига далил бўла олади. Унинг асосий белгиси бир ғазални бир неча шоир ҳамкорликда яратишидир. Бунда уларнинг ҳар бири бир байтдан, баъзан эса бир мисрадан шеър ижод қилади. Мушоаранинг бу тури бошқа адабий муҳит вакиллари ижодига деярли кузатилмайди. Н.Жабборов бунга куйидагича муносабат билдиради: “Умуман, икки, баъзан уч шоирнинг ҳамкорликда ғазал битиш ҳодисаси Қўқон адабий муҳитигагина хос бўлган хусусиятдир”⁸.

А.Мадаминов Фурқатга нисбат берган:

*Муддатедур бодаи ишқинг ичиб мастонамиз,
Масти лояъқал бўлуб, эл ичра кўп афсонамиз*⁹, –

матлаъли ғазални ана шу типдаги мушоаранинг гўзал намунаси, дейиш мумкин. Ишқий мазмундаги бу ғазалда ҳижрон оташидаги лирик қаҳрамон руҳияти “шамъи жамол”, “жунун саҳроси”, “холу абрў ёзи”, “малоҳат мулки”, “васлинг қулоғи”, “ҳажр ўти” сингари истиоралар воситасида бетакрор бадиий талқин этилган. Мана бу байтда эса ғазални битган икки шоир икки ошиқ тимсолида намоён бўлади:

*Телба кўрсанг, эй пари, ҳар лаҳза тут маъзурким,
Биз жунун саҳросидин келгон ики девонамиз.*

⁷ Жабборов Н. Фурқат асарларининг қўлёзма манбалари. Ф.ф.н. ... диссертация. Т., 1994. Б.43-44.

⁸ Ўша манба. Б.44.

⁹ Фурқат ижодиёти. Т.: Фан, 1990. Б.121-122.

Икки ошиқ “жунун саҳросидин келган икки девона”га қиёсланган ғазалда чуқур мазмун ва гўзал бадияят уйғунлигига эришилган. Мақтаъ мутолааси эса, шеърнинг юқорида таъкидланган мушоара намунаси эканини кўрсатади:

*Тушмаса гар арзимиз васлинг қулогига қабул,
То тирикмиз Завқий, Фурқат ҳажр ўтида ёнамиз.*

Маълум бўладики, бу ғазал Фурқат ва Завқий ижодий ҳамкорлигининг маҳсули. Мушоара шаклида бу даражадаги поэтик мукамал ғазал ижод этилиши учун ҳар икки шоир ягона адабий даврага мансуб бўлишидан ташқари истъодод жиҳатидан бир-биридан кам бўлмаслиги талаб этилади.

Миллий уйғониш даври Кўқон адабий муҳити шоирларидан Фурқат – Муқимий, Фурқат – Завқий, Фурқат – Завқий – Нисбатий ижодий ҳамкорлигида мушоаранинг бетакрор намуналари яратилган. Мазкур шоирлар истъододи мусобақасини ўзида мужассам этган “Ой жамолинг шамъига ҳар кеча ўртаб ёнамиз”, “Айни назарда ногоҳ кўз ул жамола душти”, “Бодаи васлинг қачонким нўш этибон қонамиз” мисралари билан бошланувчи ғазаллар таҳлили ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Хулоса қилиб айтганда, Амирий ва Нодира бошлаб берган бир ғазалнинг бир неча шоир ижодий ҳамкорлигида ижод этилиши анъанаси Кўқон адабий муҳитининг кейинги – миллий уйғониш даври намояндалари бўлган ижодкорлар: Муқимий, Фурқат, Завқий ва Нисбатий томонидан муносиб давом эттирилди ҳамда бойитилди.

*Ш. Ҳайитов,
ЎзМУ тадқиқотчиси*

ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА БОБУР ШЕЪРИЯТИНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАДРИЖИ: ҚИЁС ВА ТАҲЛИЛ

Заҳириддин Муҳаммад Бобур лирикасининг ўрганилиш тарихи, нашрлари ҳақида кенгрок тушунча ҳосил қилиш учун даставвал, бу орада қилинган ишларга эътибор қаратамиз. Ўзбек адабиёти тарихида шоир ижодига бўлган мурожаат дастлаб, Фитрат изланиш-

ларида (1928 йил) намоён бўлса-да, шоирнинг айнан лирикасига бўлган эътибор, асосан, ўтган асрнинг 40-йилларидан бошланган. «Ўзбек адабиёти хрестоматияси», «Ўзбек поэзиясининг антологияси» (тузувчилар: М.Афзалов, М.Бобоев, С.Иброҳимовлар, 1948), сўнгра А.Қаюмов, С.Азимжонов томонидан (1958) девон ҳолида, 1965 йили (А.Қаюмов, С.Азимжанова) уч жилдлик асарлар тўпламида, 1982 (С.Ҳасанов), 1983 (Ш.Ёркин), 1993 (С.Ҳасанов), 1994 (А.Абдуғафуров), 2007 (Э.Очилов) ҳамда 2008 (В.Раҳмонов) йилларда алоҳида китоб ҳолида нашр этилган. Буларни бунга қадар Бобур лирикаси юзасидан бажарилган асосий ишлар сифатида баҳолашимиз мумкин. Энди ушбу нашрларни “Бобур девони”нинг Туркия қўлёзмаси асосида тайёрланган туркча нашр билан Ўзбекистондаги ўзаро қиёслаган ҳолда қай даражада мукамаллигига эътиборингизни қаратмоқчимиз.

Таъкидламоқ лозимки, Бобур шеърляти йиллар мобайнида олимларимиз томонидан чуқур ўрганилиб, янги топилган шеърлар билан бойитилиб борилган. Бу борада, айниқса, Э.Очилов томонидан (2007) «Сочининг савдоси тушти» деб номланган тўпلام ҳамда бобуршунос олим В.Раҳмонов томонидан (2008) чоп этилган «Ғарибинг андижонийдур...» нашрлари алоҳида эътиборга молик. Ушбу нашрларда шоир шеърларининг аввалги нашрларида мавжуд бўлмаган шеърй асарлар ўз аксини топган. Нашрдан нашрга ўтиб келаётган имло ва бошқа хатоликлар бартараф этилиб, Бобур шеърлари тўпламининг нисбатан тугал мукамал жамланмаси яратилган. Аммо кузатишларимизга кўра, «Бобур девони»нинг Ю.Билал томонидан амалга оширилган туркча нашрида ўзбек адабиётида учрамайдиган айрим шеърлар борлиги аниқланди. Қолаверса, шоир асарларининг жанр хусусиятини белгилашда, қўлёзма нусхалари ҳақидаги илмий қарашларда ҳам айрим фарқлар кўзга ташланади. Масалан, Ш.Ёркиннинг «Кобул нашрига такмила» нашри сўз бошида айтилган шоир шеърлятининг қўлёзма нусхалари, ҳажми, жанрлари ҳақидаги маълумотлари Ю.Билалнинг тафсифидан фарқ қилади. Турк олимнинг Бобур асарлари қўлёзмалари борасидаги тадқиқотлари С.Ҳасанов маълумотларига ҳам тўла мос эмас.

«Бобур девони»нинг туркча нашрини А.Абдуғафуров, Э.Очилов, В.Раҳмонов нашрлари билан ўзаро қиёслашимиз натижасида матн билан боғлиқ бир қанча фарқли жиҳатлар аниқланди. Буларни қуйидагилар мисолида кўриш мумкин:

а) «Бобур девони»нинг туркча матнида 421, 423, 424 рақамлар билан белгиланган туюқлар В.Раҳмонов нашрида учрамайди. Бундан кўринадики, «Бобур девони»нинг туркча нашри ўзбекча нашрлардан туюқлар сонининг кўплиги билан ажралиб туради. Э.Очилов нашрида туюқ жанридаги шеърлари сони 13 та, А.Абдуғафуров ва В.Раҳмонов нашрларида бир хил 14 тадан берилган. Ю.Билол нашрида эса, улар сони 15 тани ташкил этади.

б) «Бобур девони»нинг туркча нашридан ўрин олган 397, 399, 405, 406, 408 рақамли китъалар А.Абдуғафуров нашридан ўрин олмаган. Демак, «Бобур девони»нинг туркча нашри ўзининг китъалар сонининг кўплиги билан ҳам айтиб ўтилган нашрлардан фарқ қилади.

А.Абдуғафуров ва В.Раҳмонов нашрида шоирнинг 13 та китъаси берилган бўлса, Ю.Билол нашрида улар сони 19 тани ташкил этади. «Сочининг савдоси тушти...» номли шеърлар тўпламида бу кўрсаткич 22 та ни ташкил этади. Э.Очилов нашрида туюқ жанридаги учта шеърнинг китъалар рўйхатига қўшилиши эвазига улар сони кўпайгани маълум бўлади. Э.Очилов нашридан ўрин олган 14, 15, 16 рақамдаги китъалар А.Абдуғафуров ва Ю.Билол нашрларида аслида туюқ жанрига хос шеърлар эканлиги кўрсатилган.

г) А.Абдуғафуров, Э.Очилов нашрларида мавжуд бўлган 10 рақамдаги *“Не қилайин сенинг била, эй тил”* деб бошланувчи китъа «Бобур девони»нинг туркча нашридан ўрин олмаган.

Кузатишларимизга кўра, А.Абдуғафуров, Э.Очилов нашрларида учинчи рақам билан кўрсатилган Бобур мирзонинг яна бир китъа жанрига мансуб шеъри ёзилишига кўра туркча матндан фарқ қилади.

д) А.Абдуғафуров, Э.Очилов нашрларида туюқ жанрига хос деб қаралган «Қаддимни фироқ меҳнати ё килди», номли шеъри Ю.Билол нашрида рубойи деб қаралади;

е) Ю.Билол нашрида муаммо жанрига доир шеърлар сони 57 та бўлса, А.Абдуғафуров нашрида улар 53 тани ташкил этади. 1994 йилги нашрда, шунингдек, туркча нашридан ўрин олган 386, 516, 517, 518 рақамли муаммолар учрамайди. Бироқ ушбу шеърлар Э.Очилов нашридан ўрин олганлиги намойён бўлади.

Хулоса ўрнида айтганда, Бобур лирикаси борасида олиб борилган изланишларда учрайдиган ушбу тафовутлар шоир шеърларининг мукамал илмий-матнини яратиш лозимлигини кўрсатади.

Келгусида «Бобур девони»нинг тўлиқ илмий-нашрини яратишда эса бирламчи манбалар қатори туркча илмий нашрни ҳам кўриш фойдадан холи бўлмайди.

*Дилдора Иногорова,
ЎзМУ тадқиқотчиси*

НАЖМИДДИН КОМИЛОВ – ХАМСАШУНОС

Алишер Навоий ижодини ўрганиш улуғ шоир яшаган даврдан бошланганига карамай хамсашунослик навоийшуносликнинг таркибида А.Фитрат, В.Зоҳидов, И.Султон, А.Қаюмов, С.Ғаниева, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, Б.Валихўжаев, С.Эркинов, Р.Воҳидов, И.Ҳаққулов, А.Эркинов каби навоийшунослар тадқиқотлари ҳисобига тараққий этди.

“Хамса” шўро даври олимлари томонидан, асосан, дунёвий, тўғрироғи, иштимой талқинда ўрганилган бўлса, Истиқлол даврига келиб, унинг талқин доираси кенгайди. Гарчи ўзбек хамсашунослари Навоий ижодини тасаввуфга боғлаб талқин этишга қисман киришган бўлсалар ҳам бу борада жиддий илмий тадқиқотлар яратган олимлардан бири Нажмиддин Комиловдир. Назарий-фалсафий жиҳатдан Навоий таянган манбалар Қуръони карим, Ҳадиси шариф ва тасаввуф фалсафаси бўлгани учун уни бевосита ана шу манбалардан келиб чиқиб тадқиқ этиш ҳам ана шу даврдан бошланди. Проф. Н.Комилов ўз тадқиқотларида “Хамса” асаридаги тасаввуфий ҳолатларни Навоий дунёқарашидан келиб чиқиб таҳлил қилади. Бу ҳақда олимнинг ўзи: “Навоий дунёқарашини яхлит бир тизим сифатида олиб қарайдиган бўлсак, унинг марказида, шубҳасиз, ислом аҳкоми ва тасаввуф таълимоти ётади. Зеро, шоирнинг оташин гуманизми, одамийлик концепцияси, адгу инсоф, саховат ва муҳаббат ҳақидаги фикр-ўйлари, эзгуликка пайваст буюк тафаккур олами шу таълимот негизида шаклланди. Натижада Навоий қалбан ва ботинан “фақру фано жодасида иқбол топган” (Жомий) одамга айланди» деб ёзади¹.

«Ҳайрату-л-аброр» дostonида наът ва ҳамдлардан кейин учта «хайрат» боблари келтирилган. Кўпчилик тадқиқотчилар бу боб-

¹ Комилов.Н. Хизр чашмаси. Т.: Маънавият, 2005. Б. 3.

ларни четлаб ўтганлар. «Хамса»нинг 1989-1991 йиллар мобайнида нашр этилган кирилл алифбосидаги нашрида ҳамд ва наът боблари ташлаб кетилган. Ҳолбуки, дostonнинг маъноси ва маъзи мана шу бобларда акс этган. Хамсашунос Н.Комилов ёзади: “Навоийнинг англиштичи, Кўнгилнинг йўқлик олами – адамдан пайдо бўлган, кўнгил сайри давомида инсон барча боғлик, бутун мавжудотнинг Аллоҳга зикр айтиши баробарида Аллоҳ нури билан ёритилганини кўради. Инсон ўз Яратувчисига тасбеҳ айтар экан, бу билан инсон кўнгли илоҳий нурдан баҳра олади. Инсон ўзини англаш учун аввал ўз кўнглини англаши керак”.

Н.Комилов «Лайли ва Мажнун» дostonини таҳлил қилар экан, Мажнуннинг беш маротаба ҳушидан кетганлигини айтиш орқали беҳуш бўлиш ҳам сўфийларга хос руҳий кечинма эканлигини таъкидлаб ўтади. Мажнун Лайлини ёдга олганда ўз ота-онасини ҳам ёдга келтирмаслигини шундай изоҳлайди: «Ҳали бу ерда ота-она экан, ҳақиқий ошиқ жумлайи жаҳондан воз кечгандагина ўз орзусига етиша олади. Акс ҳолда, у ҳақиқий ошиқ ҳисобланмайди».² Н.Комилов Мажнун тимсолини шарҳлар экан, унинг ўзидан кўра Лайлининг итини вафодорроқ кўради, итнинг бардоши ўзидан кучлироқ экани, бу эса Мажнуннинг етолмас армони эканини айтиб ўтади ва аниқ мисоллар билан бу фикрни асослашга уринади.

Шундан сўнг Фарҳод тимсоли таҳлили келтирилиб, уни шундай таърифлайди:

1. Фарҳоднинг пири муршиди – Суқрот. У ўз пири суҳбатидан баҳра олади.

2. Фарҳод – чин ошиқ, у пок муҳаббат эгаси.

3. Фарҳод вужудида мажозий ишқ фано этади ва илоҳий ваҳдатга олиб боради.

Тасаввуфнинг мақсади инсонни руҳий ва маънавий жиҳатдан поклаш, яъни комил инсонни тарбиялашдир. Фарҳод олишиб енгган аждаҳо, Аҳраман дев, темир одам – афсонавий образлар эмас, балки шайтоний интилишларнинг рамзий тимсолидир. Фарҳод булар билан курашиб ўзидаги нафсни енга олди. Фарҳоддаги ишқ унга бу йўлда куч-қудрат ато этди.

Н.Комилов китобида комил инсон ҳақида қуйидаги фикрларни билдиради: “Навоийда дарवेशлик ғояси таркидунёчилик ва зоҳидлик ғояси ҳам, ночор ва қашшок кишилар мафқураси ҳам эмас, бал-

² Ўша асар. Б. 83.

ки ботиний маънавий юксалиш ғояси, яъни *комил инсон* маънавиятидир. Навоий *комил инсон* ахлокидан ибрат олишга даъват этади. Чин инсонийлик сари бориш йўли шу деб талқин этади»³. Муаллиф талқинига кўра, *комил инсон* ахлоқи дейилганда Навоий шарафлаган жамики фазилатлар: имон, қаноат, саховат, илм-маърифат, вафо, химмат, хоксорлик, адолат, адаб кабилар шоирнинг қарийб ҳамма асарларида қайта-қайта турли воқеалар тасвири муносабати билан таъкидланган. “Бу сифатлар наинки одамни улуғвор, фозил ва мўътабар этади, балки Илоҳга яқинлаштиради, илоҳий хислатларга мойил қилади, дейди улуғ мутафаккир⁴. Навоий дарвеш ахлоқини қабул қилган одил шоҳ бошқарувини тақдим этади. Бунга «Хамса» дostonларининг ҳар бир қаҳрамонини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Алишер Навоий ижодида инсон турли томондан олиб тасвирланган, турли хил хислат ва хусусиятлар, амал ва ишлар кўздан кечирилади, яхши ва ёмон жиҳатлар қиёсланиб, инсонлар фаолиятининг бутун бир манзараси чизилиб, яхши одамийлик концепцияси баён этилади.

“Навоий “Садди Искандарий” дostonининг охири фожиали тугаса ҳам, унда ҳаётни фалсафий таҳлил қилиш етакчилик қилади. Навоий 1) ота ва бола; 2) шоҳ ва раият; 3) шоҳ ва лашкар; 4) шоҳ ва аъёнлар; 5) устоз ва шогирд; 6) шоҳ ва дарвеш; 7) ҳикмат ва ҳукумат; 8) донишмандлик ва амалиёт; 9) тақдир ва тадбир; 10) инсон ва Худо; 11) адолат ва жавонмардлик каби ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-фалсафий масалалар устида мушоҳада юритади, инсон табиятини таҳлил қилади.”⁵ Нажмиддин Комилов “Садди Искандарий” дostonини таҳлил қилар экан, подшоҳнинг асосий тўрт сифатини санаб ўтади. Булар қуйидагилар: 1) донишманд бўлсин; 2) конун тарафдори бўлсин; 3) унинг қўлида ҳокимият бўлсин ва 4) унда имом (раҳнамо)лик хислатлари бўлсин”⁶. Искандарнинг орзуси Арасту ва Афлотун каби ҳақим-файласуф бўлмоқчи эди. Искандар ишғол қилган давлатлар подшоҳларини авф этади ва уларга ўз шаҳарларини қайтариб беради. Бу ҳам унинг одил ҳукмдор эканлигидан далолат беради. Н.Комилов “Садди Искандарий” дostonини таҳлил қилар экан ҳеч бир олим таҳлил қилмаган бир манзарага диқ-

³ Комилов.Н. Хизр чапмаси. Т.: Маънавият, 2005. Б.12.

⁴ Ўша асар. Б. 12.

⁵ Комилов Н. Хизр чашмаси. Т.: Маънавият, 2005. Б.191.

⁶ Ўша асар. Б.190.

қатимизни қаратади. “Садди Искандарий”да Самарқанд тасвири берилади. Бунда Зарафшон дарёси ва унинг қирғоғидаги тепалик (ҳозирги Чўпонота) ҳақида ёзилади:

*Хамул пуштаки Кўҳак топди исм,
На пушта, жаҳон ганжи узра тилисм...
Ки мансуб эрур анга Кўҳак суви,
Нединким эрур жори андин қуйи.*

Олим “Хамса” дostonларининг барчаси тўғрисида ўз фикр мулоҳазаларини бу китобда баён этади. Шуниси диққатга сазоворки, олим “Хамса” асарини ҳар томонлама таҳлил қилишга ҳаракат қилади ва илм аҳлига муносиб янгиликлар туҳфа қилади. Олим Алишер Навоийнинг “Хамса” асарини шарҳлар экан, биринчилардан бўлиб дostonларни тасаввуф тушунчалари билан боғлаб таҳлил қилади. Бу тадқиқотда олим Навоий эътиқодининг жавҳари – тасаввуф, Илоҳий ишқ ҳақида фикр юритади. Олим ёзади: “Шундай ишқнинг адабиётда тасвирланишини Навоий “ҳақиқат асrorини мажоз тариқи билан” тасвирлаш, деб таърифлайди. “Лайли ва Мажнун” дostonининг моҳиятини ҳам ана шу “мажозий ишқ”нинг тараққий этиб, “ҳақиқий ишқ”қа айланишини образлар орқали кўрсатиб бериш ташкил қилади. Бунда Мажнун – Ҳақ жазбаси теккан, Ҳақ жамолини кучли шавқ билан билан соғинган солиқ тимсоли бўлса, Лайли илоҳий тажаллиёт нури порлаган ўша “мазҳар”дир.⁷ Н.Комилов томонидан олиб борилган бу тадқиқот ва таҳлиллар илм аҳли учун гоят катта бойлик ва туганмас хазина ҳисобланади.

*Р.Орипова,
ЎЗМУ стажер-тадқиқотчи-изланувчиси*

ШОИР “МЕН”И ВА ИЖТИМОЙ ҲАЁТ (АБДУЛЛА ОРИПОВНИНГ “САРОБ” ШЕЪРИ МИСОЛИДА)

Бадий адабиёт инсоннинг бутун борлигини, руҳияти ва қалбини тўлалигича акс эттиради. Шеърят юракнинг энг ичкин дардлари, изтироб ёки қувончини туйғулар рангида бергани учун ҳам ўқувчи қалбига тез етиб боради. Шоир бамисоли инсон кўнглининг

⁷ Комилов Н. Тасаввуф. Т.: Movarounnahr, 2009. Б.194.

рассомидир. “Шеър хамиша дарддир. Камдан кам холлардагина қувончдан шеър туғилади. Шеър учун кайғу ўз боласи бўлса, қувонч ўғай боласидир.”¹

Шеър қандай туғилади? Уни ёзилишига нима туртки бўла оладию ва қандай шеър ўқувчилар қалбидан ўчмас из қолдира олади?

Шеър 1966 йили ёзилган. Дастлаб шеър “Сароб” деб номланган бўлса-да, шоир уни “Ўйларим” номи остида чоп эттиради. Негаки, саробни ҳақиқат деб кўрсатишга уринаётган жамият учун фуқароларнинг аслида бераётган билими, ҳаёт ҳақидаги тушунчанинг муаллақ ва омонат эканлигини англашлари мақсадга мувофиқ эмас эди. Кейинчалик мусақиликка эришилгандан сўнг халқнинг ҳақиқатга тик кўз билан қараш имкони бироз туғилгандан кейин шоир шеърнинг асл номини қайтарди.

Одамларнинг иллатлари кўплиги, ҳасад ва хиёнатга мойиллиги, оламнинг туганмас ташвишларию оғриқли ҳасратлари ушбу шеърда улкан дард билан ифода этилган. Шеър бир ё икки кунда ёзилган эмас. Унинг дастлабки мисраларидан шоирнинг 6 ойдан бери шеър ёзмаганини гувоҳи бўламиз.

Шоир:

*Бу дунёда алам бўлмас, бўлмас деб фироқ,
Даста-даста китоблардан ўқирдик таълим.
Равон йўллар йўлингизда турибди муштоқ,
Дерди бизга ҳарф ўргатган ёш бир муаллим –*

дея ҳаёт асли равон йўллардан эмас, дунё эса аламли фироқдан иборат эканлигини англаганини сезиб, алам билан ёзади. Бу шеър 1966 йили ёзилган “Сароб” шеърининг аччиқ сатрларидир.

Шеърга кўчган шундай ҳақиқатлар борки, бошинг бориб унга урилмагунча илғай олмайсан. Шеърда онадан эрта айрилган шоирнинг соғинчли кўриш билан бир қаторда, унинг беғубор хотиралари она билан боғлиқлигини англаймиз. “Она шоир учун поклик, комиллик рамзи. У ҳаётдаги нопокликдан, ўзининг ички туғёнларидан йироқлашмоқ истар экан, албатта онасини эслайди. Унга қайтишга (боладек покланишга) интилади. Аммо қайтиш учун шоирнинггина поклиги кифоя эмас, жамият ҳам комил бўлиши керак. Армоннинг сўнгсизлиги ҳам шунда. Комил инсон-адабиётнинг аза-

¹ Йўлдошев.Қ. Абдий садо. Чин шеър тоғи. Б.26.

лий ва адабий муаммоси. Армоннинг чеки бўлмагани каби инсон ҳам мутлак комиликка эриша олмайди”².

*Куюндайин чарх урардик доим тўзонда,
Чанг нелигин билмас эдик ўша маҳали.
Онамизни ўйлар эдик инсон деганда,
Аmmo она танҳолигин билмасдик ҳали.*

Шеърда яна онага қайтиладиган сатрлар бор:

*Кўз олдимда шу қадарли пок эди олам,
Гўё нурдан яралгандай инсон деган зот.
Ҳа, онамни ўйлар эдим инсон деган дам,
Йўқ, маймундан тарқалганмас дердим одамзот.*

Мангу дўстлик, пок олам, гўёки нурдан яралган инсон зоти барчаси шоир тафаккурида йўқликка юз тутади. Ҳаёт пардаланган, сиёсат афюн каби сеҳрловчи. Таъсир кўрсатувчи барча манба, таълим тарбия бир мақсадга хизмат қиладиган ва уст-устига ёққан қор каби ҳақиқатни тўсиб пардалаб борадиган даврлар. Инсон зотини қачонлардир она каби кўриб, бир вақтлар унга ҳатто сажда қилган қаҳрамон улар теғрасида мужассам бўлган разилликлар, фисқу фасод, ҳасад, хусуматдан иборат бу тўнқарилган осмон ости – сирли хилқат, буюк дунё олдида шоир тушқунликка тушади, унинг кўз олдида ҳаёт ўз мазмунини йўқотиб боради, илоҳий қудратдан эса жавоб талаб қилади.

*Қайлардадир фисқу фасод, ҳасад хусумат,
Инсоният фарзандларин тортмоқда дорга.
Гар бор бўлсанг жавоб бер, эй илоҳий қудрат,
Наҳот гўдак ишончини ёзибсан қорга?!*

Шеърда мужассам бўлган сатрлар нафақат шоир тилидан, балки шу замон вакиллари қалбидан айтилган нола десак хато бўлмайди.

*Кунларимиз жилгалардай ўтдилар оқиб,
Мактаб бордик – оғир бўлиб қолдик дафъатан!
Девордаги арслон ёлли картага боқиб,
Секингина шивирладик мана шу Ватан!*

² Жўракулов У. Худудсиз жилва. Т.: Фан, 2006. Б.150.

“Абдулла Орипов шеърятни ҳаётнинг ўзидек тахир ва аччиқ, зада ва беомон. Биз бундай тарбия олган эмасмиз, шу боис, дафъатан эсанкираб қолганмиз, нимага десангиз биз пурвиқор жаранги билан аклини оладиган замонасоз шеърлар ўқиб вояга етганмиз, ўзимиз кўрмаган-билмаган, аммо ўша шоирлар тараннум этган коммунистик афсоналарга асир, маҳлиё бўлганмиз ва ўзимиз ҳам темирйўл бузилишини, дарслиқда ўрناق қилиб берилган пионер каби алвон галстуклар ҳилпиратиб чиқиб, поездни ҳалокатдан асраб қолишни, қаҳрамонлик кўрсатишни орзу қилганмиз.... Шоир бизни қўлимиздан тутиб тўхтатди ва шаҳодат бармоғи билан она юрт сарҳадларини кўрсатиб, ука, сен билан менинг Ватаним она Ўзбекистон, деб уқтирди.”³ деб ёзади Ғаффор Ҳотам ўзининг “Фақатгина халқ яшар, фақатгина қолур халқ” мақоласида. Кўринадики, ўша замонда уқтирилган таълим-тарбия фақатгина шоирнинг эмас, балки унинг замондошларининг ҳам қалбини тирнаган, лекин буни очик айтиш, мавжуд тузум сиёсати, ёш муаллимнинг равон йўллар ҳақидаги таълимотлари аслида сароб бўлиб чиққанини тан олишга ҳамманинг ҳам юраги бетламаган.

Хулоса қилиб айтганда, “Сароб” шеъри аслида лирик қаҳрамон мушоҳадалари билан уйғунлашган минглаб қалб кўзи очик миллатдошларимизнинг ўйлари эди. Қорга ёзилган битикнинг умрбоқийлиги нечоғлик оний бўлса, ўша даврнинг овозйиртар даражадаги ёлғон ҳайқириғи ҳам худди ишонч қорга битилган мактуб сингари узок яшамади. Лекин ижоднинг илоҳийлиги, чин туйғунинг алдамаслиги шоир англаган ҳақиқатларнинг мағзи сифатида ўқувчини ўзига ром этаверади. Ижтимоий ҳаётнинг ҳақиқий манзарасини одилонга чизиш, воқелиқни инсоний туйғулар ўлчови билан баҳолай олиш, ўтмиш ва келажакка ҳолис назар ташлай билиш эса ана шундай ўлмас сатрларнинг яшовчанлигини таъминлайди.

³ Ғаффор Ҳотам. Фақатгина халқ яшар, фақатгина қолур халқ // Гулистон. 2008. 6-сон. Б.22.

ЭРКИН ВОҲИДОВ ПУБЛИЦИСТИКАСИДА ХОРИЖ МАВЗУСИ

Ҳар бир ижодкор асарларида хориж мавзуси ўзига хос тарзда намоён бўлади. Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Эркин Воҳидов ижодида ҳам унинг асарлари хоҳ бадиий бўлсин, хоҳ публицистик бўлсин бу мавзу алоҳида ўрин тутганини қайд этиш мумкин. Шу жиҳатдан шоирнинг хориж мавзусига бағишланган мақола ва сафарномалари алоҳида ўрганишга лойик. Адибнинг “Йўллар ва ўйлар” туркумига кирган мақолалари Ҳиндистон, Россия, Германия ва АҚШга қилган ижодий сафарлари асосида ёзилган. Ижодкор қаерда бўлмасин ўз халқини ўйлайди, хориж юртларда кўрган-кечирганларини ўз юрти ва юртдошлари билан қиёслайди. “Дўстлик – сеҳрли кудрат” (1980) мақоласи Ҳиндистон сафари асосида яратилган. Муаллиф Калькутта кўчаларини зиёрат қилар экан, бевосита эрк ва озодлик йўлида 1926 йилдаги қирғинларни ёдга олади. Бир пайтлар Бобур Мирзо тинчлик ўрнатган бу юртдаги ўзгаришларни кузатиб, аянчли тарих манзараларини кўз олдига келтиради.

Эркин Воҳидов публицистикасида бир ҳолатни кузатиш мумкин: шоир кўрган-кечирганларини наср тилида баён қилиш билан чекланмай, унга шеърини мисралар ҳам қўшади: “*Бираҳманлар довул қоқди, Фатво берди имомлар. Кўча тўлиб қонлар оқди Тўқнашганда имонлар*”. Бу билан публицистик асар таъсирчанлиги ошади, ўқувчи тасвирдаги воқеаларни худди ўзи кўргандай бўлади. Шу ҳолни “Афсоналар ўлкаси” (1973) деб номланган Россияга саёҳатида ҳам кўрамыз. Тўғри, асар шўро даврида ёзилган. Бироқ ўқувчи бу мақола доирасида Тюмен областидаги қурилишларни муаллиф воситасида “кўради”, уларга муносабатини ҳам мақола муаллифи бошқариб тургандай бўлади: “Ростини айтсам, ўтган йили ажойиб сафардан сўнг улуғвор Амур соҳиллари, тўлқинли Япон денгизи, йўлбарслар макони – Уссури тайгаларидан сўнг бу йил Тюменга таклиф қилишганда, бошқа нима ҳам кўрар эдим, деб ўйладим. Лекин, Тюмень заминига қадам қўйганим замон, ҳақиқий афсоналар ўлкасига келганимни англадим”. Бошланиш қисмида айтилган бу фикрлар мақоланинг бутун мазмунига даҳлдор. Шоир кузатиш-

лари давомида бунёдкор, яратувчан халқнинг меҳнатини улуғлайди ва яқунда “Ҳаёт давом этар, Шон давом этар. Давом жтар бунда кутлуғ афсона” дея бунёдкорлик ҳаракатларининг давом этишига ният билдиради.

Худди шу туркумдаги “Гёте юрган йўллардан” публицистик асари аввалгиларига сира ўхшамайди. Унда гарчи сўз шоирнинг Германия саёҳати билан боғлиқ бўлса-да, асосий гап ўзбек ва немис муносабатлари хусусида эмас, бадки адабиётлар ҳақида боради: “Халқларнинг муносабати адабиётлар муносабатида ўз ифодасини топади. Ўзбек китобхонлари Шиллер, Гейне, Бехер, Зегерс асарларини ўз тилларида ўқиганларидек, немислар ҳам Навоий, Ҳамза, Қодирий, Ойбек, Гафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Зулфия... асарларини яхши биладилар”. Буюк немис адиби Гётенинг сатрларини келтираркан, шоир

*Худди шундай, меҳнат, кураш ва ҳавас
Панд айласа ёшу, кекса, ҳар кимни.
Шундай кунда кўрсам эдим бир нафас
Озод диёримни, озод халқимни*

деб, ўз халқининг истиқлолини “Фауст”даги шеърини парча орқали изоҳлайди. Агар ушбу сафарномани 1974 йилда ёзилганини инобатга олсак, шоирда Истиқлол орзуси айни шу йилларда шаклланигани ва ўтган йиллар давомида барча миллатнинг улуғ шоирлари каби Эркин Воҳидов ҳам мустақиллик соғинчи билан яшаганини сезиш қийин эмас.

Адиб Веймар сафари ҳақида сўз юритаркан, икки буюк даҳо Гёте ва Шиллер дўстлигига, ижодига гувоҳ бўлган шаҳарга бўлган ҳурматини адабий сиймолар ёрдамида англатади: “Гёте ва Шиллер, улуғ мусиқа соҳиби Лист, Гётенинг дўсти Эккерман уларини, Герцогиня Анна Амалиянинг Виттумспаледаги саройини зиёрат қилгач, машҳур Веймар кутибхонасига йўл оламиз”. Демак, саёҳатдан мақсад юрт кезиш, кўрмаган жойларни кўришигина эмас, балки илм сарчашмаларидан баҳраманд бўлиш. Муаллифнинг асосий мақсади ҳам энди ойдинлашади: “Веймардаги “Классик немис адабиёти обидаларини сақлаш ва ўргани миллий институтини” деб аталган илмий ташкилот 1750-1850 йилларни ўз ичига олган давр бўйича қўлёзмалар, илмий манбаалар, турли ҳужжатларни йиғиш, нашр қилиш, текшириш, қиёсий ўрганиш, тарғиб қилиш билан шуғул-

ланади. Бу институтнинг архивида 800 мингдан ортиқ кўлёзма бор. Институт қошидаги немис классик марказий кутубхонасида 760 минг томдан ортиқ китоб сақланади. Бундан 12000 томи фақат “Фауст” нашрларидан иборат”. Агар эътибор берсак, биргина “Фауст”нинг канча нашри бор экан. Саёҳат якун топар экан, шоир мана шу сўзлар билан ўз асарини якунлайди: “Кутубхона директори биз билан илиқ хайрлашади. Мен унга ўзбек дўписи ва бир китоб бераман. Веймар кутубхонасининг жовонидан 12000 биринчи бўлиб ўзбек тилида нашр этилган “Фауст” ҳам жой олади”. Бу кузатишлардан кейин ўзбек китобхонлари ҳам Навоий асарларини, буюк “Хамса”ни дунёнинг ҳар қайси кутубхонасида кўриш истаги билан яшаганини ҳис қилиш мумкин.

Эркин Воҳидовнинг хорижий публицистикасидаги асосий асарлардан бири “Америкага ташриф” деб юритилади. У истиқлолнинг 11 йилида мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов билан бошчилигидаги Ўзбекистон делегациясининг АҚШга қилган расмий сафари билан боғланган. Асарнинг “Ташриф. Тарих. Тақдир” дею номланган қисмида шоир ёзади: “Мен юртбошимизнинг Англия, Франция, Италия давлати раҳбарлари билан юзма-юз гувоҳи бўлганман. Аср балоси тўғрисидаги И.А.Каримовнинг оғрикли сўзларига улар тилда хайрихоҳлик билдириб, сиёсатдонлик билан муомала қилсаларда, амалий ҳаракатни хатто хаёлларига келтирмадилар. Бундай бепарволик, беписандлик Ғарб учун қимматга тушди. Айниқса, Америка халқи оғир мусибатни бошидан кечирди”. Бу публицистика асосида сиёсий воқеалар, давлатлараро муносабат масалалари туради. Асарнинг бош марказида турган ғоя шу сўзларда ифодаланади: “И.А.Каримов АҚШ сармоядорларига: «Биз ёрдам сўраб, қўл узатиб келганимиз йўқ, ҳамкорлик нияти билан келдик. Еримиз бой, саховатли, халқимиз меҳнатқаш, бағри кенг. Келинг, бирга ишлайлик. Сиз ҳам фойда кўринг, биз ҳам», деган сўзлар билан мурожаат қилди”.

Демак, публицистик жанр имкониятлари ниҳоятда хилма хил бўлиб, ундан муаллиф маданий ва маърифий масалалар баёнида, ўзаро ҳамдўстлик ва тенг шерикчилик масалалари микёсида, халқлар ўртасида тинчликни барқарор қилиш мақсадларида иш куриш мумкин. Бундан ташқари шоир публицистикасида адабий суҳбатлар алоҳида ўрин тутадики, бу муаллиф ҳар бир асарининг ҳаётий материалга қараб жанр танлаётганидан дарак беради.

Адабиётлар:

1. Воҳидов Э. Шоиру шеър ушу: адабий ўйлар. – Т.: Ёш гвардия. 1987. – 220 б.

2. Воҳидов Э. Изтироб / Мухаррир Р. Шомансур. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – 333 б.

*С. АБДУЛЛАЕВА,
ЎЗМУ, 1 курс магистри*

“БОБУРНОМА”ДАГИ ШОИРЛАР ОБРАЗЛАРИНИНГ СТРУКТУРАЛ ТАҲЛИЛИ

“Бобурнома”да ижод аҳллари тўғрисида жуда кўп кизикарли ва қимматли маълумотлар берилган. Айниқса, шоирлардан Мир Алишер Навоий тасвирига батафсил тўхталинган. Шунингдек, сарой шоирлари ва ўз замонасининг машҳур шоирлари хусусида ҳам маълумотлар берилган. Бобур уларнинг шахси ва ижодига ҳолисона муносабат билдирган.

Бобур Султон Хусайн мирзони тавсиф қилар экан, унинг амиру умароси, ҳешу ақраболари, олиму фузалоларидан сўз юритади ва “Шуародин” рукнида ўзига замондош бўлган 14 шоир ҳақида маълумот беради. “Бобурнома”да берилган шоирлар образини шартли равишда куйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

а) *соф ижод аҳллари*: Алишер Навоий, Биноий, Муҳаммад Солих, Осафий ва бошқалар.

б) *амирзода шоирлар*: Маҳмуд барлос, Ҳасан Али жалоийр, Шайхимбек Сухайлий, Аҳмад Ҳожибек ва бошқалар.

Соф ижод аҳллари сифатида аслида туғма шоир, истейдод эгаси, шу билан бирга саройда кайсидир вазифада фаолият юритган шахслар қаламга олинади. Ана шундай шоирлардан бири Осафийдир.

Осафий Хусайн Бойкаро саройи шоирларидан. Бобур унинг таҳаллуси сабабини куйидагича изоҳлайди: “*Яна Осафий эди, вазирзода учун “Осафий» таҳаллус қилибтур¹*”. Ижодига эса куйидагича баҳо беради: “*Шеъринг ранг ва маънидин ҳоли эмастур. Агар-*

¹ Ўша асар. Б.138.

чи ишқ ва ҳолдин бебаҳрадур²”. Шунингдек, Бобур унинг газалдан бошка шеър турларида кам ижод қилганини ҳам айтиб ўтади. Демак, Осафий шоирнинг шеърӣй мероси, асосан, газал жанрига оид асарлардан таркиб топган экан.

Бинойӣ. Бу шоир номи асарнинг 13 ўрнида учрайди. Бобур уни Мулло Бинойӣ дея тилга олади. Дастлаб, Бинойӣни Хожа хизматида кўрганини ва сўнгрoқ ўз хизматиға ўтгани ҳақидаги хабарни беради. Тахаллуси сабаби асарда қуйидагича келтирилади: “...отаси Устод Муҳаммад сабз банно учун мундоқ тахаллус қилибтур³”. Сўнг унинг ёзган шеърларига баҳо беради: “...Ғазалида ранг ва ҳол бордур, девон тартиб қилибтур, маснавийлари ҳам бор. Бир маснавийси бор, мевалар бобида, мутақориб баҳрида, бемуҳассал нима дебтур, бекора қилибтур. Яна бир мухтасар маснавийси бор, ҳафиф баҳрида. Яна бир улугроқ маснавийси бор, ул ҳам ҳафиф баҳрида, бу маснавийни сўнгралар тугатиб эди⁴”. Шунингдек, унинг мусикадан ҳам хабари борлиги, жумладан, “Нухранг” отли бир накши борлиги айтиб ўтилади. Тасвирлардан бирида Мулла Бинойӣнинг Алишербек билан муносабати ҳам батафсил ёритилади. Алишербек билан муносабати ёмонлашгани учун Ҳиротда тура олмай, Ироқ ва Озарбайжонга, Яъқуббек қошиға борганлиги, Яқуббек ўлгач яна Ҳиротга қайтиб келганлиги айтилади.

Шайбонийхон Ҳиротни эгаллаган пайтидаги воқеалар тасвирида Бинойӣ номи яна тилга олинади. Шайбонийхон Ҳиротни бўйсундиргач, шоир аҳлини Бинойӣ қўл остига ўтказгани ҳақида хабар беради ва шу муносабат билан ўша пайтда машҳур бўлган бир китъани келтиради. Унда Бинойӣ номи ҳажв қилинган эди. Хуллас, асарда Бинойӣ ижодига яхши муносабат билдирилса-да, шахсиятига яхши баҳо берилмайди.

Шунингдек, асарда Мулло Ҳижрий шоир, Сайфий Бухорий, Мавлоно Маснадий шоир, Мулла Муҳаммад Толиб муаммойи, Абдуллоий маснавийгўйларнинг ижодига оид аниқ ва батафсил маълумотлар берилади.

Амирзода шоирлар сифатида аслида сарой хизматчилари, ҳукмдор амир ва вазирлари бўлган, лекин истеъдоди бўлганлиги сабабли шеър машқ қилиб, девон тартиб берган шоирлар номи зикр этилади. Улар қаторига кирган қуйидаги шоирларни таҳлилга тортдик.

² Ўша асар. Б.138.

³ Ўша асар. Б.138.

⁴ Ўша асар. Б.138.

Маҳмуд барлос номи асарнинг 5 ўрнида тилга олинади. Дастлабки қайдда Маҳмуд барлос Султон Маҳмуднинг умаролари сафида учрайди ва Бобур бу ўринда унинг навкандоклик барлослардан эканлиги, Султон Абусаъид мирзо қошида бек бўлганлиги, Султон Абусаъид мирзога Ирок вилояти мусаххар бўлган пайтда Кирмонни Маҳмуд барлосга берганлигини қайд этади. Яна давом этиб: *“Абобакр мирзога Мазидбек аргун ва қорақўйлуқ туркман беклари қўшуллуб, Султон Маҳмуд мирзонинг устига Ҳисорда келганда Султон Маҳмуд мирзо оғасига Самарқандга борди. Маҳмуд барлос Ҳисорни бермай, яхши сахлади. Шоир эди, девон тартиб қилиб эди”*⁵, – дея муҳим маълумотларни айтади. Демак, Маҳмуд Барлос Султон Маҳмуд мирзонинг умароси бўлиши билан бирга девон тартиб қилган шоир бўлган экан.

Ҳасан Али жалойир “Бобурнома”да 2 ўринда тилга олинади. Дастлаб Ҳусайн Бойқаро амирлари қаторида: *“Асли оти Ҳусайн Али жалойирдур, вале Ҳасан Алига машҳурдур. Отаси Али жалойирни Бобур мирзо риоят қилиб, бек қилгондур, сўнгра Ёдгор Муҳаммад мирзо Ҳирини олгонда, Али жалойирдин улугроқ кишиси йўқ эди. Ҳасан Али жалойир Султон Ҳусайн мирзо қошида қушбеги эди, шоир эди, “Туфайлий” тахаллус қилур эди, қасидани бисёр яхши айтур эди. Уз замонида қасидада саромад эди. Тарих тўққуз юз ўн еттидаким, Самарқандни олдим, менинг қошимга келди. Беш-олти йил менинг қошимда бўлди. Менинг отимга ҳам яхши қасидалар айтди. Бебок ва мутлиф киши эди. Чўҳра сахлар эди. Ҳамиша нард ўйнар эди, қимор қилур эди”*⁶.

Иккинчи бор Ҳусайн Бойқаро аҳли шуароси қисмида келтирилади ва унинг номи Абдурахмон Жомий, Шайхим Сухайлийдан сўнг тилга олинади. Бу ерда *Ҳусайн Али Туфайлий жалойир* номи билан берилади.

Шунингдек, асарда Шайхимбек, Аҳмад Ҳожибек, Ҳасан Яъқуббек каби амирзода шоирлар ижодига ҳам баҳо берилади.

Бобур ижодкор шахси ва у яратган санъат асарларига муносабат билдирар экан, қиёслаш йўлидан бормайди. Яъни ижод намуналари солиштириб таҳлил этилмайди. Шунингдек, асарда келтирилган маълумотларга эътибор берсак, уларда муайян тартиб ва изчиллик борлигига амин бўламиз.

⁵ Ўша асар. Б. 50

⁶ Ўша асар. Б. 135.

САЁҲАТ АДАБИЁТИГА ДОИР

Дунё адабиётида «саёҳат» жанри, генезиси, эволюцияси, ўзига хос хусусиятлари хақида юзлаб ишлар қилинди. Саёҳатнинг адабий жанр, аниқроқ қилиб айтганда, ўз ичига қатор жанрларни камраб олган жанр сифатидаги тадқиқига бағишланган ишлар анчагина. Ҳатто, дунё адабиётида яратилган ва яратилаётган саёҳат асарлари учун «саёҳат» жанри терминининг ўзи етарли бўлмай қолди. Бугун дунё адабиётида саёҳат жанрига кенгрок қаралиб, «Саёҳат адабиёти» сифатида эътироф этилмоқда. Бироқ ҳалигача “саёҳат жанри” ва “саёҳат адабиёти”нинг аниқ чегара ҳамда илмий-назарий хусусиятлари юзасидан бир хил фикрлар мавжуд эмас.

"Саёҳатларни ўрганувчи соҳа йўқ: Аристотелдан бошлаб Ломоносовгача бўлган барча машҳур олимлар сукутда; саёҳатлар риториканинг назарига тушмади, олимлар тоғларнинг бағри ёки океанларнинг қаърига олимлик ғайрат ва шижоати билан тушиши ёки бўлмаса илҳом париларида парвоз қилиб уларнинг образларини қоғозга туширишлари мумкин; мамлакат ёки халқларни тарихий, статистик нуқтаи назардан тасвирлаши ёки фақатгина уларнинг меҳмонхоналари қанақалигини кўриши мумкин; бир сўз билан айтганда, ҳеч кимга сайёҳчалик бунча кенглик, озодлик берилмаган ва ҳеч кимга ёзиш саёҳатчичалик мушкул бўлмайди", дея ёзади "Паллада кemasи" асари муаллифи И.А. Гончаров.

Замонавий ўзбек адабиётида ҳам «саёҳат»лар етарлича ўрганилмади, унинг асл намуналари «қисса»ларга ёки публицистикага олиб бориб тақалди, холос. Бу мақолада саёҳатлар адабиётини кенг ва тор маънода фарқлаш билан чекланамиз.

Саёҳат шундай жанрки, дейди В.М.Гуминский, унинг асосида саёҳатчининг қандайдир, энг аввало, ўқувчи учун номаълум ёхуд кам маълум юртлар, жойлар, халқлар ҳақидаги қайдлар, ёзишмалар, кундалиқлар, очерклар, мемуарлар кўринишидаги ишонарли маълумоти ётади. Маълумот беришдан ташқари саёҳат эстетик, сиёсий, публицистик, фалсафий, маърифий ва бошқа вазибаларни ҳам бажариши мумкин¹.

¹ Литературный энциклопедический словарь. Москва. 1987. стр. 314.

Саёҳат асосида қаҳрамон саёҳатчи (аксари қаҳрамон ҳикоячи)-нинг реал ёки тўқима макондаги реал ёки тўқима ҳаракатланиш тасвири ҳам ётади. Қаҳрамон маълум ёки умуман маълум бўлмаган юртлар ҳақида маълумот беришдан ташқари, ўз юртида ёки хорижда содир бўладиган воқеа-ҳодисаларни тасвирлайди, шунингдек, саёҳат давомида юзага келган шахсий ўй, ҳис-туйғу кечинмаларини баён қилади. Саёҳат ўз табиатига кўра санъат ва фан ўртасида туради: унда қарама-қарши, бутунлай зид деб қараладиган тушунчалар бир-бирига уйғун ҳолда жойлашади: ҳужжатлар, сонлар, статистика ва ўз ичига барча унсурларни жамулжам этган образлар олами: портрет, пейзаж, интерьер, энг асосийси, саёҳат жанридаги исталган матн структурасини шакллантирувчи ҳикоячининг ўзини мужассамлаштиради. Ҳикоячи воқеаларни реал-ҳужжатларга асосланган ҳолда тасвирлаши ҳам мумкин, бу билан ўзи тасвирлаётган воқеликка ўқувчини ишонтиришга ҳаракат қилади; зарур ўринларда воқеликни бадий акс эттириши ҳам мумкин. Бунда муаллиф-ҳикоячи воқеликни, кечинма ва туйғуларни бадий акс эттириш орқали ўз ғоясини ифода этади.

Н.Г.Чернишевский саёҳатномаларни тадқиқ қилар экан: «саёҳат – бу қисман роман, қисман латифалар тўплами, қисман тарих, қисман сиёсат ва қисман табиатшунослик ҳамдир. У ҳар бир ўқувчига ундан нимани топишни умид қилган бўлса барчасини беради²», деган тўхтамга келади.

Албатта, бу таъриф саёҳат жанри чегараларини белгилаб бермайди, балки уни кенгайтириб юборади. Биринчидан, бадий адабиётга нисбатан саёҳатнома атамаси қўлланилганда, йирик эпик асар, роман, қисса, ҳикоя каби шакллар назарда тутилади. Иккинчидан, саёҳатчилар ўз асарларини нима деб аташларидан қатъий назар: «қайдлар», «ёзишмалар», «йўлдан хатлар», «саёҳат очерклари», «сафар кундалиги» – уларнинг барчаси жанрий бутунлик ва жанрий автономия қондасига бўйсунди. Адабиётшуносликда келадиган қатор синонимик терминлар: саёҳатномалар, саёҳат кундалиги (қайдлари), сафарнома, сафар хотиралари, сафар прозаси, сафардаги очерклари, ҳажномалар гибрид, оралик турга киради, бироқ шу билан бирга уларга мустақил саёҳат жанри сифатида қараш ҳам мумкин; бу жанрлар йиғиндисидан «саёҳат адабиёти» майдонга келади. Саёҳат адабиётида публицистик йўналишдаги кичик саёҳат

² Чернишевский Н.Г. Полн. сбор. соч. М.: ГИХЛ, 1948. Т. IV. 997 с.

мақолалардан тортиб, катга-катта саёҳат романларгача мавжуддир. Шунга кўра, саёҳат адабиёти имкониятларини чекламаган ҳолда, уни учта катга турга ажратиш мумкин: публицистик йўналишдаги саёҳатномалар: илмий-бадий саёҳатномалар: соф бадий саёҳатномалар. Соф бадий саёҳатномаларни ҳам, ўз навбатида, бадий саёҳатномалар ва биографик саёҳатномаларга ажратилади.

В.М.Гуминскийнинг «саёҳатнома»ларни асосий хусусияти сифатида илгари сурган «ихтиёрийлик ғояси» саёҳат жанри таянади-ган конструктив тамойил сифатида намоён бўладики, ушбу жанрда муаллиф тасвир объекти танловида ўзини чекламайди, муаллиф ихтиёрига кўра бир эпизоддан иккинчи эпизодга қатъий фабула асосида қурилган асарларга хос қонуниятларга амал қилмасдан ўтиш мумкин.

Саёҳатлардаги жанрий ихтиёрийлик тамойили ушбу жанрда ижод этаётган ижодкорлар учун мажбурий бўлган адабий жанрий ва қанонларни йўқлигини кўрсатиши мумкин, аммо саёҳат матнлари қурилишининг ҳам айрим ўзига хос хусусият ва қонуниятлари мавжуд. Саёҳат жанри матнларидаги структуралашган фабуланинг мажбурий эмаслиги асарда композиция ва структур қурилиш йўқ дегани эмас. Саёҳат адабиётининг сюжет унсури сифатида маршрут – йўл асос сифатида эътироф этилади. Маршрут – аввалдан белгилаб олинган ёки кўзланган сафар йўналишидир. Маршрутдан келиб чиқиб асар у ёки бу даражада бойиб боради. Муболағасиз айтиш мумкинки, айнан маршрут бутун асар сюжетини шакллантиради. Саёҳат жанри структурасини ҳосил қилувчи яна бир муҳим омил – муаллиф образи ҳисобланади: у саёҳатчи, воқеалар иштирокчиси ва кузатувчи... Сафар давомида муаллиф ҳаётдаги турли омилларга дуч келади, турли саргузаштларга йўликади, турли воқеа-ҳодисаларга гувоҳ бўлади, кўп одамлар билан танишади. Муаллиф кўрган-кечирган, ўрганган манбаларини бир йўналиш тизимига жойлаши саёҳат жанри предметини ташкил қилади. Саёҳат жанрида ёзилган матнларнинг яна бир ўзига хос хусусияти деярли ҳар бир матнда такрорланиб турадиган кўчма мотивлардир. Бу такрорларни сайёҳлар сафари давомида дуч келадиган ҳодисаларнинг ўхшашлиги билан изоҳласа бўлади. Ҳар қандай саёҳат асарида муаллиф-ҳикоячи қандай шаҳарларда бўлгани, қаерда тўхтагани, ким билан танишгани ҳақида сўзлайди. Шунга кўра саёҳат асарларини иккита асосий макон доирасида шаклландирган воқеа-ҳодисаларга ажратса

бўлади: йўллар ва макон (шаҳар, қишлоқ). Шаҳар типигаги маконлар ресторан, тамаддихона шаҳар билан танишув, меҳмонхонага жойлашув, одамлар билан танишув ва бошқа омилларни ўз ичига қамраб олади. Йўл мотивларига табиат ҳодисалари, йўловчи ўткинчилар билан суҳбатлар, касалликлар ва саёхатномаларда энг кўп қўлланиладиган божхона мотиви ва ундаги қийинчиликларни кўрсатиш мумкин.

Хулоса шуки, саёхат адабиёти ўзининг тарихи, ўзига хос хусусияти, миллий адабиётда намоён бўлиши билан характерланади. Адабий саёхатларнинг ўз тасвир предмети, таркиби ва шакли мавжуд. «Саёхат» асосида саёхатчи қаҳрамоннинг саёхат давомида содир бўлганлар ҳақида ҳикоя қилиш, таассуротларини таҳлил этиш ҳамда кенг ахборот-таълимий мақсад ётади. Адабий саёхатларда, илмий ва бошқа турлардан фарқли ўларок ахборот муаллифнинг бадиий ва эстетик концепцияси асосида ёритилади. Саёхатнома жанрида ёзилган асарлар юксак маърифий ва маънавий аҳамиятга эга. Бу жанрда яратилган асарларнинг кўпи катта-катта эпос ва романлар билан бирга асрдан асрга ўтиб жаҳон адабиёти дурдоналарини безаб келмоқда. Саёхат энг қадимги ва шу билан бирга энг ўзгарувчан, барча имкониятларга эга бўлган адабиёт ичидаги адабиётдир.

*Г.Джуракулова,
ЎЗМУ магистри*

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ ВА ЭРТАКЛАРДА ОТ

Фольклор жанрлар муносабати тизимида бирор жанр йўқки, улар ўзаро муносабат ёки алоқада ривожланган бўлмасин, барча жанрлар учун хос бўлган бу хусусият фольклор асарларининг умумий ғоявий-бадиий принципи билан боғлиқ. Ўзбек фольклори жанрлар таркиби тарихи узоқ илдизга эга. Жанрлар ўзининг специфик хусусиятига эришиши бирданига эмас, балки турли анъанавий ҳодиса ва ҳолатларига тўла фольклорий жараён тараққиёти қонунлари асосида содир бўлган. Ҳозирги оғзаки меросдан жой олган асарлар диффузия, трансформация ва мувофиқлашиш каби муносабатлар орқали муайян шаклга келган.

Фольклор тарихида содир бўлган турли боскичлар, яъни мифлардан халқ урф-одат ва маросимлари, улар асосида эса оғзаки ҳикоялашнинг биринчи бадий шакллари вужудга келиши қонуний асосга эга. Жумладан, эртақ, дostonларнинг халқ маросимлари билан боғлиқ эканлиги, кейинчалик моддий ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат тақсимотлари вужудга келиши муносабати билан ижтимоий онг шакллари ҳам ривожланиб борди.

Жанрлар муносабагида учрайдиган анъанавий формулалар, персонажлар, образлар, мотивлар, хатто сюжет фабулалари қайси бир жанр таркибида аввал шаклланиб, ўзига хос аҳамият касб этмасин, бари бир оғзаки ижод мероси сифатида улар тарихий-фольклорий жараён маҳсулларидир. Чунончи, “Кенжа ботир”¹, “Қора мушкул от”², “Бектемир ботир”³ эртақлари ва “Гўрўғлининг туғилиши”⁴, “Юнуспари”⁵, “Якка Аҳмад”⁶, “Гулихиромон”⁷ каби дostonларнинг сюжети воқеалари ечими бевосита от образи билан боғлиқ. Бу эртақ ва дostonларнинг асосий қаҳрамонлари саргузаштлари, эпик баён тасвири ва халқчил ғояларни ифодалашда анъанавий от образлари муҳим компонентни ташкил қилган. Хусусан, “Кенжа ботир” эртақи сюжети тугуни учар отнинг ҳар йили ҳосил берадиган олтин олмани ҳар қанча пойласалар ҳам еб кетавериши, ниҳоят, кенжа шаҳзода иккала акаси уддалай олмаган ишни бажариб, олма ўғриси – отни тутиб олиши воқеаси билан бошланади. Кенжа ботирнинг машаққатли, аммо ҳар хил ғаройиб ҳодисаларга бой саргузаштларини бошидан кечиришида учар от унга содиқ дўст сифатида хизмат қилади. Эртақ якунида кенжа ботир от ёрдами билан мурод-мақсадига етиб, яхшилик ғолиб келади, ёмонлик мағлубиятга учрайди. Халқ эртақларидаги от билан дўстлик мотиви дoston жанрига қандай кўчганлигига “Кенжа ботир”, “Қора мушкул от”, “Бектемир ботир” эртақларида учрайдиган бу мотивнинг “Гулихиромон” дostonидаги шундай бир мотив билан қиёслаш мумкин.

Кейинги тараққиёт натижасида бу мотив ҳам маъно, ҳам функционал жиҳатдан дoston таркибига табиийлиги билан мувофиқла-

¹ Булбулигўё. Эртақлар. Т.: Ғ.Ғулом нашр., Б.220.

² Шу китоб. Б. 230.

³ Олтин бешик. Эртақлар. Т.: Ғ.Ғулом нашр., 1985. Б. 94.

⁴ Гўрўғлининг туғилиши. Дostonлар. Т.: Ғ.Ғулом нашр, 1967. Б.153.

⁵ Шу китоб. Б.198.

⁶ Ойсулв. Дostonлар.Т.: Ғ.Ғулом, 1982. Б.102.

⁷ Гулихиромон. Дostonлар. Т.: 1965. Б.147-148.

шиб кетганки, унда романтизмнинг янада кучайиши, эпик мазмунга реаллик беришга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам, эртақ ва дoston жанрларидаги от билан қахрамон дўстлиги мотиви жанрлар ўртасида содир бўладиган пропорционал алоқа муносабатини тасдиқловчи далиллардан биридир. Масалан, “От учиб келиб, эҳтиётлик билан ерга тушибди-да, бир олмани ебди. Энди иккинчисини еяётганда, Кенжа ўзини унинг устига ташлаб, ёлидан маҳкам ушлаб олгач, от секин ерга туша бошлабди ва тилга кириб: “Мен сени яхши биламан, сен подшонинг кенжа ўғлисан, отанг сени ёмон кўради. Мени подшонинг олдига олиб борсанг, севимли ўғиллари бажара олмаган ишни сен уддалаганнингдан жаҳли чиқади, мени сўйиб ташлайди! Яхшиси, мени кўйиб юбор. Бахтингни синаш учун бу ердан кетай десанг, хоҳлаган ерингга элтиб кўяман, – дебди”⁸, мисолида бу мотив дostonдагига нисбатан қай даражада эканлиги маълум бўлади. “Алкисса... Авазхон бир ровотни кўрди. Унинг на дарвозаси бор, на эшиги бор, на қуш кириб чиқадиган тешиги бор, тагидан баландга қараса, дўппи бошидан тушиб кетади, ўқ отса, тепасига зўрға етади. Шундай баландликдан отини ирғитмоқчи бўлиб бир сўз айтгани:

*...Қулоқ сол тилимга менинг безабон
Ёр йўлига ўтадиган кунингдир.
Кўзлагин, жонивор, ушбу баландга,
Бир иш кўрсатгин Аваздай мардга,
Парвоз қилгин ушбу турган равотга!*

...Шу ўринда ўзига от тил сўради. Тил чиқариб чўл майдонда Ғирот Авазхонга бир сўз айтди:

*Бу ақлингдан мендай ҳайвон садага,
Ўтар бўлсанг бу кўгондан, Авазжон,
Аччиқ қамчи ургин, ўтай қалъага,
Ғазаб қилгин назаркарда бу отга”⁹.*

От билан инсон дўстлиги мотивининг икки мисол воситасидаги қиёси шундай хулосани англатадики, “Кенжа ботир” эртагидаги от сюжет чизиғининг то ниҳоясига қадар воқеалар тасвирига сеҳр-фантастик оҳанг бериб, Кенжа ботир саргузашглари давомидаги

⁸ Булбулиғўё. Эртақлар. Т.: Ғ.Ғулом нашр., Б. 219.

⁹ Гулихиромон. Дostonлар. Т.: 1965. Б.148.

боскичма-боскич эпизодлар занжирини бир-бирига боғловчи восита ролини бажаради. Ўз ўзидан маълум бўладики, бу мотив эртақ учун сюжетни ҳосил қилувчи аҳамиятга эга экан. Лекин “Тулихиромон” дostonидаги Авазхон билан Ғирот ўртасидаги диалог-сухбат-эпизоди асосий рол ўйнамайди. Чунки “Авазхон отнинг маслахати ва ”Қирк чилтонлар”нинг дилига солган гапларидан кейин “отиға ғазаб қилиб, гўшт кўтарган сонига қамчи билан аямай ургач,” от “бўйрадай қанот ёзиб, қанот чиқаради” ва Авазхон равогта қиради. Шундан кейинги воқеалар давомида Аваз оти билан сухбатлашмайди, отнинг маслахати, ёрдами ҳам керак бўлмайди. Достон сюжетининг кейинги ривожиди Ғирот оғир юкни енгиллатувчи, узоқ масофани яқин қилувчи уй хайвони – транспорт функциясини бажаради, холос. Кўриниб турибдики, достон жанрига мувофиқлашган биргина мана шу кичкина мотивнинг ўзидаёқ жанрлар табиатидаги ўзига хослик тасодифий ёки сунъий тарзда содир бўлмаслиги, бу қонуний жараён бўлиб, жанрлар муносабатларидаги ходисалар орқали амалга ошишини кўрсатади. Шунини таъкидлаш керакки, бир жанрдан нисбатан кейинроқ юзага келган жанр таркибига мувофиқлашган анъанавий элементлар сементик ва функционал характерга кўра миқдор ўзгаришидан янги сифат ўзгариши томон ўтишга олиб келади. Генетик жиҳатдан ўзаро яқин фольклор жанрлари намуналарида киши исмлари, жой номлари, хайвонлар номи ва бошқа анъанавий элементлар ўхшаб кетиши қонуний ҳодиса. Хулоса қилиб айтганда, фольклор жанрлари таркиби ривожиди трансформация ходисасининг мувофиқлашгани ҳам фольклорнинг ўзига хос ҳаракатлантирувчи ходисаси ҳисобланади.

*Э.Дехқонов,
ЎЗМУ магистри*

НАЗМИЙ ПАРЧАЛАР ЖИЛОСИ

Алишер Навоий қитъаларини улуғ шоир ижодий меросининг қаймоғини ташкил қилувчи назм парчалари деб аташ мумкин. Унинг қитъаларидаги мазмун, фикрнинг ихчам ва лўндалиги ўқувчи зеҳнини чақмоқдай ёритади, қалбига таскин ва ором бағишловчи маънавий ёмғир ёққандай бўлади гўё. Улуғ шоир бу жанрдаги шеърларида эзгу инсоний фазилатларнинг улуғлигини қисқа сатр-

ларда сифатлаб беради. Масалан, тўғрилиқ ҳақидаги бир қитъасида шундай ёзади:

*Хиромон суда сойир бўлмоғу учмоқ ҳаво узра'¹
Ажаб эрмас, қачонким ростлавлиқ қилса озода.
Шиор айлаб бу ишни кема тийри, кўрки, су узра
Хиром айлаб ҳавога бодбондин солди сажжода.*

Шоир айтмоқчики, инсон валоят мақомига етиш учун феълини ва кўнглини тўғри қилиши кифоядир. Мана шу тарзда феъли ва кўнглини тўғри қилган инсон учун улуғ қароматлар албатта берилади. Мана, кема ҳам худди ўқдек тўғри бўлгани учун ҳавода юриб, ҳавога ўз елканидан жойнамоз ёзди. Яъни ақл ўлчовида бўлиши маҳол бўлган ишларга тўғрилиқ туфайли эришиш мумкин. Ҳаётдаги турли ҳолатлар, турли вазиятларни ҳам шоир нозиклик билан кузатади, қалбга ёқимли, кўзга ва кўнгулга марғуб инсоний сифатларни мадҳ этади. Нохуш, сохта, ёқимсиз одатларни, ҳаракатларни ва сўзларни қанчалик кўнгулсиз эканлигини қитъа сарлавҳасидаёқ ўқувчи кўз олдида намоён қилади. Масалан, ўзини жиддий кўрсатиб, юзига ва сўзига ўзида йўқ улутворликни бермоқчи бўлган одамлар ҳақида шундай ёзади:

*Куч била кулгидин йироқ совуқлуққа ёбўғроқ,
Вале куч била йиғламоқ эрур андин совуқроқ.
Ҳикмат аҳли оллида совуқ сифат йўк кимсада,
Субҳи козибдек маҳалсиз айлагон кулгу киби.
Лек мундин кўп совуқдир ашк тўкмак зўр ила
Дай елида қатра-қатра муз томизгон су кеби.*

Шоир тасвири, қитъа сарлавҳасида айтилишича, кулиш керак бўлган жойда ўзини мажбурлаб кулгидан тийиб туриш совуқ сифатдир, лекин ўзини мажбур қилиб йиғлаш ундан ҳам совуқроқ ишдир. Қитъа сарлавҳасида Алишер Навоий қитъада баён қилинажак фикрга ишора қилади, қитъанинг моҳияти ҳақида қисқача кириш сўзи айтади. Умуман олганда, Навоий қитъаларининг сарлавҳалари алоҳида диққат қаратадиган, махсус тадқиқот олиб борадиган мавзудир. Бу ҳақда ўз вақтида профессор А.Абдуғафуров махсус тўхталиб ўтган².

¹ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 3-том. Тошкент. Фан. 1988. қолган мисоллар ҳам шу манбадан олинган.

² Абдушофуров А. Навоий қитъаларининг сарловҳалари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1969. 1-сон.

Яна ўз сўзимизга қайтамиз. Қитъада Алишер Навоий сарлавҳадаги фикрни ривожлантириб, шундай дейди: Доно кишилар, улуглар назарида ёлгончи тонгдек бемахал кулгудек совук қилик йўк. Лекин бундан ҳам совуқроқ яна бир инсон феъл атвори борки, бу – ўзини мажбурлаб йиғлашдир. Бу сифат қиш кунда муздан томган сувдек ёқимсиз ва малолли ишдир. Ўзини мажбурлаб йиғлаган одамнинг кўзидан томган ёшни шоир қиш кунда муздан томаётган сувга қиёслаб тасвирлайди. Лекин Алишер Навоий мазкур ҳолатда ўша кўз ёшининг зоҳирига эмас, ботиний – маънавий тарафига диққатни қаратади ва бу ҳолатнинг нақадар кўнгилсиз ва нохуш эканлигини қисқа сатрларда баён қилади.

Умуман, Навоий қитъаларининг ҳар бири алоҳида бир шеърий дурдона бўлиб, уларни англаш, тадқиқ қилиш, ижодкор кўзда тутган барча маъноларни илғай олишга ҳаракат қилиш лозим. Улуғ шоирларнинг асарларини мунтазам ўқиш, ёдлаш, маъзини чақишга интилиш ўқувчининг фаҳмини ўтқирлаштиради, зеҳнини чарҳлайди, фикрини ўстиради. Алишер Навоий мана шундай шоирлар рўйхатининг аввалида туради.

*K.Egamberdiyeva,
O'zMU magistranti*

AYOL QALBI HAQIDA HAQIQAT

Istiqloл yillarida adabiyot sohasida yosh ayol qalamkashlarimizning ijod namunalari bo'y ko'rsata boshladi. Jumladan, Salomat Muhammad Vafo, Halima Ahmedova, Guljamol Asqarova singari ayol san'atkorlar o'zlarining dastlabki muvaffaqiyatli qadamlari bilan el og'ziga tushdilar. Milliy istiqloл yillarida adabiyotga kirib kelgan ana shunday iste'dodli ayol yozuvchilardan biri Zulfiya Qurolboy qizi hisoblanadi.

Zamonaviy o'zbek hikoyachilik maktabiga asos solinganiga qariyb yuz yildan oshdi. Bu davr oralig'ida hikoyachiligimizda jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Hikoyachiligimizning tamal toshini Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, G'afur G'ulom, Said Ahmad, Shukur Xolmirzayev, O'tkir Hoshimov, Ne'mat Aminov kabi yozuvchilar qo'ygan. Ularning an'alarini davom ettirib, bugungi o'zbek hikoyachiligida faol ijod qilayotgan yozuvchilarimizdan biri Zulfiya Qurolboy qizidir. U adabiyot

olamiga dadil kirib keldi – ilk hikoyalaridanoq o‘ziga xoslik yaqqol namoyon bo‘ldi. O‘ziga xoslik esa har bir ijodkorning badiiy tilida, qo‘l-lagan vositalarida, tanlagan mavzularida va qahramonlarida ko‘rinadi. Bunga iqror bo‘lish uchun Zulfiya Qurolboy qizining 2011-yilda “Yangi asr avlodi” nashriyoti tomonidan chop etilgan “O‘lim hech narsa emas” to‘plamidagi hikoyalarini tahlil qilib ko‘rish kifoya. To‘plam turli yil-larda yozilgan o‘n ikki hikoyadan iborat. Ularda yozuvchining o‘ziga xosligi, avvalo, personajlarga ism qo‘yishida ko‘rinadi. Masalan, “Ayol” hikoyasida Nafisa, “Hilola” hikoyasidagi Hilola kabi personajlar ismi jismiga monandligi bilan esda qoladi. Bundan tashqari, hikoyalarda qahramon ruhiy holatiga mos timsollar topilgan. “Ayol qiyofasidagi ajal” hikoyasidagi “oppoq nur” sifatlashi qahramonning o‘limi muqar-rarligiga bir ishoradek tuyuladi. Chunki muallif uni prologdayoq oqqa, ya’ni kafanga o‘ragan edi. Eng muhimi, bu hikoyada muallif yangi mav-zu va o‘ziga xos xarakterni gavdalantirgan. Hikoya bosh qahramoni Mulla Ashur bo‘lib, u farzandsizlik azobini boshdan kechiradi. Shu bilan birga, u ayol makriga uchadi va o‘zini-o‘zi badnom qiladi. Mulla Ashur-ning harakatlaridan mulla mulla emas, o‘z dardini davelay olgan kishi chin mulladir, degan xulosa kelib chiqadi. Mazkur hikoya inson kim bo‘lishidan qat’i nazar unda yaxshi va yomon xususiyatlar jamlanishi lozimligini tushunishga yordam beradi.

Zulfiya Qurolboy qizining “Hilola” hikoyasi ham ayol taqdiri bilan bog‘liqdir. Bu hikoya har bir kitobxonda o‘zgacha taassurot qoldiradi. Unda Hilola ismli qizning alamli taqdiri, fojiasi hikoya qilinadi. Asar shunday boshlanadi: *“Uch kunlik hilolni ko‘rganmisiz? Nozikkina, rangpar, xira yog‘du sochib turuvchi uch kunlik hilol... Bir qarasangiz yorqin, yana bir qarasangiz zarrin nurlari borliqni yoritishga kuchi yetmayotgandek behol ... Unga tikilayotganingizda kimdir yodingizga tushmaydimi? Yo‘qmi? Men esa... Men esa har doim oy yangilanganida qoramtir osmonning bir chetida iymanibgina turgan Hilolani esga olaman”*.

Bu yerda adibaning portret yaratish mahorati bo‘rtib namoyon bo‘l-gan. Uning so‘zlarni o‘z o‘rnida, mahorat bilan qo‘llashi Hilola obrazini ko‘z oldimizda yaqqol namoyon qiladi. Hamma qizlar turmush qurishni, oilali, farzandli bo‘lishni istaydi. Chunki hech kim yolg‘iz qolishni xoh-lamaydi. Hilola ham ana shunday qizlardan biri. Uning ko‘nglida orzu-lari limmo-lim. U ham boshqa qizlar kabi kelin bo‘lishni orzu qiladi. Lekin bu orzusi unga qimmatga tushadi.

“Hilola” hikoyasini o‘qigan kitobxon ko‘nglida bosh qahramon taqdiriga nisbatan alam va achinish hissi paydo bo‘ladi. Hilola hayotda hech kimdan kam bo‘lmagan darajada o‘qimishli, mehnatkash, shu bilan birga, o‘z sevimli kasbiga ega bo‘lishiga qaramay, boshqa qizlar kabi to‘kis baxtni orzu qila olmaydi. Hikoya boshida Hilolaning ota-onasi bunga sababchiday tuyulsa-da, mutolaa jarayonida hamma gap qizning jismidagi xastalik – gemofiliya kasalligida ekani ayonlashadi. Boshqalar achinib qaraydigan Shomahmud akaning xotiniga havas qilib, “qorason” kasalligi tufayli ayoli vafot etgan, yoshi oltmishdan oshgan Safar akaga turmushga chiqishgada rozi bo‘lib yurgan Hilolaning tug‘ma xastalik tufayli turmushga chiqa olmasligi ma’lum bo‘lganda ham fikridan qaytmaganligi ayol qalbining tushunarsiz, izohga bo‘sunmaydigan qirralarini ko‘rsatadi. To‘ydan keyin juda qisqa muddat yashagan bo‘lsa-da, uning orzusi ushlagani, hamma qatori baxtga erishganini yozuvchi hikoya kontekstida berib o‘tadi.

“Hilola” hikoyasi ta’sirchan chiqishi uchun muallif bir qator tasviriy vositalardan foydalangan: *“Do’stim narxing balandligida birortasini ushlab qolsang-chi?! Vaqtning o‘tgandan keyin narxing ham o‘z-o‘zidan tushib ketadi. Bilasanmi yigitlar qizlar haqida nima deyishlarini? Yo‘q-mi? Unda eshitib ol: 18-19 yoshlilarni “upakovka”dagi, 20-21 yoshlilarni “prilovka”dagi, undan nariyog‘ini “utilniy”deyisharkan. Bizga o‘xshab “utilniy”bo‘lib qolmasingdan harakatingni qil”.*

Ushbu parchadagi “upakovka”, “prilovka”, “utilniy” so‘zlari rus tili-dan kirib kelgan bo‘lib, muallif vositasida yigitlarning qizlarga beradigan bahosini yorqin ifodalashga xizmat qilgan.

Ko‘ramizki, Zulfiya Qurolboy qizi Hilola timsolini yaratar ekan, ayollar dunyosining ko‘pchilikka, xususan, erkaklarga yaxshi ma’lum bo‘lmagan tomonlarini yuzaga chiqarishga harakat qilgan. Yozuvchi hikoyalaridagi bunday tamoyil adibaning ulug‘ rus yozuvchisi L.N.Tolstoy “Badiiy adabiyotning vazifasi inson qalbi to‘g‘risidagi haqiqatni ifodalashdan iboratdir”, - deya adabiyot oldiga qo‘ygan buyuk vazifani bajarish yo‘lidan borayotganligini ko‘rsatadi. Mana shu so‘zlarga amal qilaroq Zulfiya Qurolboy qizi insoniyatning bir qismi bo‘lmish ayollar to‘g‘risidagi haqiqatni yuzaga chiqarishga intiladi.

ЭРКИН АЪЗАМ ҲИКОЯЛАРИДА ДРАМАТИЗМ

Эркин Аъзам асарларини ўқиганимизда, унинг ҳақиқий миллат куйчиси эканини англаймиз. Бу ҳолат адибнинг ҳар бир асарида акс эттирилган. Инсон муаммоси, ўзликни англаш, миллий ғурур унинг асарлари мезонини ташкил этади. Тасвир воситаларининг янада жонли, ўқишли ва ширали чиқишида она тилимизнинг барча имкониятларидан фойдалана олади. Унинг "сўз балоғатини ҳис этиши алоҳида эътибор ва эътирофга сазовор"дир.

Табиийки, адибнинг "Ёзувчи" ва "Ступка" ҳикояларида ҳам юқорида таъкидланган фикрлар акс этган. Ўзига хос услуб, сўз ифодаси, бадий тасвир воситада тасвирлаган ушбу ҳикоялар ҳажм жиҳатидан, танланган мавзу, воқеалар жиҳатидан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Масалан, "Ёзувчи" ҳикоясида ўртамиёна ижодкор, ёзувчининг ҳаёти, "Ступка"да эса Арслон ва унинг рус миллатига мансуб аёли – Маринанинг кечмиши ҳикоянинг асосини ташкил этган.

Асардаги драматизмнинг, яъни кескинлик ва тўқнашувларнинг кучлилиги, зиддиятнинг ўткирлиги билан аҳамиятлидир.

Рус адабиётшуноси Е.С.Хализевнинг "Драма как род литературы" китобида драматик ҳолат, драматизмга шундай таъриф берилади: "Духовно-содержательная сфера театрально-драматического творчества чаще всего обозначается термином "драматизм" (или "драматическое"), унаследованным от эстетически немецкого романтизма. В привычном, традиционном представлении драматизм связан с напряженным и резким столкновением намерений и идей. "Драматизм, как поэтический элемент жизни, – писал В.Г. Белинский, – заключается в столкновении и сшибке (коллизии) противоположно и враждебно направленных друг против друга идей, которые проявляются как страсть, как пафос". Демак, драматик жараён ёки ҳолат нафакат драматургияга, балки роман, қисса, ҳикоя ва шеърятга ҳам хосдир.

Табиийки, Эркин Аъзам ижодида драматизм ўзига хос тарзда ифода этилади. Унинг "Ёзувчи" ва "Ступка" ҳикояларидаги асосий персонажларнинг драматик ҳолатлари, яъни улар ҳаётидаги дра-

матизм кузатилади. Масалан, "Ёзувчи" ҳикоясидаги ёзувчи-домланинг ҳаёт йўлини кузатишимиз мумкин. Воқеа ёзувчининг ҳаёти асосига қурилган. Ўртамиёна ёзувчи нашриёт муҳаррири. Унчамунча ёзган асарлари мактаб дарсликларига киритилганига қарамай, бирон мансаб-мартаба кўрмаган, ўлгудек тортинчоқлиги боис "катта" адабиёт вакиллари орасида унчалик ҳам ўрни йўқ бир ёзувчи. Аслида, у етимликда ўсган, меҳр-муҳаббат кўрмаган, волидасининг аммасими, холасими бўлган кампир қўлида ўсган ўксик қалб эгаси эди. Адабиёт муаллимининг табиат мавзусидаги иншосини ўқиб, "Келажақда сендан ёзувчи чиқади!" деган гапи тақдир ҳукмидай янтраганди.

Табиатни, мусаффоликни яхши кўрган қаҳрамон агар ёзувчи бўлмаганида, кўлигул боғбон бўларди. У баъзан ижодни йиғиштириб, боғбонлик қилиш ниятидан ҳам тоймасди. Лекин ор қилар ва "муқаддас аҳдга хиёнат" қилишни номардлик деб билар эди. Аммо бокқа, боғбонликка ҳам шу ижод, адабиёт орқасидан эришади.

Домла нашриёт муҳаррири. У директорининг буюрган топширигини бажариб, раис буванинг "ижод" намунасини асар ҳолига келтиради. Сўнгра у ранснинг иккинчи "ижод" намунасини ҳам ёзиб беради. Шу тариқа домла "ижодкор"ларга "асарлар" ярата бошлайди. *"Кун бўйи мошинка чиқиллатиш асносида неча бор шўрлик муаллифнинг "қўлларини синдириб", етти пуштининг гўрига гишт қалаган"* домла раис ҳам ул-бул қоралар, деган фикрга келади. Энди у ижодкорликни орзу қилган "ёзувчи"ларга бошдан-оёқ ёзиб берадиган бўлди. Ҳикояда шундай тасвир бор: *"Ажаб замон бўлди: олими четда қолиб, золимлар олимлик даъвоси билан чиқа бошлади. Кимнинг ҳамёни гозлироқ бўлса, қўлидан келадими, йўқми китоб ёзиш пойига киришади"*.

Ҳикояда домланинг руҳий ҳолати акс эттирилади. Аслида, унинг ўзи ёзувчиликка даъво қила олармиди? У табиатни, боғбонликни яхши кўрарди. Агар у ёзувчиликка даъвогар бўлса, дурустроқ асар ёза оладими? Нима учун унинг ўзи ўзгарган замоннинг "обҳаво"сига бўйсунди? "Муқаддас аҳд"га қарши бориб, ёзувчиликка хиёнат қилди. "Ҳойи хавас" ижодкорларни яратишга ҳисса қўшди. Унинг руҳий иккиланиши, ташқи қаршилиқларга кучсизлиги, "шамолга қараб эсиши", "астафуроллоҳ" калиманинг асл маъно-моҳиятини англамаслиги – унинг фожиаси асардаги драматизмни кўрсатади. Ҳикоядаги *"эскича" фикрлайдиган – қўшма гап бўлаклари-*

дан эргашиб юришга, мослашувга ё "катта"га ўшак ташишга ноқобил муҳаррирга жамоада ўрин йўқ эди" деган ушбу тасвирда ҳам персонажнинг драматик ифодаси кўринишидир.

Адиб "Жаннат ўзи қайдадир" китобида китобхонларга қарата шундай фикр билдиради: *"Китобнинг қахрамонлари – мана шу тевааримиздаги одамлар, сизу биз, дўндароқ айтсак – замондошларимиз. Уларнинг орасида яхшиси ҳам бор, ёмони ҳам. Дарвоқе, ўзимиз шундай эмасмизми? Беғуноҳ фаришта бўлганимизда осмонларда парвоз қилиб юрармидик... Ўқирсиз, кўрарсиз – унча мунча дардим, борингки, даъволарим ҳам кўлингиздаги ушбу китобда".* Дарҳақиқат, ёзувчи қайсидир маънода кузатувчи. Олам, одамлар, ҳаётимиз ва яшаш тарзимиз, дунё ва юртимизда содир бўлаётган ўзгаришлар, миллийлик-маърифийлик унинг бадиий тасвир манбаи. Адиб тўғри таъкидлаганидек, унинг асарлари қахрамонлари – замондошларимиз. Адибдан асарларининг манбаи ҳаётий ёки тўқима эканлигини сўраганимизда, у шундай жавоб қайтарди: "Менинг фантазиям у даражада кенг эмас, асар воқеаси ўзим ва кузатувларим умумлашмаси". Демак, адибнинг "Ступка" ҳикоясидаги тасвир объекти ҳам бундан мустасно эмас. Ҳикояни ўқиганда Арслон акасини ёки қишлоқдоши ҳаётини асос қилиб олгандай туюлади. Адибнинг талабалик йилларига ишорадай кўринади.

Ҳикоя Арслон аканинг рус миллатига мансуб муаллима Маринага уйланганлиги, фарзанд кўрмай ҳаётдан кўз юмиши ва ёлғиз қолган Марина янгамизнинг руҳий ҳолати, ҳаёти акс эттирилган. Ҳикоянинг "Ступка" дейилишида рамзийлик бор. Бу шунчаки, "Ступка" эмас, бунда дунёга келган ҳар бир инсоннинг битиги ёзилган қисматга маҳкумлигига ишора! "Ступка" – миллийликни асраш, миллат ғурури ва шаънига, ўз она тилига садоқат ва муҳаббат туйғусининг қанчалик кадрли эканига ишора!

Аввало, Арслон аканинг ўзга миллат вакиласига уйланиши, бепуштлиги сабаб етимхонадан ўзларига мос *"дурагай, афт-ангори қорачаю, кўзлари пистоқинома"* кизалокни боқиб олиши, эрка ўсган қизининг Россияга кетиб қолиши, Андрейга кўнгил кўйиши, йўқлаб борган отасига "Папа, я его люблю!" дейиши, умиди сўниб, ўзининг ҳаётдан бир маъни топмай, шалвираб уйга қайтган отанинг касалга чалинишию, сўнгра ҳаётдан кўз юмиши - *қисмат*, Арслон аканинг қисмати эди! Эҳтимол, *"бешиккертти"* қилинган аммасининг кизига уйланганда бошқача бўлармиди? Ҳикояда

Арслон аканинг қисмати, ундаги драматик ҳолатлар орқали адиб бизни наслимиз, миллатимиз, қадриятларимизни аслича асрашга ундаётганга ўхшайди.

Воронежнинг Николь қишлоғида ўсиб-улғайган Марина янгамизнинг қисмати янада ачинарли. Эри ўлиб ўзини кўярга жой тополмаган Марина янгамиз теварак-атрофидаги одамлардан меҳр излайди. Юртини соғинади, лекин начора Николь энди бегона. Ота-онаси вафот этган. Энди Николь ёнига кимни излаб боради. Бокиб олган қизи фарзандлик бурчини адо этмади. Суянган тоғи, меҳрибон кишиси – Арслон ака энди йўқ! Аросатдаги ҳаёт. Арслон ака сабаб рус аёли ўзбек удумларини бир ўзбекдан кам билмади. Қабристонга киришида рўмолсизлигидан ўнғайсизланади. Қайнона-қайнотасидан хабар олишни қанда қилмади. Лекин барибир у руҳий ҳаловат тополмайди. Қўшни қишлоқдаги ватандоши Лена модачи унинг дардига малҳам бўла оладигандай, уни кўргани боради. Аммо излаганини ундан ҳам тополмайди.

Етимхонада улғайган Лена модачи меҳнати ортидан қишлоқда ҳамманинг меҳрини қозонади. Айниқса, унинг юриш-туриши, нутқи китобхонда ўзига нисбатан меҳр уйғотади: *"Кўккўз холанг ҳам ўлсин илойим, хамиртуриши ҳам ордона қолсин!"*, *"Ҳе, қўй шу маллавоёларингнинг чулдир-чулдирини! Ҳавонча бор-ку, ўзимизнинг ҳавонча!"* бу айнан Ленанинг ҳақиқий қишлоқлик ўзбек аёлига айланганига ишора, бу Ленанинг қисмати!

Дарҳақиқат, Эркин Аъзам ҳикояларида танланган мавзуларнинг ҳаётийлиги, ундаги қаҳрамонларнинг қалб кечинмаларидаги драматизм ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Адиб қаҳрамонларга оғир "юк"ларни юклайди. Бундан қандай хулоса чиқариш эса ҳар бир китобхоннинг ўзига ҳавола қилинади.

*Ю.Муҳаммадиева,
ЎЗМУ магистри*

ҲАР БИР ОЛАМНИНГ ОДАМИ

Ҳозирги ўзбек насридаги янгилианишлар жараёнида таниқли адиб Хуршид Дўстмуҳаммад ижодининг ўзига хос ўрни бор. Бу жиҳат ёзувчининг услубий изланишларида, воқеликни бадиийликда

янгича талқин этишда, энг муҳими, қаҳрамон руҳиятидан келиб чиқан ҳолда унинг мураккаб бадиий қиёфасини яратишда кўзга ташланади.

Адибнинг ижодий фаолиятини кузатадиган бўлсак, унинг адабиётга ўзига хос овоз, ўзгача тасвир ва алоҳида бадиий идрокка эга ёзувчи сифатида кириб келганига гувоҳ бўламиз. Хусусан, 1987 йилда «Ёшлик» журналида чоп этилган «Нигоҳ» номли илк киссасида ана шу жиҳатларни сезиш мумкин. Ёзувчи ижодининг бундай услубий йўналишлари «Панох», «Оромкурси», «Сўрок», «Соф ўзбекча қотиллик», «Хижроним мингдир менинг», «Куза..» қиссаларида янада теранлик ва тиниклик касб этган. Зотан, адиб бу асарларида инсон табиатининг турфа жиҳатларини руҳият билан уйқунликда бутун мураккаблиги билан ўқувчи эътиборига ҳавола этган.

Таникли адабиётшунос олим Шухрат Ризаев «Яхши «ёмон» ёхуд янгиланган реализм» мақоласида эътироф этишича, имкон қадар ҳар бир катта-кичик асариде экспериментлар қилишга ҳаракат қиладиган Хуршид Дўстмуҳаммад, асосан, бадиий тасаввур, онг ва онг ости жараёнлари билан ишлайди. Ишлайдигина эмас, уларни акс эттиради. Тасаввурида пайдо бўлган ҳолатни макон ва замонда тўхтатиб қўйиб, уни ҳар томондан ўрганишга, ифодалашга ҳаракат қилади.

Дарҳақиқат, Хуршид Дўстмуҳаммад ижодида, хусусан, киссаларида одам руҳиятининг товланишларини психологияда онг ости деб аталадиган ҳолат билан уйқунликда чуқур ва тиник тасвирлайди. Ёзувчининг ютуғи шундаки, тасаввуридаги воқеликни бадиий талқин этар экан, уни шундайлигича китобхонга тақдим этмайди, балки ҳаётнинг, бинобарин, инсоннинг турфа томонларини, аввало, ўқувчи ҳаёлида гавдалантириб, мушоҳада юритишга, фикрлашга ундайди. Адиб бу жараёнда кенг китобхон савиясига мослашмасдан уларнинг дидини кўтаришга, асардаги асосий моҳиятни илғайдиган даражага етказишга ҳаракат қилади. Содда қилиб айтганда, ўқувчини юксак бадиий тафаккур билан таъбир жоиз бўлса, ўз ордидан эргаштириб, ижодининг «очилмаган кўрик»лари сари етаклайди.

Беш қўл баравар бўлмаганидек асарни тушуниш ва англаш ҳаммада ҳам бир хил кечавермайди. Зеро, ҳар бир одам – бир олам. Энг муҳим жиҳати шундаки, буни Хуршид Дўстмуҳаммад жуда яхши англайди ва асарларида инсон руҳиятидаги кўз илғамас сезимларни бадиий тадқиқ этиш асносида ушбу масалага ғоят кенг қамровли

тушунча билан ёндашади. Жумладан, адиб «Ёшлик» журналида Абдукаюм Йўлдош билан қилган суҳбатида буни самимият билан шундай изоҳлайди: «Ҳар кимнинг ўз ўлчови, мезонлари, тошу тарозуси бор. Мен ўз қарашларимни байроқ қилиб кўтаришдан кўра, бошқалардаги мавжуд фикр-мулоҳазаларни авайлаш муҳимроқ деб ўйлайман».

Хуршид Дўстмуҳаммад ижодида муаллифлик концепцияси кўзга ташланадиган яна бир муҳим жиҳат бор. Бу Яратган томонидан ато этилган истеъдод билан бирга жаҳон адабиётининг энг сара намуналари билан яхши танишлиқдир десак, фикримизча, янглишмаган бўламиз. Зотан, адиб киссаларида психологик тасвир жаҳон адабиётидаги бир қатор сара асарлар (масалан, Жойснинг «Улисс» романи)даги сингари рамзийлик билан уйғунлашиб кетганки, бу ҳам бўлса руҳий ва поэтик топилмаларнинг юзага келишига замин яратган.

Албатта, бу билан ёзувчини кўчирмакашлиқда ёки бадий таъсирланишда айблаб бўлмайди. Айтмоқчи бўлганимиз шундаки, Хуршид Дўстмуҳаммад жаҳон адабиётининг нодир намуналаридан жуда яхши хабардор ва бу адибнинг нуктадонлигидан дарак беради.

Сезимлар орқали ўқувчига имо-ишора, ҳар бир воқеа, образга кўпроқ маъно сингдириш адиб ижодининг деярли барчасида учрайди. Таниқли адабиётшунос олим Абдуғафур Расулов бундан йигирма икки йил муқаддам «Шарқ юлдузи» журналининг 1991 йил 10-сонида эълон қилинган ва бир қатор ёш ёзувчилар киссаларини тадқиқ этган «Шафоат ёғдудан баҳрамандлик» мақоласида ҳам ана шу жиҳатга синчковлик билан эътибор қаратган. Олим бу мақоласида Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Оромкурси» киссаси ҳақида сўз юритар экан, қиссанинг бадий жиҳатдан етук эмаслигини қайд этган ҳолда унинг воқеа-ҳодисаларга, инсон табиатига янги нуктаи назардан қараш аниқ сезилишини таъкидлайди. Шунингдек, адиб асарлари ичида ўз қиёфаси, табиати, тасвир йўли билан ажралиб туришини билимдонлик билан баён этади.

Халқимизда «хамма нарсани вақт кўрсатади» деган ҳикматомуз нақл бор. Шу маънода, ўтган йиллар шуни кўрсатдики, Хуршид Дўстмуҳаммад ўзининг дастлабки йўналишига содик қолди ва уни тақомиллаштирган ҳолда қатор гўзал киссалар яратди. Бу киссалар бугунги кунда янгиланаётган ўзбек адабиётининг тараққиётига муносиб улуш бўлиб қўшилди.

Умуман олганда, муаллифнинг кузатувчанлиги, бадий идрокнинг теранлиги асарларнинг муваффақиятини таъминлаган. Бу эса ўз навбатида, ўқувчининг асарлар билан таниш асносида эврила бошланган тафаккур дунёни эстетик идрок этишга хизмат қилмоқда.

*ЎЗМУ магистранти
Ш. Убайдуллаев*

ЮЛДУЗНИНГ ОЛТИНЧИ ҚИРРАСИ

Бугунги тезкор тараққиёт даврида адиблар ва уларнинг ижоди ҳақидаги илмий тадқиқотлар муҳим аҳамият касб этади. Замонавий ўзбек адабиётида кўплаб асарлар ёзилаптики, бу асарлар ҳақида матбуот нашрларида мақолалар эълон қилинмоқда, илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Шундай йирик тадқиқотларидан бири “Юлдузнинг беш қирраси” деб номланади ва бу китоб Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али ҳақида ўқувчиларга батафсил маълумот беради. Адибнинг ҳаёти ва асарлари мантиқан изчилликда баён қилинади. Олим Муҳаммад Алининг ижодкор, давлат ва жамоат арбоби сифатида шаклланишида адабиётнинг аҳамияти, асарларидаги реал ва оригинал тасвирнинг туғилишини, асарлардаги бадийликни моҳирлик билан таҳлил ва тадқиқ этади. Адибнинг ижодий кифёси белгилаб берилади. Адабий портрети тўлақонли очиб берилади.

Муҳаммад Али асарлари олим томонидан адабиётшуносликнинг биографик, социологик, психологик методлари орқали ўрганилган. Бу борада адибнинг шахсий кундаликларидан, болалик хотираларидан, яқинлари, дўстлари, ҳамкасблари, вақтли матбуот нашрларидан фойдаланилган ва бевосита ўзи билан суҳбатда ёзиб олинган қимматли ва қизиқарли маълумотлар асосида китоб мазмунан бойитилган.

“Юлдузнинг беш қирраси” китоби 19 бобдан иборат бўлиб, Муҳаммад Али ҳаёти ва ижодий фаолияти батафсил ёритилади. Айниқса, адибнинг мустақиллик йилларидаги ижтимоий ва адабий фаолиятига кенг ўрин ажратилган. Булар жумласида, Муҳаммад Алининг Амир Темур шахси ва унинг ҳали қаламга олинмаган жиҳатларини ёритишдаги хизматлари алоҳида таъкидланган.

Жумладан, адибнинг “Сарбадорлар” романи туғилишига сабаб бўлган ижтимоий, маиший, психик омиллар кидирилади ва синчковлик билан таҳлил этилади. Олим романни таҳлил қилар экан, “Романда образлар кўп. “Сарбадорлар” романини ёзишдан мақсад ёзувчи озодлик, эрка бўлган интилишлар халқимизнинг қонида бор эканини кўрсатиб бермоқчи эди¹” деган фикрларни айтиб ўтади.

“Улуғ салтанат” тетралогияси таҳлиliga бағишланган бобда асарнинг I (Жаҳонгир Мирзо), II (Умаршайх Мирзо) ва III (Мироншоҳ Мирзо) китоблари алоҳида ва айна пайтда ўзаро узвийликда тадқиқ этилади.

Асардаги Амир Темур образининг турли талқинларини шу мавзудаги бошқа асарлардан фарқлаб кўрсатади ва умумий жиҳатларни ҳам таъкидлаб ўтади. Бундан ташқари, китобда Муҳаммад Алининг бошқа соҳалардаги фаолиятига ҳам эътибор қаратилади. Масалан, унинг таржимонлик, публицистика, адабиётшуносликдаги, қолаверса, хориждаги ижодий фаолияти ҳам атрофлича тадқиқ этилган.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, мазкур китобда Муҳаммад Али ҳаёти ва ижоди ҳар томонлама таҳлил ва тадқиқ этилган, ўзига хос равишда талқин этилган. Китобда Муҳаммад Али шоир сифатида “Машраб”, “Гумбаздаги нур” дostonлари, “Боқий дунё” шеърий романи; ёзувчи сифатида “Сарбадорлар” романи, “Улуғ салтанат” тетралогияси; таржимон сифатида ҳинд эпоси “Рамаяна” таржималари, Роберт Бёрнснинг “Кўшиқлар ва балладалар” китоби таржимаси; адабиётшунос олим сифатида “Рамаяна” поэтикасининг ўзбекча талқини мавзусидаги номзодлик диссертацияси; публицист сифатида “Ўз-ўзингни англаб ет”, “Қафасдаги булбуллар”, “Мен кўрган Америка” эсселари мисолида тавсифланади ва шу асарларнинг комплекс таҳлили берилади.

¹ Алимбеков А. Юлдузнинг беш қирраси – Т.: Мухаррир. 2012. Б.152.

ЖАҲОН АДАБИЁТИДА МУҲАММАД АЛАЙҲИССАЛОМ ОБРАЗИ

Барча замонларда ҳам динга бўлган муносабат икки хил кўри-нишда бўлган. Дин тарафдорлари ва уни рад этувчилар. Зиддиятлар замонасига кўра турли кўринишларда акс этади. Хусусан Ислом дини, Пайғамбаримиз Расулиллоҳ (с.а.в.) фаолиятларига оид турфа хил қарашлар, баҳс-мунозаралар бугунга қадар давом этиб келаётган жараёндир. Бу каби тортишувлардан адабиёт соҳаси ҳам мустасно эмас, албатта. Айни мавзу юзасидан ғарб адабиётида ҳам, шарқ адабиётида ҳам бир қанча мунозарага сабаб бўлувчи асарлар яратилганлиги адабиёт тарихидан бизга маълум. Бу каби асарларнинг яратилишига сабабкор омиллар негизини, асар муаллифлари яшаб ўтган давр ва унғача бўлган даврлар силсиласидан излаш, кўрилаётган масалани маълум бир тизимга тушишида муҳим аҳамият касб этади. Таҳлилга тортмоқчи бўлганимиз: Волтернинг “Пророк Магамет и фанатизм” драммаси ва Фитратнинг “Зайид ва Зайнаб” ҳикояларини текширишда ҳам шу йўлдан боришни жоиз деб билдик.

Дастлаб Европа уйғониш тарихига назар ташлайдиган бўлсак, Европада ренесанс даври христианликнинг ислоҳ қилиниши табиий илмий билимларнинг тарақаққиёти ҳамда дунёқарашнинг теосентрик “Худони дунёқараш марказига қўйиш” эмас, балки антропо-сентрик ёки гуманистик хусусият касб этиши билан белгиланади. Гуманизм XIV асарда Италияда вужудга келган ренесанс даври дунёқарашининг бош ғояларидан саналади. У ўрта асрларда сиёсий, руҳий, ғоявий ҳамда маънавий соҳаларда чексиз ва қатъий назорат ўрнатган черков ҳукмронлигига қарши ўлароқ юзага келди. Дунёнинг яралиши тараққиёт қонунлари ва унда инсоннинг тутган ўрнини тушунтиришда диний ғоялардан кўра табиий илмий ғояларнинг ролига урғу бериш кучая бошлади. Чунки ўрта асрларда диний диктатура давлат сиёсати даражасига чиққан, фан ҳам асрлар давомида дин таъсирида бўлиб, унинг ривожланиши учун қилинган барча ҳаракатлар инкор этилиб келинган. Фан ривожини учун изланишлар олиб борган олимлар диннинг азалий ақидаларига қарши чиққан-

диқда айбланиб, жазоланганлар. Бу ҳодиса тарихда инквизитсия номи билан юритилади. Бу каби инсон манфаатлари ва ҳуқуқларининг топталиши учун кенг йўл очиб берувчи ғоялар ва ҳаракатларга қарши ғоя ва ҳаракатлар билан чиқиш вақтлар ўтиши билан янада кучайиб кенг тус олганлигини Европанинг бошқа мамлакатларида ҳам кузатиш мумкин. Ўша даврларда айни ҳолатнинг қисман ўхшаш жараёни, яъни диний масалаларда ўзбошимчаликка йўл қўйилиши шарққа ҳам бегона эмас эди. Янги туғилган киз чақалоқларни эшонларга назира қилиниши, дин пешволари томонидан шариат қоидаларининг замона зўрлари фойдасига хизмат қилдирилиши фикримизни қувватлайди. Умуман, Шарқда ҳам, ғарбдагидек бўлмасда диннинг асл моҳиятидан чекиниш ҳоллари кузатилади. Европа уйғониш даврида илгари сурилган ғоялар, маърифатпарварлик даврига келиб айниқса кенг ривожланди. Хусусан Франсуз маърифатпарварлик даврининг етакчи вакилларида Мари Франсуа Волтер ижодида ушбу ғояларнинг етарлича наъмуналарини кўриш мумкин. Волтернинг диний соҳадаги қарашлари бир мунча кескин ва зиддиятлидир. У бошқа миллатларнинг ҳам тарихларини ўрганган ва тарихий воқеаларни танкидий ўрганишни таклиф етган. Унинг бу борадаги ўрганишлари ва таҳлиллари Ислом дини ва унинг Пайғамбари тарихига бағишланган “Мухаммад Пайғамбар ва фанатизм” асарида айниқса кескин тус олган. Драмадаги Мухаммад образи унинг прототипи ҳисобланмиш Пайғамбаримиз Мухаммад Мустафо (с.а.в.) шахсиятларидан мутлақо айри ҳолатда тасвирланиши билан бирга фаолиятларига ҳам ўзгача тус берилган. Драмада тасвирланган Мухаммад, одамларнинг устидан якка ҳокимликка интилувчи шахс. У ҳаммани фақат ўзигагина тобе бўлишини истайди. Қолаверса, у ўз хиссиётлари таъсирида қолган ва бу борадаги мақсадлари йўлида ўзгалар ҳаётига зомин бўлишдан ҳам таб тортмайди. Драма сюжетида тизилган воқеалар ҳам айни образ шахсиятидан келиб чиқиб ривожлантирилган. Бошқача қилиб айтганда, драманинг сюжети ислом дини тарихида юз берган воқеаларнинг мантиқан бузилган талқини асосига қурилган. Унга кўра, ислом олами тарихида “Макка фатҳи” деб ном олган буюк ҳодиса, Пайғамбаримиз Мухаммад Мустафо (с.а.в.) томонидан Макка аҳлини куч билан бўйсундирилиши ҳодисаси сифатида талқин қилинади.

Муҳаммад Алайҳиссалом образини юкоридаги каби тавсифлаш холларини Шарк адабиётида ҳам кузатиш мумкин. Жадид адабиётининг етакчи вакилларида бири Фитратнинг “Зайд ва Зайнаб” ҳикоясида фикримизга далил бўла оладиган айрим белгилар мавжуд. Фитратнинг ҳикоясида ҳам ислом олами тарихидаги ҳодисаларга танқидий муносабат биринчи планга кўтарилган. Билдирилган муносабатларда унинг Муҳаммад Алайҳиссаломнинг Пайғамбар эканлигига нисбатан, шариат қоидаларига нисбатан иккила-нишлари ўз аксини топган. Ҳикояда, “Асалнинг ҳаром бўлиши” воқеаси тўлиқлигича салбий бўёқлар билан чизилади. Дарҳақиқат Пайғамбаримиз Расулиллоҳ (с.а.в.)нинг аёллари томонидан рашк туфайли уйиштирилган келишувга кўра, келишувдан беҳабар ҳолатда қайта асал ичмасликка онд ичганлари ва бу онтнинг асоссиз эканлиги ҳақида Аллоҳдан ояти карималар нозил қилингани тўғрисида манбаларда келтирилган. Бироқ бу ҳодисалар Фитрат талқини даражасида шиддатли бўлмаган. Аксинча, айнан шу ҳодиса сабаб мўминларга шариатда яна бир енгиллик берилган. Ислום қўл қасам ичишни тарғиб қилмайди, аммо ичилган қасамни бажариш лозимлигига жиддий қарайди. Шундай қасам ичиш ҳоллари ҳам кузатиладики, уни бажаргандан кўра бажармаслик афзалроқ. Масалан, Аллоҳ томонидан ҳалол қилиб берилган нарсани ҳаром қилиш. Бундай пайтларда мўминларга қасамларини бузишга руҳсат этилди. Бироқ қасамларига кафолат бериш шарти билан. Ушбу енгиллик ҳам юкоридаги ҳодиса сабаби билан берилганлигини унутмаслик керак. Фитрат ҳикоясида эса масалага бир ёқлама ёндашилган. Муаллиф ҳикоядаги Умму Заҳро ва унинг атрофидаги аёллар образлари орқали ҳодисага нисбатан муносабатини қуйидагича билдиради: “Муҳаммад ёлғон сўзлайдир, Ойша уни алдаган дақиқада Аллоҳ ухлаган эканми? Худди шу дақиқада бу хотин сени алдаб турадур деб ояд юбормасдан ўн кундан сўнг билдирадурми?”. “Ҳар ким унга ишонган, ҳар ким уни тинглайди, Аллоҳ ҳам унинг сўзидан чиқмайди”. Таҳлил жараёнида икки муаллифнинг асарлари ўртасидаги бир неча ўхшашликларга гувоҳ бўлдик. Гарчанд бу асарлар турли жанрларда бўлса-да, образлар сийратига берилган тафсифлар, асарларнинг сюжетига киритиш учун ислом тарихидан ҳодисаларни танлаб олиниши жиҳатидан бир-бирига анча яқин туради. Яъни ҳар икки асарда ҳам Пайғамбаримиз Расулиллоҳ (с.а.в.)нинг Зайнаб бинти Жаҳшга уйланишларига деярли бир хил прин-

цинда танқидий ёндашилган. Ислом тарихидан маълумки, Зайнаб бинни Жаҳш Пайғамбаримизнинг асранди ўгиллари Зайд ибни Ҳорисанинг аёли эдилар. Бу никоҳ Аллоҳнинг амри ва айнан Расулиллоҳ (с.а.в.)нинг ҳукмлари билан бўлган эди. Яна манбаларда келтирилишича, Зайнаб бинни Жаҳш бошданок бу никоҳга қарши бўлган, Аллоҳдан нозил бўлган “Ҳеч бир мўмин эркак ва ҳеч бир мўмина аёл учун Аллоҳ ва унинг Расули бир ишга ҳукм қилганида ўз ишларини ўзларича ихтиёр қилмоқ йўқ. Ким Аллоҳга ва унинг Расулига осий бўлса бас. Батаҳқиқ очиқ адашишга адашибди”. Ояди карималар туфайлигагина унга осий бўлиб қолмаслик учун розилик билдирган. Волтер ўз драмасида бу икки зот, яъни Зайд ибни Ҳориса ва Зайнаб бинти Жаҳшларни Сеит ва Палмера образларида, Фитрат эса Зайд ва Зайнаб образларида талқин қилар экан, ҳар иккала муаллиф ҳам уларни севишганлар сифатида тасвирлашга уринади ҳамда Расулиллоҳ (с.а.в.)нинг Зайнаб бинти Жаҳшга уйланишлари ҳодисасига фақатгина Пайғамбарнинг ўтқинчи ҳиссиёти ва хирсининг оқибати сифатида қарайди. Бу бизнинг назаримизда асл ҳодисага нисбатан ўз талқинларининг таъсир кучини оширишдан бўлак ҳеч нарса эмас. Энди эса масаланинг энг муҳим нуқтасига эътибор қаратсак. У ҳам бўлса юқоридаги каби зиддиятли фикрларга тўла бўлган асарларни қандай омиллар таъсирида яратилганлиги масаласидир. Бу борада аниқ бир хулоса чиқариш мушкул, албата. Бунда фақат таҳминий мулоҳазаларни билдиришимиз мумкин. Маълумки, француз маърифатпарварлик даври вакили Мари Франсуа Волтернинг ҳаёти зиддиятли ҳолатлар, кескин вазиятларга бой бўлиб, саргардонликда ўтган. Айни ҳолатда юқоридаги каби мулоҳазаларини ўзи эътиқод қиладиган насроний дини нуқтаий назаридан туриб билдириши, мавжуд вазиятни янада оғирлаштириб, шахсий ҳаётига ҳавф туғилиши эҳтимоли катта бўларди. Шу маънода кўпгина миллатларнинг дин тарихини яхши ўрганган Волтер, умуман, дин ва айнан насронийлик дини хусусидаги ўз қарашларини бошқа миллат дини тарихидаги ҳодисалар воситасида билдиришни афзал деб билгандир эҳтимол. Фитратнинг айни мавзуда яратилган асарларига таъсир қилган омиллар хусусида сўз борар экан, фитратшунос У.Жўракулов бу омилларни ёш билан боғлиқ психологик жараён ва унга ташқи муҳит таъсирининг натижаси дея белгиласа, адабиётшунос олим Б.Каримов бу омилларни Чор Россиясининг босқини билан боғлаб кўрсатади. Албатта,

хар иккала олимнинг ҳам мулоҳазаларида етарлича асослар мавжуд. Уларга қўшимча тарзда яна шу нарсани айтиш мумкинки, бизнингча, Фитратнинг диний мавзудаги асарларидаги кескинлик, диннинг асл моҳиятидан кўра, ўша давр дин пешволарининг ҳақсизлигига, улар томонидан диннинг бузилиб бораётган шаклига нисбатан кўтарилган исён бўлиши ҳам мумкин. Бундай хулосага келишимизга сабаб, муаллифнинг Ислом дини бўйича чуқур билимга эга бўлганлиги. Эҳтимол, Фитрат бу тоифа асарларида “Заҳарни заҳар кесади” қабилида иш тутган бўлса ажабмас. Умуман олганда, кимнидир эътиқоди масаласида аниқ бир хулоса чиқаришга ёки унга кафолат беришга бизда ҳуқуқ йўқ, албатта. Юкорида баён этилганлар, тахминий хулосаларимиз эканлигини яна бир бор таъкидлаб ўтмоқчимиз. Асар муаллифлари ҳаёти ва асарлардаги ғоялар моҳиятининг ўрганилиши қанча вақт давом этса, улар доирасидаги баҳсмунозаралар ҳам шунча вақтгача ривожланиб бораверади. Бизнинг билдирганларимиз ҳам ана шу давомийликнинг бир бўлаги холос.

*Б.Шукурова,
ЎзМУ магистри*

ДИЛАФГОР ШЕЪРЛАРИ НАШРИ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Дилафгор шеърлари жамланган манба – “Гулшани Дилафгор” 1914 йили Тошкентда Яковлев матбаасида чоп этилган (1916 йил Фуломия матбаасида қайтадан чоп этилган). Ушбу тўпламдаги шеърлардан маълум бўлишича, шоир мумтоз адабиётнинг маснавий, ғазал, мухаммас, мусаддас ва бошқа жанрларида ижод қилган.

Дилафгорнинг ҳаёти ва ижоди шу пайтгача махсус тадқиқ этилган эмас. Пўлотжон Домулла Қайюмовнинг “Тазкираи Қайюмий” асарида шоир ҳаёти ва ижодига доир айрим маълумотлар учрайди. Матншунос Ж.Жўраев ва А.Маматқуловлар саъй-ҳаракати билан шоир шеърлари жорий имлога табдил қилиниб, махсус сўзбоши билан нашр этилди¹. Мазкур нашр илмий маълумотлар билан бойитилгани эътиборга молик. Бироқ нашрдаги шеърлар аслияти билан киёсланганда улар орасида айрим матний

¹ Жўраев Ж. Гулшани Дилафгор. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2011.

тафовутлар борлиги кўзга ташланади. Улардан айримларини қуйидаги жадвалда келтирамиз:

“Тулшани Дилафгор”. – Т.: Литография Г.Я.Яковлева. 1914.	бет	“Тулшани Дилафгор”. – Т.: Мумтоз сўз. 2011.	бет	Тўғрилланган матн
بحق حرمتى حضرت ائم شيث صالح نوح نبى مكرم	3	Баҳаққи ҳурмати ҳазрати Одам, Шинш , Солиҳ, Нух, набийи мукаррам.	34	Баҳаққи ҳурмати ҳазрати Одам, Шийс , Солиҳ, Нух, набийи мукаррам.
آخرت بارغانده قتيغ خلق ارا شرمنده ليک جرم عصيانينگه سن مرهم شفانى ايز لاگيل	5	Охират борғонда қаттиғ халқ аро шарманбалик, Журму исёнингга сен барҳам шифони излагил.	22	Охират борғонда қаттиғ халқ аро шарманбалик, Журму исёнингга сен марҳам шифони излагил.
قاته تولدى يوراكيم بر دلربادين اير يليب ايز يليب اقدى جگرلار اشنادين اير يليب	5	Қонга тўлди юрагим, бир дилрабодин айрилиб, эзилиб оқди жигарлар, ошнодин айрилиб.	12	Қона тўлди юрагим, бир дилрабодин айрилиб, эзилиб оқди жигарлар, ошнодин айрилиб.
ركابينگ بوسه ايتمازمى كورنده هر نچوك ائم ايا اى آفت دوران سنينگله پادشاه بولمز	9	Рикобинг бўса этмазми, гўранда хар нучук одам, Аё, эй офати даврон, санингдай подшоҳ ўлмаз.	16	Рикобинг бўса этмазми, гўранда хар нечук одам, Аё, эй офати даврон, санинг-ла подшоҳ ўлмаз.
ئىلايكه علاجيم يوق اى شوخ جفا پيشه دل خسته دل افكاره بر بوله سلام ايتكيل	12	Нетайки иложим йўқ, эй шўхи жафо пеша, Дил хаста Дилафгора бир йўла салом этгил.	23	Найлайки иложим йўқ, эй шўхи жафопеша ,

			Дил хаста Дилафгора бир йўла салом этгил.
ايل منى حاخى ديسون ديب عزت و حرمت اوچون ملك گراو قرضدار اولوب قىلغان زياراتىنگ غلط	13	Эл мени ҳожи десун деб, иззату хурмат учун, Мулки гаров, қарздо ўлуб қилгон зиёринг ғалат.	13 Эл мени ҳожи десун деб, иззату хурмат учун, Мулки гаров, қарздо ўлуб қилгон зиёротинг ғалат.
علم دين بى بهره سن تکرار ايقتيب کنز الحسين ايزوب ايچکو هم توناتکو گا خياتاتىنگ غلط	13	Илмдин бебахрасан, такрор этиб “Канзул Хусайн”, Эзиб ичгу, ҳам тутатгуга хиёнкоринг ғалат.	14 Илмдин бебахрасан, такрор этиб “Канзул Хусайн”, Эзибичку ҳам тутатгуга хиёлотинг ғалат.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Дилафгор илмий биография-сини яратиш, шоирнинг “Гулшани Дилафгор” тўплами нашр нусхаларини қиёсий-матний тадқиқ қилиш, шеърларининг мавзу ва жанр хусусиятлари таҳлилинни амалга ошириш, шоирнинг адабиётимиз тарихида тутган ўрнини белгилаш борасида изланишлар олиб бориш ечимини кутаётган илмий муаммолардандир.

*А.Эргашев,
ЎЗМУ магистри*

ПОРСО ШАМСИЕВ ФАОЛИЯТИГА БИР НАЗАР

Порсо Шамсиев 30-йилларда мураббийлик ва илмий изланишларини бир вақтда қўшиб олиб борди. Илмий ва ижодий масъулияти унинг янги ўқув адабиётларини юзага келтиришга ундади. Бу даврда олим “Адабиётдан иш китоби”, “Адабиёт дарслиги” (1934), биринчи ва иккинчи “Ўқиш китоби” (1938), “Ўзбек тили дарслиги”

(1939) номли дарслик ва қўлланмаларни тайёрлаб ўқувчилар кўлига етказди. Олим Навоий таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан шоир меросини тадқиқ этиш, оммалаштириш ишларида ҳам жонбозлик кўрсатди. Бундай масъулиятли изланишлар ҳазрат Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Маҳбубул-кулуб”, “Мажолис ун-нафоис”, “Садди Искандарий” каби бир қатор асарларини нашрга тайёрлашда намоён бўлади. Тиниб-тинчимас олим илмий-танкидий матн устида ишлашда доим синчковлик билан ёндашаркан, тасодифий маълумотларга ён бермасдан, асл манбаларга асосланган ҳолда изланишлар олиб борди. Бу борада олим Е.Э.Бертельснинг нисбатан илмий аниқ, содда, равон ижодий фаолияти, шунингдек, турколог олим А.Н.Кононовнинг тадқиқотларига суяниб иш тутган ҳолда ўз фикр мулоҳазаларини баён қилди. Порсо Шамсиев 1952 йилда Навоий ижоди бўйича номзодлик диссертациясини ёқлади. Унинг олиб борган тадқиқотлари ўзбек матншунослиги ривожида улкан ҳисса бўлиб қўшилди.

60-йиллар ўзбек миллий матншунослигининг юксалиш даври бўлди. Айни шу пайтларда Порсо Шамсиев “Хамса” дostonлари юзасидан олиб борган илмий-танкидий изланишлари асосида биринчи марта дostonнинг тўлиқ матнини нашр эттирди. “Хамса” таркибидаги “Сабъаи сайёр” ва “Фарҳод ва Ширин” дostonларининг илмий-танкидий матнларининг яратилиши классик асарлар устидаги тадқиқотларнинг тамал тоши бўлиб хизмат қилди, хусусан, юқоридаги илмий-танкидий матн “Ҳайрат ул-аброр” дostonи илмий матннинг тузилишида ҳам пойдевор вазифасини ўтади.

Олим Навоий асарлари тадқиқи устидаги изланишларини давом эттирди, натижада 1960 йилга келиб “Хамса” дostonларининг тўлиқ илмий-танкидий матни яратилди. Ишончли қўлёзмалар асосида пухта тайёрланган бу матн кейинчалик Навоий асарларининг кўп томлигига кирган “Хамса” дostonлари учун асос бўлди.

Заҳматкаш олим Навоий асарларини изчил ўрганиб, 1970 йилда “Алишер Навоий “Хамса” сининг илмий-танкидий тексти ва уни тайёрлаш принциплари” мавзусидаги докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Олим ўз ишларида Навоий ҳаётлигида Абдужамил котиб томонидан кўчирилган нусхани асос қилиб, уни яна бешта нодир нусха билан қиёсий ўрганиб таҳлил қилган эди. Е.Э.Бертельснинг “Ҳар қандай Шарқ шоирининг ижодини ўрганиш унинг бутун асарларининг илмий-танкидий матни тузиб чи-

қилгандагина мустақкам базага қўйилиши мумкин” деган таърифида бевосита Навоий асарларини ҳам кўзда тутган бўлса ажаб эмас. Олим узоқ йиллар мобайнида Навоийнинг “Муншаот”, “Хамсат ул-мутаҳаййирин”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Арбаин”, “Назм ул-жавохир”, “Тарихи мулуки Ажам” асарлари матнлари, форсий шеърлар таржимаси ва изоҳларини тайёрлади. У тайёрлаган “Навоий ва Жомий” тўплами икки миллат вакилининг ўзаро дўстлиги, маънавий яқинлиги асослари билан тузилганди. Порсо Шамсиевнинг “Икки буюк алломанинг дўстлиги” мақоласи ушбу тўплам учун сўзбоши қилиб олинди. Олим Абдулжамилнинг “Тухфат ус-салотин” асарини чуқур таҳлил қилиб, уни Навоий қаламига мансублигини ҳам аниқлади. Олим Содик Мирзаев билан биргаликда “Бобурнома” асарини (Керр ва Ҳайдорободдаги нусхалари асосида) 1948-1949 йилларда араб алифбосидан кирилл алифбосига табдил қилиб, икки китоб ҳолида нашр эттирди. Китобда Бобур асарининг ўрганилиши, таржималари тўғрисида қисқача маълумот бериб ўтилди. Порсо Шамсиев кейинчалик бу асарни баъзи тузатишлар билан 1960 йилда тўлиғича нашр эттирди.

Порсо Шамсиевнинг таржимонлик соҳасидаги фаолияти ҳам таҳсинга сазовор. Бу борадаги ишлари Хондамирнинг Навоийга бағишланган форс тилидаги “Мақорим ул-ахлоқ” (1948) асарини ўзбек тилига ўгиришда яққол намоён бўлади. Асар таржимасининг мукамаллигидан “Мақорим ул-ахлоқ” ўз вақтида уч марта нашр этилди. Олимнинг луғатшунос Собиржон Иброҳимов билан биргаликда 1972 йилда нашрдан чиқарган “Навоий асарларига луғат” номли китоби Навоий дунёсини англашда муҳим манба вазифасини ўтади. Умри давомида муҳаррирлик соҳасида узоқ тажрибага эга бўлган устоз Порсо Шамсиевнинг илмий-ижодий фаолиятини баҳолаб, таниқли навоийшунос олима С.Ғаниева: “Қилган ишларининг ҳисоби 1000 босма тобоқдан ортик”,¹ – деб баҳолаган эди.

Ана шундай забардаст матншунос, моҳир таржимон Порсо Шамсиев бой ва серкирра меросимизни келгуси авлодларга содда, тушунарли тилда етказиб беришни ўз олдига мақсад қилган эди ва олим бу вазифани шараф билан адо этди.

¹ Ғаниева С. Катта-кичikka баробар аллома. Ўз АС, 1995 йил, 4 август.

“САДДИ ИСКАНДАРИЙ” ВА ИСКАНДАР ҲАҚИДАГИ ТАЛҚИНЛАР

Искандар образининг ўрганилиши. Искандар образи ўзбек адабиётшунослигида дастлаб Фозила Сулаймонова томонидан ўрганилган. Олиманинг “Шарқ ва Ғарб” (Тошкент, 1991) китобида Искандарнинг Ўрта Осиёга юриши, у ҳақдаги асарлар ва бу образнинг Шарқ адабиётида туганган ўрни ҳақида фикр юритилган.

Абдулла Аъзамнинг “Навоий ва юнон донишмандлари” мақоласида (“Тафаккур”, 2005, 2-сон, 56-57-бетлар) македониялик Александр, афсонавий фотиҳ Искандар ва Куръони каримда зикр этилган Зулқарнайн фарқланган, Олим уларнинг шахс сифатида ҳам, образ сифатида ҳам алоҳида эканини таъкидлайди.

Файзуллахон Отахоновнинг “Искандар... Зулқарнайнми ёки Мақдуний?” мақоласида “Зулқарнайн” сўзининг маънолари қисқача шарҳланиб, Александр Македонский ва Куръони каримдаги Зулқарнайн бошқа-бошқа экани, улар яшаган давр 2700 йилга фарқ қилиши айtilган.

Искандар шахсияти ва манбалари. Искандар Зулқарнайнга оид илк манба Куръони каримдир. “Каҳф” сурасининг 83–98-оятларида у ҳақда қимматли маълумотлар берилган. Бу муборак манбада Зулқарнайннинг аввал Ғарбга бориб, бир қавмни тўғри йўлга чақириши, кейин эса Шарққа бориб, бошқа бир қавмни тўғри йўлга бошлаши, шундан сўнг яъжуж ва маъжужлар йўлини тўсиш учун садд боғлаши, яъни девор бунёд этиши зикр этилган.

Куръони карим маъноларининг ўзбекча изоҳли таржимасида Шайх Аловуддин Мансур “Зулқарнайн” нисбасининг бир-биридан фарқли уч хил талқинини келтиради:

- 1) баъзилар унинг бошида икки шохи бўлган, шунинг учун Зулқарнайн дейилгани;
- 2) айрим ривоятларда у икки кокилли бўлгани учун шу нисбани олгани айtilади;
- 3) мўътабар манбалардан бирида эса, Шарқу Ғарбга хукмронлик қилгани учун Зулқарнайн аталгани таъкидланади.

Файзуллахон Отахонов мақоласида Ибн Касир тафсирида “Бошида мисдан ясалган шохсимон дубулға бўлгани учун” шундай номлангани ҳақида маълумот берилади.

Искандар ҳақидаги эътиборли манбалардан яна бири Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки Ажам” асаридир. Бу асарнинг “Иккинчи табака каёнийлардур” бобида Искандарга алоҳида тўхталинган. Дастлаб Искандар шахсияти ва “Зулқарнайн” нисбасининг биридан фарқли талқинлари хусусида маълумот берган улут мутафаккир фикрларини қуйидагича таснифлаш мумкин:

1) баъзилар уни Дороб ўғли деган. “Банокатий” ва “Девон ун-насаб” китобларида Искандар Хурмуз ўғли экани айтилади. Айримлар фикрича, унинг отаси Бозур бинни Албон Искандария подшоҳи бўлган.

2) унинг умри 1600 йил, Зулқарнайн унинг лақаби экани айтилади. У замонда минг йил – бир қарн дейилиши таъкидланиб, икки минг йиллик юзини кўргани учун Зулқарнайн нисабасини олгани қайд этилади.

Ғарб ва Шарқ адабиётида Искандар ҳақида яратилган асарлар. Ғарб адиблари Искандар мавзусида кўплаб асарлар ёзишган. Плутархнинг “Искандар Макидунли” асари шулар жумласидандир. Асарда адиб Искандарнинг ҳаётини тасвирлар экан, асосий эътиборни унинг рухиятини кўрсатадиган ҳолатлар талқинига қаратади. Масалан, у Искандарнинг болалик даври ҳақида ёзар экан, унинг ўша кезлариёқ жаҳонгирликка, жасоратта интилганини мана бу тарзда тасвирлайди: “Искандарнинг отаси Филипп бирон-бир донғи чиққан шаҳар устидан ғалаба қозонгани ҳақида хабар келганда Искандар тундлашиб, тенгкурларига шундай деркан: Хўв, болалар отам ҳамма жойни босиб олиб, менга ва сизларга ҳеч қандай буюк ва ёрқин ишлар қолдирмайди”.

Квинт Курций Руфнинг ўн китобдан иборат “Македониялик Искандар” асарида ҳам жаҳонгирнинг ҳаёт йўли ёритилган. Лукианнинг “Ўлиқлар дунёсидаги суҳбатлар” асаридаги Искандар образи талқини ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Искандар Зулқарнайн мавзуси Шарқ адабиётида ҳам ўзига хос ўринга эга. У ҳақда жуда кўп бадий асарлар битилган. Абулқосим Фирдавсий ўзининг “Шохнома” асарида Искандар образини яратган.

Шарқда XIII-XIV асрларда хамсачилик кенг тус олди. “Хамса” даги беш дostonдан бири албатта Искандарга бағишланган. Булар-

дан биринчи бўлиб жаҳонгир ҳақида йирик дoston яратган шоир Низомий Ганжавийдир. Низомийнинг бу достони “Искандарнома” деб аталиб, у икки қисмдан: “Шарафнома” ва “Иқболнома”дан иборат. Достонда Искандарнинг инсоний фазилатлари талқинига алоҳида диққат қаратилган. “Искандарнома”да қаҳрамон фаолияти уч нуктаи назардан ёритилган: жаҳонни забт этувчи; донишманд-файласуф ва пайғамбар. Искандар образи одил шохдан олим файласуф-донишманд даражасига ва ниҳоят набийликка кўтарилган.

Хусрав Дехлавий “Хамса”сидаги Искандарга бағишланган достонни “Ойинаи Искандарий” деб номлади. Шоир унинг образи орқали ўзининг ижтимоий-сиёсий ҳаёт ҳақидаги фикрларини, адолатли тузум ўрнатиш тўғрисидаги орзу-умидларини ифодалайди. Низомий Искандарни пайғамбар тимсолида тасвирлаган бўлса, Хусрав Дехлавий уни авлиё сифатида талқин этади.

Абдурахмон Жомийнинг “Хирадномаи Искандарий” достони Искандарга бағишланган бошқа дostonлардан фарқ қилади. У асосан панд-насихат усулида ёзилган бўлиб, дoston етти хираднома – яъни донишмандлик китобидан иборат.

Алишер Навоий “Хамса”сининг бешинчи достони – “Садди Искандарий”да Искандар образини салафларидан анча фарқли тасвирлашга эришди. У достонни ёзар экан, Искандарни мана бундай таърифлайди: “Жаҳон кишвари Искандар томонидан фатҳ этилган эди. Мен ҳам у каби саркардалиқ қилиб, қўшинни зарару офатлардан ҳимоя қилай. Искандар ер юзидаги куруқлик ва денгизларни кезиб, фатҳ этгани каби мен ҳам назм билан бутун ҳўлу куруқликни мусаххар қилай, забт этай. Достонда Искандар ҳақида сўз юритар эканман, унинг ҳаёти зойил бўлиб, дунёдан ўтган бўлса ҳам, оти ва бутун сифатлари менинг қаламим туфайли яна тирилсин”.

Навоий Искандарни солиҳ банда, адолатли шох қиёфасида тасвирлайди. Улуғ мутафаккир “Садди Искандарий”ни ёзишда асос манба сифатида Қуръони каримдаги Зулқарнайн ҳақидаги маълумотларга таянган. Асарнинг шундай номланиши ҳам ана шу манба билан боғлиқ. Қуръони каримда Зулқарнайннинг яъжуж-маъжужларга қарши сад боғлагани, девор барпо этгани хусусида сўз боради. Достон сюжети ҳам шунга мувофиқ эканини таъкидлаш керак.

Искандар образи XX-XXI асрлар ижодкорлари томонидан ҳам турлича талқин этиб келинади. Максуд Шайхзоданинг “Искандар Зулқарнайн” эртақ-достони халқ орасида тарқалган Искандар ҳақи-

даги ривоят асосида ёзилган. Адиб бу ривоятни ғоявий ва бадиий жиҳатдан бойитиб, шу негизда ўз эртақ-достонини яратади.

Назар Эшонқулнинг (Ёшлик, 2012, 5-сон) “Сибизга воласи” миф-ҳикояси Искандар ҳақидаги мавжуд талкинларга мувофиқ келмаслиги билан алоҳида ажралиб туради. Қуръони каримда ва унга таянилиб ёзилган асарларда Зулқарнайн қавмларни тўғри йўлга бошловчи, ҳатто уларни яъжуж ва маъжужлардан сақлаш мақсадида садд (девор) қуриб берган шахс сиймосида тасвирланган. Навоий ҳам Искандарни буюк жаҳонгир, умри сўнгида онасига ёзган васияти мисолида дунёнинг катта қисмини забт этган бўлишига қарамай, кўлини гобутдан чиқариб, бу ёруғ оламдан қуруқ қўл билан кетаётганини билдириш ниятидаги соф ниятли мутафаккир инсон киёфасида тасвирлаган. “Сибизга воласи” ҳикоясини ўқиган китобхон эса Искандарга ижобий баҳо бера олмай қолади. Асардаги: “Искандарни ташқарида хушсурат, алпқомат, икки елкасига иккита фаришта қўниб туради, сиймоси тонг офтоби каби шафак таратади, деб таърифлашарди. Кўз олдимда анчайин хунук, юзи гезарган, кўзлари ўлжа кўрган бўриникидек совуқ, кишига хамиша шубҳа ва гумон билан бокадиган бадбуруш кимса турарди” сингари тасвирлар фикримизни тасдиқлайди.

Умуман, Искандар Зулқарнайн образи жаҳон адабиётининг жуда кўп салоҳиятли шоиру адибларини ўзига оҳанрабодек тортиб келган, турлича бадиий талкинларга мавзу берган образдир. Бизнингча, “Садди Искандарий”даги ҳазрат Навоий талқини бу образ бор мураккаблиги билан тасвирлангани жиҳатидан бу борада ўзига хос мезон бўла олади.

*F. Bafojev,
O'zMU talabasi*

O'ZBEK VA NEMIS MAQOLLARINING QIYOSIY TAHLILI

Xalq og'zaki ijodining juda ixcham shaklga, ammo chuqur mazmunga ega bo'lgan janrlaridan biri bu xalq maqollaridir. Ular ko'p asrlar davomida xalqning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy tajribalari, hayotiy kuzatishlari asosida yuzaga keladi. Xalq og'zaki ijodidagi har bir janr xalqning intellektual salohiyatini, o'zligini, o'ziga xosligini ko'rsa-

tuvchi vositadir. Shu jumladan, olib qaraydigan bo'lsak, maqollarda xalqning hayot tajribasidan orttirgan saboqlari, xulosalari inkor etib bo'lmay hayot haqiqati tarzida o'z aksini topadi. Shuning uchun ham ulug' rus yozuvchisi L.N.Tolstoy maqollarning xalq hayoti, ruhiy dunyosi bilan naqadar yaqin ekanligi haqida to'xtalib: "Har bir maqolda men shu maqolni yaratgan xalqning siymosini ko'raman"- deb yozgan edi. Adib M.Sholoxov esa "Maqol qanotlanib asrlardan asrlarga, avlod-dan avlodga ko'chib yuradi va bu xalq donishmandligi parvoz qilayotgan ufqning nihoyasi ko'rinmaydi" deb xalq maqollarining inson hayotida bitmas-tuganmas xazina ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Maqol o'z tabiatiga ko'ra xalqaro janr hisoblanadi. Dunyoda o'z maqollariga ega bo'lmagan xalqning o'zi yo'q. O'zbeklarda "maqol", tojiklarda "zarbulmasal", turklarda "ato so'zi", ruslarda "poslovitsa (пословица)", nemislarda "shiprixvort (spichwort)" atamalari bilan yuritiladi. Maqollar o'ziga xos xususiyatlari bilan xalq og'zaki ijodining boshqa janrlaridan ajralib turadi. Ular hajmi jihatidan qisqa va cheklangan, mazmunan serko'lam, shaklan she'riy yoki nasriy, fikrda hukm shaklidagi ko'rinishga ega bo'ladi. Maqollarning shaklan va mazmunan ushbu xususiyatlarga ega ekanligi qiziquvchilarning ulardan ko'proq foydalana olishiga katta yordam beradi. Chunki bir necha so'zlardan iborat bo'lgan bir maqol orqali biz o'z fikrimizni aniq, tushunarli, ta'sirchan qilib tinglovchiga yetkaza olamiz. Maqollar bizga o'z fikrimizni isbotlovchi dalil vazifasini o'taydi.

Yuqorida biz maqollarning xalqaro janr ekanligini tilga oldik. Endi esa o'zbek va nemis maqollaridagi o'xshashlik va farqli jihatlarni tahlil qilsak. Avvalo, o'zbek va nemis maqollarining tematik jihatdan solishtiradigan bo'lsak, ularda umuminsoniy qadriyatlar, fazilatlar va odatlar, falsafiy tushunchalar har ikki xalq maqollarining asosiy mavzusini belgilaydi. Masalan, "Mein Haus ist mein Burg "(O'z uying-o'lan to'shaging) maqolida vatan mavzusi; "Zeit ist Gold"(Vaqt bu pul), "Heute ist besser als zehn Morgen"(Bugun o'nta ertadan yaxshiroq) kabi maqollarda vaqtni, umrni qadriga yetish; "Arbeit macht das Leben suß" (Mehnat turmushni shirin qiladi), "Eiste die Arbeit dann das Spiel" (Avval ishla, keyin o'yla) maqollarida esa mehnatni ulug'lash; "Ein Affe bleibt als ein Affe"(Maymun maymunligicha qoladi), "Als Esel geboren als Esel gestorben" (Eshak bo'lib tug'ilgan, eshak bo'lib o'ladi) maqollarida insoniylik ulug'lanib, insoniy xususiyatga ega bo'lmagan insoning shu holatda qolishi kabi masalalar o'z aksini topgan.

Dunyodagi hamma xalqlar o'g'zaki ijodida maqollarchalik shakli va ifoda etayotgan, bildirayotgan mazmunichalik bir-biriga juda yaqin, hatto aynan bir xil bo'lgan janr yo'q. Bu holatni biz faqat maqollarda ko'rishimiz mumkin. Fikrimizning isboti sifatida o'zbek va nemis maqollaridagi o'xshashliklarni ko'rib chiqsak. Nemischa "Der Ton macht Music" (Tovushlar musiqa yaratadi) maqolida tovushlar birgalikda birligandagina bir ish (musiqa) chiqara olishi ma'nosi hayotiy o'xshatma orqali berilayotgan bo'lib, o'zbekcha "Kuch birlikda" yoki "Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar" maqoliga to'g'ri keladi. Shuningdek, yana bir nemischa "Begossene Hunde furchten das Wasser" (Cho'kkan kuchuk suvdan qo'r qar) maqoli o'zbekcha "Og'zi kuygan qatiqni ham puf lab ichar" maqoliga, nemischa "Der Appetit kommt beim Essen" (Ish-taha ovqat paytida keladi) maqoli o'zbekcha "Har ishning o'z vaqti bor", nemischa "Löwen fangen keine Mäuse" (Sherlar sichqon ovlamaydi) maqoli o'zbekcha "Teng tengi bilan tezak qopi bilan" maqoliga, "Den Esel erkent man an den Ohren und an den Worten der Toren" (Eshakni qulog'idan taniydilar, ahmoqni so'zidan taniydilar) maqoli o'zbekcha "Sen menga do'stingning kimligini ayt, men senga sening kimligingni aytaman" maqoliga muodil (ekvivalent) bo'la oladi. Bunday maqollarni ko'plab keltirish mumkin. Shuningdek, nemis maqollari ichida o'zbek maqollariga ekvivalent maqollar bilan bir qatorda yana shunday maqollarni uchratamizki, ular o'zbek xalq maqollari orasida uchramaydi. Ularga misol qilib, "Durch Schaden wird man klug" (Kulfat kishini hushyor qiladi), "Redden ist Silber, Schweigen ist Gold" (So'zlash kumush, jim turmoq (sukut saqlamoq) oltindir), "Halbes Wissen ist kein Wissen" (Chala bilim bilim emas), "Salz und Brot machen die Wangen rot" (Tuz va non yuzni qizil qiladi), "Was dem Herzen gefält, das suchen die Augen" (Yurak nimani xohlasa, ko'z shuni qidiradi), "Wo viel Licht ist, ist starker schatten" (Nur ko'p bo'lsa, soya ham ko'p bo'ladi) kabilarni bunga misol qilib keltirish mumkin.

Bahodir Sarimsoqov 1978-yil chop etilgan "O'zbek xalq maqollari" kitobining xotimasida yozgan "Xalq tafakkurining olmos qatralari" nomli maqolasida maqollarning xususiyatlariga to'xtalar ekan "Maqollar ham o'z ham ko'chma ma'noda qo'llana olish imkoniyatiga egadir. Bu xususiyat maqollarning tematik doirasini, qo'llanish chegarasini kengaytiradi" deb yozgan. O'zbek maqollarining aksariyatida fikr aniq so'zlar vositasida ifodalanadi, nemis maqollarining aksariyatida esa ular ko'chma ma'noda, majoziy o'xshatishlar vositasida ifodalanadi. Yuqori-

dagi misollarda keltirilgan “Der Ton macht Musik” maqolida fikr aynan soʻzlar orqali emas, balki hayotiy voqealar orqali “birlik”, “birlashish”, “ahillik” maʼnolari berilmoqda. Ushbu maqolning muqobili sifatida keltirilgan “Kuch birlikda” maqolida esa hayotiy xulosada isbotlangan xulosa aniq soʻzlar vositasida berilmoqda. Bunday holatni “Morgenstunde hat Gold im Mund”(Ertalabki vaqt ogʻizda oltin) maqoliga oʻzbeklardagi “Ertalabki ish barakali boʻladi” maqolini, “Wer A sagt, muß auch B sagen” (Kim “a” dedi, “b”ni ham aytishi kerak) maqoliga oʻzbek maqollaridagi “Boshlagan nihoyasiga yetkazadi” misollari fikrimizni yana bir bor tasdiqlaydi.

Yana shunday nemis maqollari borki, ularda ifoda etilgan fikr oʻzbek maqollaridagi maʼnolarga zidlashadi. Oʻzbek maqoli hisoblangan “Doʻsting uchun joningni ham ayama” yoki “Doʻsting uchun zahar yut” maqollarida doʻst uchun har narsa qilsang kamligi xulosaga asos boʻlsa, nemislardagi “Doʻstingga pul berib, pulingni ham doʻstingni ham yoʻqotasan” maqoli yuqoridagi maqolga zid maʼno kasb etadi. Ammo bunday maqollarni birini maʼqullab ikkinchisini inkor etib boʻlamaydi. Chunki ularning ikkalasi ham maʼlum vaziyat taqozosi bilan paydo boʻlgan va nutqimizda ishlatishga asos boʻlishi mumkin. Bunday qiyoslarni juda koʻplab davom etishimiz mumkin. Eng muhimi ularni qiyoslashda har tomondan toʻgʻri yondashishdir.

*G. Nurullayeva,
OʻzMU talabasi*

ZAMONAVIY NAZM UCHUN YANGILIK BOʻLGAN BADIY SANʼATLAR

Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balagʻa” asari turkiy adabiyotning ilmiy nazariy masalalariga oid ilk asari ekanligi maʼlum. Asarning 3-qismida muallif “ilmi bade” haqida soʻz yuritadi. Bob muqaddimasida 97 sheʼriy sanʼat turini sanab, ularning alohida tahlilida 94 tasini izohlaydi. 3 sanʼat baʼzi sabablarga koʻra tushib qolgan yoxud muallif nazaridan chetda qolgan. Bu sanʼatlar ichida bizga tanish, keying davrlarda keng isteʼmolda boʻlganlari ham, qiyosan tahlilda biroz notanishlari ham va nihoyat, tamomila yangi sanʼatlari ham uchraydi.

Ushbu maqolaning maqsadi ana shu 3-turdagi, yani zamonaviy adabiyot nazariyasi uchun umuman notanish boʻlgan baʼzi badiiy vosi-

talarni izohlashdan iborat. Asardagi ba'zi san'atlar Anvar Hojiahmedovning "Mumtoz badiiyat lug'ati", Yoqubjon Is'hoqovning ana shu mavzudagi ilmiy asarlari va bugungi kundagi shu kabi ilmiy – nazariy adabiyotlarda uchramaydi. Endi shunday san'atlarning bevosita tahliliga o'tsak.

1. Al-istidrok. Muallif uni shunday izohlaydi: "*So'zni andog' lafz birla og'oz qilurlarkim, mustame'ga hajv gumoni bo'lur. Istidrok qilsalar madh hosil bo'lur*".

*Qiloyin seni ser yaxshi mahalda,
Ijzat bersang, el ichinda tahsin.*

Bu san'atning mazmuni uning nomida izohlangan. Ya'ni idrok etilsa, ma'no ayonlashadi.

2. Al-istifhom ("fahm etish") – she'ning ikki ma'nosi bo'ladi: zohiriy va zamiriy ma'no. Shoirning maqsadi baytning zamiridagi ma'nodir.

*Raqibing haybatidin qo'rqub, ey jon,
Ketorgaymen ko'nguldin mehringizni.*

3. Al-ibdo'. "*Bu san'at aningtek bo'lurkim, shoir bir yangi ma'no bila qilurkim, hech kimarsa etmamish bo'lg'ay. Va muni bayoni voqe' taqi derlar*":

*Borurmu zulfunga hargiz qaro basmosa ko'nglumni,
Tururmu qoshinga qorshu boshi evrulmasa "yo" ning.*

Bunda shoir fikriy kashfiyot ayta olishi lozim. Yuqoridagi baytda yorning zulfi, qoshi va oshiq ahvoli bilan bog'liq fikriy yangilik aytilgan.

4. At-tas'hif. "*Bir lafzining nuqtasin taqdim va ta'xzini qilsa, o'zga ma'no hosil bo'lur, netokkim "hol"ning ustiga nuqta bo'lsa, "xol" bo'lur*". Bu baytda paronimlarni qo'llab go'zal ma'no chiqarish:

*Bod jinoni, joni bahori,
Obi naboti, chand qarori.*

5. Al-intiboh. "*Mamduhni yo mahjubni yo nosihni yo voizni nasihat tariqasi birla tanbeh qilurlar*":

*Hazar qil xasta dillar nolasidin,
Ki kuyganlar damida bir asar bor.*

Atoyi baytida esa yorga tanbeh tarzida:

*Ayo zolim, qiyomat bo'lmag'aymu?
Sening zulmingni mendin so'rmag'aymu?*

6. Al-muqatta'. Bir tomonlama qo'l beradigan arab xarflaridan ajoyib bayt yaratish san'atidir. Muallif turkiyda o'z ijodidan bir misra keltiradi:

Dardi davri dardi zard, ey dil, zor

Forsiyda esa Muhammad Ganjaviydan misra keltiradi:

Zoru zardam zi dardi on dildor

Bunda ba'zi kamchiliklar ko'zga tashlanadi. Xususan, n va m harflarida.

7. Al-kalom-ul-jome'. “*Bu aningtek bo'lurkim, shoir baytlarni pand va nasihat birla oroyish qilur yo falaktin yo zamondin shikoyot qilur*”:

*Taroziy, qilma dunyodin shikoyat,
Kanof birla urushmoq sirfa qilmas.*

8. Sahli mumtane' – “*bu ul bo'lurkim, she'r ayturlarkim, o'qumoqqa oson bo'lur, faammo aytmogga dushvor*”:

*Qoshing mehrobtur, jono, jamoling qiblai olam,
Soching kufri ko'zing kofirm, yuzung nuri erur iymon.*

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, “Funun ul-balog'a” asarida shu kabi zamonaviy she'riy olamga notanish tasvir vositalari uchraydi. Ularni yana ko'plab uchratish mumkin. Asarni to'la tahlil qilish, talqin qilish, ilm ahliga bayon etish adabiyotshunoslikdagi navbatdagi vazifalar-dandir.

**MUHAMMAD UMAR RODUYONIYNING „TARJUMONU-L-
BALOG‘A” ASARIDAGI MUDAVVAR VA MURABBA’
SAN‘ATLARI**

Muhammad Umar Roduyoniyning „Tarjumonu-l-balog‘a” asari taxminan XI asrning 80-yillarida yozilgan. Bu asar she‘riy san‘atlarga bag‘ishlangan fors tilidagi ilk asar hisoblanadi. Muallifning o‘zi asar haqida: “Abu Yusuf va Abul‘alo Shushtariy aruzni forsiy tilda bayon etdilar. Va ammo balog‘at nav‘lari va san‘at sinflarini anglash nazmga solingan matnni va nozik ma‘noni ajratishga doir forsiy tilda hech kitob ko‘rmadim”, – deb yozib, avval forsiy tilda bunday asar yaratilmagani tufayli bunday mas‘uliyatli ishni o‘z bo‘yniga olganligini muqaddimada ta‘kidlab o‘tadi¹. Asar Farruh Seyistonga bag‘ishlangan. Umar Roduyoniyning asarida jami 73 ta san‘at keltirilgan bo‘lib, muallif o‘z asarida shakliy san‘atlarga alohida e‘tibor qaratadi. *Mudavvar* va *murabba’* san‘atlari shular jumlasidandir. Mudavvar asarning 63-faslida keltirilgan bo‘lib, arabcha “doira” degan ma‘noni anglatadi. Bu she‘riy san‘atning o‘ziga xos tomoni: baytni har tarafdan o‘qiganda ham ma‘no va vazn saqlanadi va u bizga aruz vaznidagi doiralarini eslatadi:

Bad-in zardi nigorino ruxoni man chora kardan

Murabba’ san‘ati esa, *arabchadan olingan bo‘lib “to‘rtlik” degan ma‘noni anglatadi, bu san‘atda* har bir misrani ham gorizantal, ham vertikal holatda o‘qish imkoniga ega bo‘lamiz va uni biz o‘qiganimizda bir xil matn hosil bo‘laveradi.

<i>Az furqati</i>	<i>On dilbar</i>	<i>Man doim</i>	<i>Bedorman,</i>
<i>On dilbar</i>	<i>k-az ishqash</i>	<i>bo dardamu</i>	<i>bemoram</i>
<i>Man doim</i>	<i>bo dardam</i>	<i>be mo‘nisu</i>	<i>beyoram</i>
<i>Bedoramu</i>	<i>bemoramu</i>	<i>be yoramu</i>	<i>chun zora.</i>

Bu san‘at Atoulloh Husayniyning «Badoi’ us-sanoyi» asarida ham uchraydi. Unda san‘atning mohiyati quyidagicha keltiriladi: “Murabba’

¹ Bu haqida to‘laroq ma‘lumot olish uchun qarang: Roduyoniy U.Matbaai nashriyoti “Donish”, Dushanbe, 1987. 5-b.

andin iboratdurkim, to‘rt misra yoki to‘rt bayt aytilur, yozilg‘anda ham bo‘yig‘a, ham eniga o‘qisa bo‘lur. Misralar murabba‘i andog‘dur (she‘r):

*Az furqat-i on dilbar man doim bemoram
On dilbar k-az ishqash bo dardam u bedoram
Man doyim bo dardam be munis u be yoram
Bemoram u bedoram u be yoram u g‘amxoram”².*

Bu she‘riy san‘atning amaliy ifodasini biz turkiy shoirlar ijodida ham uchratamiz. Shulardan biri Muhammad Rizo Ogahiydir, ammo uning devonida Roduyoniy murabba‘ deb nomlagan san‘at “musoviyat-tarafayn” tarzida keltirilgan. Unda ham she‘rni ikki xil – odatdagi yon tarafga hamda yuqoridan pastga tomon o‘qisak bir xil ma‘no kelib chiqadi:

*Ul sho‘xki ochildi xat-u ruxsora
Ochildi rayohinda yuzi gulnori
Xat-u yuzi besabr-u qarori man man
Ruxsori gulnori man man zori.*

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, bu asar she‘riy san‘atlarga bag‘ishlab yozilgan fors tilidagi ilk manba hisoblanib, asar XI asrning 80-yillarida mavjud bo‘lgan barcha she‘riy san‘atlarni o‘z ichiga oladi. Asarning ahamiyatli jihatlaridan yana biri shundaki, fors tilida she‘riy san‘atlarga bag‘ishlangan asarlar yozilishiga turtki bo‘ldi, Rashididin Vatvotning “Hadoyiq-us-sehr fi daqoyiq-ush-sheh” va Atoulloh Husayniyning “Badoyi‘-us-sanoiy” asarlari shular jumlasidandir.

*Sh. Atoyeva,
O‘zMU talabasi*

JOMIY VA NAVOIY: ISKANDARGA DOIR DOSTONLARDAGI HIKoyATLARNING QIYOSI

Sharq mumtoz adabiyotida eskirmaydigan va hech qachon dolzarbligini yo‘qotmaydigan mavzulardan biri Iskandar haqidagi dostonlardir. Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy va boshqalar an‘anaviy Iskandar mavzusida qalam tebratganlar.

² Bu haqida to‘laroq ma‘lumot olish uchun qarang: Husayniy.A. Badoyi us-sanoyi’ – Toshkent: Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1981. B. 102.

Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy badiiy ijodning ko‘plab jihatlarini qatori “Xamsa” yaratishda ham ko‘p o‘rinlarda hamfikir va hamkor bo‘lganlar. Bu bevosita Iskandar haqidagi dostonlarda ham ko‘zga tashlanad. Abdurahmon Jomiy o‘z dostonida Iskandar timsolini donishmand sifatida gavalantiradi va unga bag‘ishlangan hikoyatlarining mazmuni ham shunga muvofiq. Navoiy nazdidagi Iskandar siyosida esa, nafaqat faylasufona, balki hukumdorlarga xos, qolaversa chin ma‘nodagi insoniylik fazilatlarini yaqqol ko‘zga tashlanadi (Doro va ya‘juj-ma‘jujlar bilan bog‘liq voqealar).

“Saddi Iskandariy”da hikoyatlar soni 17 ta. “Xiradnomayi Iskandariy” dostonida hammasi bo‘lib 20dan ortiq hikoyatlar keltiriladi¹. Navoiy dostonida hikoyatlar Iskandar voqeasi, nazariy masala qismilaridan keyin kelsa, Jomiyda nazariy masala qismi bo‘lmaganligi uchun to‘g‘ridan to‘g‘ri hikoyatlar Iskandar voqeadan so‘ng keltiriladi.

Hikoyalarda g‘oyaviy mazmuniy tomondan mushtarak jihatlar:

“Saddi Iskandariy”da	“Xiradnomayi Iskandariy”da
<p>1. “Iskandar bilan gadolik yo‘lini tutgan podsho” hikoyatida gadoning so‘zidan namuna: Dedi: “Go‘rlaridin qilurda guzar, Necha bu so‘ngaklarda soldim nazar. Zamiring‘a lekin nihon qoldi bu Ki, shahning qayudur, gadoning qayu? Chu o‘lganda birdur bu iki mato’, Tiriklikda nevchun qilurlar nizo”².</p>	<p>1. “Iskandarning Taxtu tojdan qochib yurgan shahzoda bilan gado uchrashgani” hikoyatidagi gadoning so‘zi: Dedi: “Bu dasht uzra dilim g‘ashladim, Shoh, gado go‘riga nigoh tashladi. Mening nazarimda shoh va gado Ustixonlarida farq yo‘q-ku also. Oxiri ikkisi bo‘larkan yakrang, Nechun boshlanishida qilishadi jang?”³</p>
<p>2. “Ardasher” hikoyati: O‘tkir aqli va qat‘iy irodasi tufayli o‘zidan kuchli bo‘lgan dushmani bilan sulh tuzishga muvaffaq bo‘lgan Ardasher haqida.</p>	<p>2. “Kalxat va qurbaqa qissasi”da: Ishbilarmonligi va topqirligi sababli kalxat changalidan osongina qutilgan qurbaqa to‘g‘risida</p>
<p>3. “Baliqlar” hikoyati: Baliqlarning nodonliklari tufayli nahangga yem bo‘lgani.</p>	<p>3. “Tulki maslahatiga kirib suvga sho‘ng‘igan tuya”, “Hiyla bilan sodda baliqni qo‘lga tushirgan baliqchi qush” hikoyatlarida: Qahramonlarning kaltabinliklari sababli</p>

¹ Azimov Yunus. Abdurahmon Jomiy “Xiradnomayi Iskandar” dostonining qiyosiy-tipologik tahlili. Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi, – Samarqand: 1996. B.13-14.

² Navoiy Alisher. Saddi Iskandariy. Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2006. B. 74.

³ Jomiy Abdurahmon. Xiradnomayi Iskandar. Toshkent. 1978. B. 93.

	hayotlarining xavfga qolganliklari
4. "Mashriqda ganj topgan kishi" hikoyati: Qanoatsizlik mavzusi yetakchilik qiladi	4. "Kalla nonni yeb turib, "nonim kichik ishtaham katta", deb yig'lagan bola" hikoyati: Ochko'zlik mavzusi yetakchilik qiladi

Navoiy va Jomiy dostonlaridagi hikoyatlarda o'xshash jihatlari bilan birgalikda farqli tomonlari ham mavjud:

"Saddi Iskandariy" dostonidagi hikoyatlarda adolat va adolatsizlik (Ma'sud va Mahmud, Sulton Abu Said ko'ragon), do'stga sadoqat (2 do'st), dunyoning o'tkinchiligi (Luqmon hikoyati), ona yurtning muqaddasligi (Kabutar hikoyati) kabi mavzular yetakchilik qiladi.

Abdurahmon Jomiy "Bir hokimning bir nokasta bilan uchrashgani", "Qishloq hokimi bilan uning o'g'li", "Libosi nag'z so'zi bemag'z yosh suxandon", "Hayit libosini kiyib, o'ziga mag'rur boqqan va ajal o'qi oyog'idan yiqqan yigit" hikoyatlarida esa salbiy obrazlarni kiritish orqali kitobxonni to'g'ri yo'lga boshlashga urinadi.

Ikki ijodkorning Iskandarga oid dostonlaridagi hikoyatlarni kuzatish asnosida shunday xulosaga keldikki, "Saddi Iskandariy" dostonidagi hikoyatlarning ma'no va mazmuni "Xiradnomayi Iskandariy" dagi hikoyatlariga qaraganda mukammalroq va teranroqdir. Chunki Navoiy (Jomiydan farqli o'laroq) Iskandarga faqat donishmand, faylasuf jihati-dan emas, balki shoh sifatidagi qarashlarini ham bayon etganki, bu doston qimmatini va undagi badiiyatini yanada oshishiga xizmat qilgan.

*G.Mamirqulova,
O'zMU talabasi*

ABDUNAZAR BAXSHINING IJODI

O'zbek xalq og'zaki ijodidagi eng murakkab va shu bilan birga, ijoddagi eng salmoqli o'rin egallagan janr-doston hisoblanadi. Dostonlarda millatning dunyoqarashi, hayotga bo'lgan munosabati o'z ifodasini topadi. Uch yil davomida amalga oshirayotgan kuzatishlarimiz tabiatning faqat yuqori darajadagi odamlarigagina baxshilik iqtidorini in'om etishiga ishontirdi. O'zbek xalqida Jasoq baxshi, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Ergash Jumanbulbul o'g'li, Po'lkan shoir kabi iqtidorli baxshilar bo'lgan. Ammo sobiq sovet tuzumi davrida baxshichilik san'ati deysinish

jarayonini boshdan kechirdi. To‘g‘ri, o‘tgan asrning 20-30-yillarida xalq baxshilarini kashf etish, ularning ijodlarini targ‘ib qilish, ayniqsa, terma va dostonlarni nashr qilish bo‘yicha juda katta ilmiy, amaliy, nazariy ishlar bajarildi. Ammo o‘tgan asrning 70-80-yillarida sovet siyosati haddan tashqari avj oldi va buning oqibatida baxshilarimizga bo‘lgan munosabat keskin yomonlashdi. Xususan, atoqli baxshilarning asarlari xo‘jako‘rsin uchun qayta-qayta nashr ettirilgani holda, ularning ishlarini davom ettirayotgan yosh ijodkorlar e‘tibordan chetda qolib ketdi. Ana shu chetda qolgan baxshilardan biri Abdunazar baxshi Poyon o‘g‘lidir.

Abdunazar baxshi Poyonov 1954-yil 20-mayda Surxondaryo viloyati Boysun tumani Xamkon qishlog‘ida tug‘ilgan. 7 yoshigacha otanasini tarbiyasida bo‘lib, 48-sonli Xamkon qishlog‘idagi maktabga o‘qishga boradi. 1968-yili 8-sinfni tugatib, Chilonzor qishlog‘idagi 45-sonli o‘rta maktabga kelib o‘qiydi. 1970-yili mazkur o‘rta maktabning 10-sinfini tamomlaydi. 1970-1975-yillarda Toshkent Irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalashtirish muhandislari oiliy ilmgohida o‘qib, muhandis-mexanik kasbi bo‘yicha bitiradi. 1976-yil yanvar oyida Surxondaryo viloyati Lenin yo‘li tumani selxoztexnika tashkilotiga ishga kirib, turli vazifalarda ishlagan. 1982-1986-yillarda tuman selxoztexnika bo‘lim boshlig‘i, 1986-1988-yillarda tuman qishloq xo‘jaligi boshqarmasida texnika nazorati inspeksiyasi bo‘limi boshlig‘i vazifalarida ishlagan. 1997-2009-yillarda Qiziriq tuman “Yoshlik” jamoa korxonasida muhandislik vazifasida ishlagan. 2007-yildan Mehnatobod qishloq klubi badiiy rahbari vazifasida faoliyat ko‘rsatib kelmoqda.

1984-yildan baxshichilik faoliyatini boshlagan. Baxshilik san‘atiga qiziqish Abdunazar baxshini ustozlar huzuriga chorladi. Maktabda o‘qib yurgan paytidanoq do‘mbira chertib, an’anaviy dostonlardagi epik qoliplarni yodlay boshladi va Samarqand usulida doston ijro etishni mashq qildi. Keyinchalik bu intilish Abdunazar baxshini baxshichilik san‘atidagi mahoratni egallashga majbur qildi va bo‘lajak san‘atkor ustozlaridan o‘rganganlarini tinglovchilarga yetkazish bilan birga o‘z yo‘lini izladi hamda muayyan muvaffaqiyatlarga erishdi. Xalqimizda “Ustoz ko‘rmagan shogird har maqomda yo‘rg‘alar”, degan maqol bor. Abdunazar Poyonov X.Mardonaqulov, Q.Rahimovlar kabi ustoz san‘atkorlarimizdan mukammal ta‘lim olgan baxshi bo‘lib chiqdi. Shundan buyon tuman madaniyat bo‘limi tadbirlarida, viloyat, respublika va xalqaro tadbirlarda, radio eshittirish va teleko‘rsatuvlarda muntazam ishtirok etib kelmoqda. Baxshichilik san‘ati bilan xorij mamlakatlarida:

Fransiya, Qirg'iziston va boshqa yurtlarda bo'lgan. Ko'rik tanlov va festivallarda qatnashib nufuzli o'rinlar olgan. Hozirgi paytda ham tuman madaniyat bo'limida ishlab kelmoqda. Uning tarbiyasini olgan shogirdlari Gulboy Mirzayev, Muhammad Eshboyev, Sherali Jumayev, Ilhom Norov, Zulxumor Shernazarovalar viloyatning ko'zga ko'ringan ijodkorlari sifatida tan olindi.

Abdunazar baxshi hayotidan lavhalar taniqli jurnalist Normurod Norqobilovning "Jo'shqin daryo" deb atalgan kitobidan o'rin olgan.

Mening kuzatishlarimni M.Murodov, va A.Ergashev tomonidan yozilgan "Alpomishnoma" kitobi va Abduolim Ergashevning "Qashqadaryo va Surxondaryo dostonchiligi" kitoblarida qayd etilgan Abdunazar Poyonov haqidagi fikrlar to'liq tasdiqladi.

Baxshining birinchi dostoni "Tursun mergan va Ramazon chobag'on"dir. Ikkinchi "Davrqul polvon" asari "Alpomish avlodlari" turkumiga kiruvchi doston hisoblanadi. Unda Davrqul polvon timsoli orqali xalqimiz mardligi, jasurligi, dovyurakligi, botirligi, bir so'zligi, mehr-oqibati, oqil-u donoligi o'zining ta'sirchan ifodasini topgan. Baxshi hozirgi kunda "Oysuluv" dostonining she'riy nashrini tayyorlamoqda.

Abdunazar baxshining ijodidagi boshqa ijodkorlardan farq qiladigan bir tomoni, tabiat manzaralariga ham a'lohida e'tibor berish xususiyati hisoblanadi. Baxshi hamkor san'atkorlardan farqli ravishda, tabiat manzarasini tinglovchilar ko'z oldida aniq ifodalashga harakat qiladi. Ma'lumki, xalq dostonlari tinglovchida vatanparvalik tuyg'usini shakllantirish, yurt mustaqilligi uchun muttasil kurash olib borish lozimligini uqtirishni ham nazarda tutgan. Ehtimol, shuning uchun baxshi o'z dostonlarida, ayniqsa, termalarida tabiatga murojaat etadi. Uning go'zalligini tasvirlash orqali tinglovchida O'zbekiston farzandi ekanidan mag'rurlanish kayfiyatini shakllantiradi.

*Tog'lar orasida turar tong yulduz,
Boshida shula sochib kecha-yu kunduz,
Aytaversam so'zim kelar izma-iz,
Oqtosh, Xo'jaykondan yetishtirgan tuz,
El-yurtga sovg'asi border Surxonning.*

Biroz o'tmay baxshi yana tabiatga qaytgandek sezadi o'zini:

*Ko'rganlarning kelar doim havasi,
Tog'laridan kelar kaklik navosi,
Ertak, doston aytar momo, bobosi,*

*Boysun tog‘da bordir Omonxonasi,
Shifobaxsh suvlari bordir Surxonning.*

Biz Ergash Jumanbulbul ijodi bilan tanishganimizda, Ravshan, Kuntug‘mish dostonlaridagi manzaralarni unutmazlikka harakat qilamiz. Ayniqsa, adirlardagi qo‘y-qo‘zilarning tarqab, atrofga fayz bag‘ishlashi hamisha yodimizda qoladi. Ehtimol, shuning uchun ham Abdunazar baxshi aynan tabiat manzarasiga urg‘u berib, o‘zbek farzandida atrof-muhitni asrash, uning qadriga yetish haqidagi falsafiy mulohazalarini aks ettirishga jur‘at qilgan. E’tibor bering, tog‘lar orasidagi tong yulduzini, u yerlardagi kaklik navosini jonlantirgan holda Beshqo‘ton, Oqtosh, Xo‘jaykon, Omonxona, Boysun hududlarini madh etadi. Bu o‘rinda, ayniqsa, Omonxonani alohida ajratib ko‘rsatish kerak. Chunki, avvalo, Omonxonada, qolaversa, Boysunda shu paytgacha insonni holdan toydiradigan sariq kasalligining yo‘qligi Surxon tabiatining boyligi hisoblanadi. Shuning uchun ham baxshi “shifobaxsh suvlari bordir Surxonning”, deb kuylashni yaxshi ko‘radi.

U o‘z asarlarida mubolag‘a, tashbeh, metafora kabi badiiy san’atlardan ham mohirona foydalangan.

Demak, biz ijodini kuzatayotgan Abdunazar baxshi “Alpomish” dostonini, “Go‘ro‘g‘li” turkumi dostonlarini ijro etar ekan, unda o‘ziga xos san’atkorlik usulini ifodalashga harakat qilgan.

*О.Мажитов,
ЎЗМУ талабаси*

ҚАЛБИ ТОҒ ШОИР

Шавкат Раҳмон мустикаллиқни соғиниб яшаган эди. Шоир бу истагини 70-80 йиллардаёқ ўз шеърларида айта олди. Курашчан шоир ўша даврда жасорат билан озодликни куйлади. Куйлашнинг ҳам турли хил усул ва йўсинлари бор. Шавкат Раҳмоннинг қайси бир шеърини олиб қараманг, Ватанни севиш, унинг ҳар бир гўшаси, тупроғини ардоқлашга, эъзозлашга, қадрлашга даъвати сезилиб туради.

Шавкат Раҳмон фикрини, истагини яширмасдан, пардаланмасдан айтади. У шеърларида холис кузатувчи ёки сермулозамат мезбон эмас, юртнинг ватанпарвар фарзанди бўлиб кўринади. Шоир

Шавкат Раҳмон шеърятида ҳис-туйғу, фикр умуминсоний дардга юғрилади, ҳақиқий бадий воқеликка айланади.

Шавкат Раҳмоннинг жасоратга ундовчи шеърлари кишини руҳлантиради. Унинг нияти холис, нияти пок. Ижодкор ўз ғоясини рамзлар воситасида ифода этади. Шавкат Раҳмон зилол сувлар жилдираб оқаётган, мусаффо хавоси роҳат бағишлайдиган тоғларда ўтов тикиб яшашни орзу қилган. Шу сабабли, Шавкат Раҳмон шеърятида тоғ образи алоҳида ўрин тутаети. Шоир бу образга жуда кўп маънони сингдириб юбораети. Гоҳида тоғ инсоннинг ички кечинмалари юсинида тасвирланса, гоҳида инсоннинг ўзи сифатида намоён бўладети. Ҳар қандай ҳолатда ҳам бу образ шеърда бадийлик ва образлиликнинг рамзи эканлиги билиниб турадети. Шоирнинг айрим шеърларида тоғ – шоирнинг юксалиб кетган руҳи, қалби ва ундаги изтиробу қувончларни ифодалаш воситаси бўлиб хизмат қиладети. Шу сабабли, Шавкат Раҳмоннинг тоғ образи билан боғлиқ шеърларини алоҳида туркум сифатида ҳам қабул қилиш мумкин.

Лирик асарларда табиат тасвири фикр таъсирчанлигини кучайтирувчи восита саналадети. Инсон руҳиятини кўрсатиш эса асосий мақсад бўлиб қолаверадети. Чунки табиат тасвири натижасида ифодаланган руҳий ҳолат инсон маънавиятининг янги бир жиҳатини намоён этгандагина бадий қиммат касб этадети. Шу жиҳатдан Шавкат Раҳмон шеърлари диққатга сазовордир.¹

Шавкат Раҳмон “Ёш тоғлар” шеъри бадийликнинг гўзал намунаси, десак муболаға бўлмайти. Гарчи шеър табиат лирикаси йўналишида бўлса-да, шоир унда рамзлар орқали ўтмишни ёдга оладети. Унинг назидида ухлаб ётган тоғлар бизга улкан илмий меросни хазина қилиб, ташлаб кетган аждодларимиз бўлиб кўринадети. Бу хазиналардан бутун дунё баҳравчид бўлганини айтмоқчи бўладети.

Куч ёғилган
гавдаларини
саратоннинг ўтига тоблаб,
очиб қўйиб хазиналарин,
ухлаб ётар ўспирин тоғлар.

Кейинги мисраларда шоир мақсадини очиқ айтадети. Унингча, йўловчилар мангу сафар олдидан бирпасгина нафас ростлашга чоғланишадети.

¹ Yo'ldoshev Q, Qosimov B, Qodirov V, Yo'ldoshibekov J. 7-sinf adabiyoti T., Sharq 2009-yil, 343-b.

Гўё мангу сафарга чиққан
йўловчилар ҳорган кўйича,
утиргану
бирпас мизгиган
сиркираган сувлар бўйида.

Шеър сўнгида шоир мақсади аёнлашади. Содда болалар – Ватан тарихи, унинг ўтмиши. Улар бир нафасгагина кўз юмган эдилар. Истибдод натижасида орадан миллион йиллар ўтди. Содда болаларнинг бир нафасга кўз юмиши, авлодларнинг минг йилликка эга тарихдан миллион йиллар ажратиб қўйилишига сабаб бўлган. Шоир бунда аждодлардан нолимайди, балки бир нафасдан сўнг уйғотиш учун “пойлоқчиликка” қолган хонларга ўз нафратини сочади. Агар улар ўз эътиқодиди мустаҳкам турганида эди, ўзбек халқи мустамлака бўлмасди, демоқчи бўлади.

Бир нафасга кўз юмгандилар,
миллион йиллар ўтди орадан.
Ухлаб ётар юракни ўртаб,
ухлаб ётар
содда болалар...

Шоир тоғ билан тиллашади, ухлаб ётган тоғларнинг уйғонишини хоҳлайди. “Шавкат Раҳмон ижодидаги бу эстетик ҳодисанинг ўз руҳий-психологик асоси мавжуд²” деб таъкидлайди Б. Каримов. Шоир эсини таниганиданок тоққа назари тушган, унинг ҳавосидан нафас олган. Шу руҳий асос унинг шеърларига кўчиб, бадий либос кийган ва жонли тоғлар образи туғилган. Адабиётшунос Б.Каримов “Шавкат Раҳмон қалби бутун тоғ шоирдир”, деб бежиз айтмаган.

Шоир шеърлятидаги тоғ – шоирнинг юксалиб кетган руҳи, изтиробу қувончлари. Шунинг учун бўлса керак, шоир илк шеърларидан то сўнгисигача тоғлар тўғрисида сўз юритади:

*Тоғ хўрсиниб юборди оғир –
водийларга югурди шамол,
юзларини яширди ҳилол.
Тоғ хўрсиниб юборди оғир,
Теран хобдан уйғонди юрак,
Тоғлар каби хўрсинмоқ керак.*

² Каримов Б. Бадийят уфқлари. Т: Университет. 2008 йил, 40 б.

Шавкат Раҳмон табиатни восита қилиб инсонларга мурожаат қилади. Юқоридаги мисраларда Шавкат Раҳмоннинг яна бир кашфиётини кўриш мумкин. Наздимизда, шоир бу сафар хилол образига салбий маъно юклаётгандек. Сабаби, тоғнинг хўрсиниб юборишини халқнинг истиклолга интилиши, деб белгиласак, шу маънода хилол бу ҳаракатга тўсқинлик қилишга уринаётган совет ҳукумати дейиш мумкин. Шоир шеърда “оғир” сўзини қўллашидан мақсад эса бу ҳаракатнинг кучайиб бораётганини таъкидламоқда. Шеър сўнгида шоир халққа кўшилиб ҳаракат қилиш лозимлигини айтади, яъниким, *тоғлар каби хўрсинмоқ керак* дейди.

Тоғ образи Шавкат Раҳмон шеърларининг бадий баркамоллигини таъминлашда муҳим бадий асосга айланган.

“У асл шоир сифатида табиат орқали инсон шахсини тадқиқ этишни кўзда тутди”³. “*Тоғ хўрсиниб юборди оғир*”. Ҳаёт муаммоларидан, хиёнатлардан, зулмдан чарчаган инсон, халқ оғир хўрсинди. Шавкат Раҳмон халқ дарди билан яшади.

Шавкат Раҳмон туғилиб ўсган она шаҳри Ўшга чин дилдан мухаббат кўйган эди.

*А.Маликов,
ЎЗМУ талабаси*

АЛИШЕР НАВОЙ “ХАМСА”СИДАГИ НАЪТЛАРНИНГ ҒОЯВИЙ-БАДИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Мусулмон Шарқи адабиётидаги анъаналарга кўра, Алишер Навоий “Хамса”сидан ўрин олган дostonларнинг барчаси муайян муқаддима билан бошланади. Мазкур муқаддималарда даставвал Аллоҳга ҳамд, Расулulloҳ (с.а.в)га наът айтилиб, қалам ёки сўз таърифи, сўнг салафлар номига мактовлар ўқилгач, асосий қисмга ўтилади. “Ҳайрат ул-аброр” дostonидаги наътлар жами 5 бобни ўз ичига олиб, ҳажман 173 байтдан иборатдир. Наътларнинг 5 бобга бўлинганлигини “Хамса”нинг 5 дostonдан ташкил топишига ишора сифатида ҳамда мазкур наътлар “Ҳайрат ул-аброр” учун ҳам, умумий “Хамса” учун ҳам тегишли ҳисобланиши билан изоҳлаш мумкин.

³ Yo'ldoshev Q, Qosimov B, Qodirov V, Yo'ldoshibekov J. 7-sinf adabiyoti T., “Sharq” 2009-yil 343-b.

“Хайрат ул-аброр” достони анъанага мувофиқ равишда фалсафий-ахлоқий мавзуларга бағишланган бўлиб, унда комил инсон тарбияси билан боғлиқ масалалар камраб олинган. Келтирилган 5 та наътда Муҳаммад (с.а.в.) туғилишлари, улғайишлари, умуман, камол топиш босқичларининг кетма-кет, алоҳида бобларда батафсил ёритилганлиги бевосита дostonнинг ғоявий мазмуни билан алоқадордир. Чунки ислом динида комил инсон деганда Расулulloҳ (с.а.в.) тушунилади ва бу ўринда Алишер Навоий ул Зот (с.а.в.)ни биринчи рақамли намуна сифатида кўрсатади.

“Фарҳод ва Ширин” достонидаги наътлар 4 – 5-бобларни ўз ичига олиб, умумий 100 байтни ташкил этади. Мазкур дostonдан бошлаб наътлар энди 2 қисмга – Расулulloҳ (с.а.в.) таърифи ҳамда меърож туни билан боғлиқ тафсилотларга ажратилади. “Фарҳод ва Ширин” достони наътида ружуъ санъати кенг қўлланилган. Бу мазкур дostonнинг бош қаҳрамонлар таърифи билан боғлиқ барча қисмлари учун хос хусусият бўлиб, наътларнинг дoston билан ажралмас бутунликда эканлигини англатади. “Фарҳод ва Ширин” достони мазмунан Ҳаққа етишиш йўлига кирган инсоннинг – солиқнинг босиб ўтиши лозим бўлган синовлар ҳамда жараёнларни ўзида акс эттиради. Бунда солиқ Ҳақни севиш учун Унинг мазҳарини севиши керак. Куёшга тик боқиб бўлмайди, лекин уни акс эттирган кўзгудан тушган нурга қараш мумкин. Демак, солиқ ҳам Ҳаққа тўғридан-тўғри эришиши қийин. У аввал мазҳарга интилади, сўнг Ҳаққа етишади. Дostonда солиқ сифатида Фарҳод, мазҳар сифатида эса Ширин тасвирланади. Биринчи наътда Расулulloҳнинг (с.а.в.) ташқи гўзалликлари васф этилиб, биз бу ифодаларда Шириннинг таърифи билан мазмуний уйғунликни кўраимиз. Бу ҳолат тасодифий бўлмай, Алишер Навоий ислом уммати учун Расулulloҳ (с.а.в.) Ҳақни севишдаги асосий мазҳар эканликларини шу тариқа ифода этган.

Меърож кечаси билан боғлиқ бобнинг илк байтларидаёқ Чин билан боғлиқ тасвир келтирилади. Бу ҳам наътнинг асосий мазмун билан боғлиқлигини билдирувчи шаклий ҳолат ҳисобланади. “Фарҳод ва Ширин” достонида Фарҳод солиқ сифатида Ҳақнинг мазҳари ҳисобланмиш Ширинни кўзгуда кўргач, унга етишмоқ йўлида тоқатсиз бўлиши Расулulloҳнинг (с.а.в.) меърож ҳақидаги хабарни эшитиб, тоқатсиз бўлишлари ва Буроқ отига сакраб минганликлари билан боғлиқ тасвирга мос келади. Бу эса Ҳақ талабидаги

инсон, аввало Муҳаммад (с.а.в.) бўлиб, қолган барча умматлар ул Зотга (с.а.в.) эргашишлари лозим эканлигини билдиради.

“Лайли ва Мажнун” достонидаги наътлар ҳам худди “Фарҳод ва Ширин” достонидаги каби икки қисмдан иборат бўлиб (3–4-боблар), ҳажман 149 байтни ташкил этади. “Лайли ва Мажнун” достонидаги биринчи наътда илтифот санъати (11 ўринда) асардаги руҳнинг таъсирчанлигини таъминлаган. Мазкур бадий санъат бутун дostonнинг таъриф ва тавсиф, мурожаат билан боғлиқ деярли барча ўринларида учрайди. Бу наътларнинг дoston умумий композицияси билан яхлит бутунлик касб этишини билдирадиган биринчи далилдир. Дostonнинг иккинчи наъти Расулulloҳнинг меърож тунларини таърифлашга бағишланган бўлиб, Навоий бу ўринда тун ва ғам тимсолларидан жуда кенг фойдаланган. Бу, аввало, асарнинг “фироқнома” мавзусини акс эттиришини ифодаласа, иккинчидан “Лайли” исми “тун” маъносини англатиши билан ҳам боғлиқдир. Алишер Навоий “Ҳайрат ул-аброр” ва “Фарҳод ва Ширин” дostonларида меърождаги васл ҳолатини ифодалар экан, ҳеч бирида Муҳаммад (с.а.в.) бехуд бўлганликларини “Лайли ва Мажнун” достонидаги каби батафсил тасвирламаган, ул Зотнинг (с.а.в.) ҳушдан айрилганликларига алоҳида урғу қаратмаган. Дostonнинг асосий қисмида Мажнуннинг Ёр ишқидан маст бўлиб, жазбага тушиш тасвири Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳам мазкур ҳолатни бошдан кечирганликлари билан боғлиқ ҳолда баён этилганлигига гувоҳ бўламиз. Аввалги дostonларининг ҳеч бирида Расулulloҳ (с.а.в.)га берилган “муҳри нубувват” – пайғамбарлик муҳри ва жаннат эканлиги тирклигидаёқ башорат қилинган ўн саҳоба хусусида тўхталинмайди. “Лайли ва Мажнун” достонида эса бу тасвирларнинг дoston моҳияти билан боғлиқ ҳолда келтирилганлигини кўрамиз. Маълумки, Мажнун – туғма равишда Ҳақ ишқи соҳиби. Шунинг учун ҳам у болалигидаёқ Лайлида Аллоҳ нурининг тажаллийсини кўриб, ҳушидан кетади. Яъни у танланган солиқ эди. Муҳаммад (с.а.в.) ҳам танланган эдилар, қолган 10 жаннати саҳобалар ҳам минглаб асҳоб орасидан танланган эдилар. Демак, Алишер Навоий бу ўринда Аллоҳнинг Ўзи хос бандаларини танлаши билан боғлиқ ҳикматга ишора қиляпти, деб ҳисоблаш мумкин.

“Сабаи сайёр” достонида ҳам наътлар учун 3–4-боблар ажратилган бўлиб, улар 143 байтни ташкил этади. Наътлар давомида Муҳаммад (с.а.в.) шоҳ сифатида тасвирланиши алоҳида сезилиб

туради. Бу бевосита дostonнинг ғоявий мазмуни билан чамбарчас боғлиқ. “Сабъи сайёр” дostonи ошиқлик ва шоҳлик ўзаро мувофиқ келмаслигини, ошиқ ўзга бандалар устидан шоҳлик қилишдан воз кечсагина юксак мақом топиши ҳақидаги ғояни ўзида акс эттиради. Шоҳ Баҳром ўзининг ҳукмдорлигидан воз кечиб, султонлигини унутолмаганлиги учун ҳам Дилором билан севгиси фожиаи якун топди. Дostonда Навоийнинг Расулulloҳ (с.а.в.)ни шоҳ сифатида таърифлашдан мақсади Ҳақни ҳақиқий севган қул бутун дунё ҳукмронлиги топшириб қўйилса-да, унга мутлақо чалғимамай ўз вазифасини адо этишини таъкидлашдир, деб айтиш мумкин. Шоҳ Баҳром мана шу мақомга кўтрила олмади. Айнан мана шу ўринда наът ва асар ғоявий мазмунининг ўзаро алоқадорлиги яққол намоён бўлади.

“Садди Искандарий” дostonи наътлари ҳам икки бобни ўз ичига олиб, “Хамса” таркибидаги ҳажман энг йирик – 178 байтли наът ҳисобланади. Буни “Садди Искандарий”нинг “Хамса”ни якунловчи дoston эканлиги билан изоҳлаш мумкин. “Садди Искандарий” дostonи наътларида якунловчи руҳ яққол сезилиб туради. Шоир биринчи наътда илоҳий китоб номларини келтирар экан, Аллоҳнинг дини Қуръон билан камол топганлигини таъкидлайди. Бу билан Алишер Навоий “Хамса”нинг такмилига ишора қилар экан, Аллоҳ Қуръонни ҳифз этиб, мукаррам этгани каби ўз асарини ҳам сақлашини, одамлар ундан маънавий қувват олишларига сабаб этишини орзу қилади. Айнан шу ўринда наътнинг асосий мазмун билан боғлиқлиги кўринади. Навоий Расулulloҳ (с.а.в.) барча расуллардан устун эканликлари ва муҳри нубувват билан боғлиқ байтларни келтирар экан, дoston бош қаҳрамони Искандарнинг дунё ҳукмдори бўлиб, барча шоҳлардан устун эканлигига диққатни қаратади. Бу ўринда Алишер Навоий Искандар образидаги комиллик фазилатларини Муҳаммад (с.а.в.)дан олаётганлигига ишора қилади.

Юқоридаги таҳлиллар “Хамса”даги наътлар дostonларнинг ғоявий мазмуни билан алоқадор бўлиб, асосий қисм учун мантиқий пойдевор вазифасини ўтаётганлиги ҳақида хулоса қилишга асос беради. Бу эса Алишер Навоий наътларга шунчаки анъана сифатида ёндашмай, уларга дostonларнинг бош ғоясини усталик билан сингдириб юборганлигига яна бир далилдир.

“XAZOYINU-L-MAONIY”GA KIRMAGAN SHE’RLARNING G‘OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLAR

Alisher Navoiyning turkiy tildagi lirik merosi nafaqat “Xazoyinu-l-maoniy”, balki ushbu rasmiy kulliyotga kirmay qolgan go‘zal she‘riy asarlardan iborat.

Shoir ushbu kulliyotga 1492-1498-yillarda tartib bergani fanga ma‘lum. Navoiyshunos olim A.Abdug‘afurovning yozishicha, Navoiy hayotining so‘nggi yillarida ham barakali ijod qilgan.

Alisher Navoiy umrining so‘nggi ikki yili mobaynida ko‘plab g‘azal, ruboiy, qit‘a, muxammas va boshqa lirik janrlarda asarlar yaratgan. Navoiyshunos A.Abdug‘afurov bu lirik she‘rlar o‘rin olgan bir qancha manbalarni keltiradi:

1. “Muhokamatu-l-ug‘atayn“da shoir turkiy tilning beqiyos imkoniyatlarini ko‘rsatib berish uchun misol tariqasida o‘z she‘riyatidan baytlar keltiradi;

“ Ammo yig‘lamoqta hoy-hoy lafzin adoda o‘zlarin turkiygo‘ylarga sharik qilibdurlar va bu lafz ham aslan turkiy uslubdur va faqirning bu maqta‘i mashhurdurkim, bayt:

*Navoiy, ul gul uchun hoy-hoy yig‘lama ko‘p,
Ki hay deguncha ne gulbun, ne g‘uncha, ne gul bor!”*

2. Ba‘zi tazkiralar, xususan, Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkiri ahbob” tazkirasida keltirilgan maqta‘ bayt Navoiy devonlarining hech biri-da uchramaydi.

Asar 1-bobining 4-faslida muallif shunday keltiradi: “Voqea (tushda) hazrati Mir muallifdan: – “Bizning ash‘orimizdan biron narsa yod bilurmisan?” – deb so‘radilar. Faqir alarning ushbu sharif maqta‘isini o‘qidim:

*Ey Navoiy, sen kima mehrobu masjid istamak,
Qaydakim xo‘blar oyog‘in qo‘ysa sen boshingni qo‘y”.*

3. Zahiriddin Muhammad boburning “Risolai aruz” asarida Navoiy ijodidan ramal bahri uchun misol tariqasida keltirilgan 46 g‘azal matla‘larining bittasi kulliyot tarkibiga kirmagan.

4. Alisher Navoiy asarlariga 15-18-asrlarda tuzilgan lug'atlar, xususan, "Badoe'u-l-ug'at", "Abushqa", "Sangloh" lug'atlarida ko'plab so'zlarning izohi uchun keltirilgan ayrim misol baytlar ham "Xazoyinu-l-maoniy"da uchramaydi.

5. Alisher Navoiy g'azallariga bitilgan ko'plab taxmislar tarkibidagi shoir qalamiga mansub baytlar ajratib olinganda ularning ba'zilari devonda mavjud emasligi ma'lum bo'ladi.

6. Adabiyotshunos olim A.Erkinovning ta'kidlashicha, Alisher Navoiyning muxlisari tomonidan tuzilgan "Oqquyunlilar devoni" tarkibida ham "Xazoyinu-l-maoniy"ga kirmagan 2 g'azal mavjud.

Devon 1471-yil 25-dekabrda Anisiy taxallusi bilan she'rlar yozgan shoir va xattot Abdirahim ibn Abdurahmon Xorazmiy tomonidan Oqquyunlilar saltanatining markazi Sheroz shahrida ko'chirilgan. Mazkur devondagi g'azallarning katta qismi 1466-1471-yillar orasida yozilgan deb taxmin qilinadi.

Adabiyotshunos F.Sulaymonova 1993-yilda Alisher Navoiyning "Xazoyinu-l-maoniy" kulliyotiga kirmagan she'rlarini to'plab, "Ayyomi visol o'ldi yana" nomi bilan nashr ettirdi. Mazkur to'plamga Alisher Navoiyning 61 g'azali, 2 ruboiysi, 7 qit'a va 4 fardi kiritilgan. MATning 20-jildiga ilova tarzida kiritilgan qismda Alisher Navoiyning kulliyotda uchramaydigan (faqat bir g'azal "Ayyomi visol o'ldi yana"da yo'q) 35 g'azal, Husayniy g'azaliga bir taxmisi, bir muammo va bir marsiyasi¹ hamda turli manbalarda uchraydigan she'riy parcha va baytlari keltirilgan.

Yuqorida keltirib o'tilgan manbalarda nashr etilgan lirik meros bilan tanishib chiqqanimizda g'azallarning aksariyatini mazmun jihatdan olib qaralganda umrining so'nggi yillarida bitilganligi aks etib turadi.

*Sen quyosh yanglig' yorub subhi shabob ayyomida,
Bizga tundek tiyralik qismat qarilig' shomida.*

Dunyoning past-baland tepaliklaridan o'tgan, olamning turfa ranglaridan bahramand bo'lgan ijodkor charxning o'tkinchiliga yana va yana amin bo'ladi:

*Jam sururi bu emish ichsa mayi gulfomni,
Kim, chu davron bevafor, tut g'animat jomni.*

¹ Sulaymon H. Alisher Navoiyning G'arib Mirzo vafotiga yozilgan marsiyasi Adabiy meros. 2-kitob. – Toshkent: Fan, 1971. – B. 175-178.

Ayyomi visol o'ldi yana“da keltirilgan 31-32 va 36-g‘azallar mavzu jihatidan bir-biriga mushtarak.

*Gohi eng uzraki tim-tim ko‘rinur ko‘z yoshim,
Ishq bog‘i aro shoxi guli ra‘no bo‘ldum...*

*Junun sahrasida demang, qachandin bo‘ldung ovora,
Aning ishqida tokim aql mulkidin jalo bo‘ldum.*

Navoiy ifodalagan yuksak tuyg‘ular falsafiy ruh ila yo‘g‘rilgan. Misralardagi har bir so‘z o‘zining zalvorli yukiga ega ekanligini ang-laymiz.

*Navoiy barcha el bir yonu sen bir yon, yomon ermas
Ki, ahli ishq toptilar navo, men benavo bo‘ldum.*

“Xazoyinu-l-maoniy”ga kirmay qolgan ushbu g‘azallarni mavzu ji-hatdan, asosan:

1. Ishqiy mavzudagi g‘azallar
2. Tasavvufiy-falsafiy mavzudagi g‘azallarga ajratish mumkin.

Vazn xususiyatlari jihatdan esa g‘azallarning aksariyat qismini **ra-mal** bahridagi g‘azallar tashkil qiladi.

*Ey Navoiy, maqbaramdin bosh chiqarg‘an loladek,
Dog‘i ko‘nglumdin meningdur, rangi qonimdin mening.
(-v--\-v--\-v--\-v- ramali musammani mahzuf)*

O‘ziga xos ayrim g‘azallari **hazaji** musammani solimda yozilgan.

*Erur laylovashim xurshid mahvashlar arosinda,
Qamar bir gulxaniy majnun aning ishq-i havosinda.*

Lirik asarlarni o‘rganar ekanmiz, garchi ular rasmiy devonga kiritil-magan bo‘lsada, yuksak badiiy timsollarga ega ekanligi ularning naqa-dar qimmatli ekanligi ko‘rinadi.

*Bahri ashk ichra iki ko‘z bo‘ldilar zavraqu sol,
Ikki saf kipriklar eshkaklar bo‘lubdur har taraf.*

Ko‘z yoshlar ummonida ikki ko‘z sol-u, kipriklar misli eshkaklar-dek ikki yonida saf tortib turishibdi. Naqadar chiroyli tashbeh: ko‘zlar-sol, kipriklar- eshkak.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Alisher Navoiyning ushbu she'rlarining rasmiy devonga kirmaganliga quyidagi sabablarni asos qilib olsak bo'ladi:

– She'rlarning aksariyat qismini Navoiy umrining so'nggi yillarida yozilgan;

– Alisher Navoiy “Xazoyinu-l-maoniy”ni qat'iy tartib asosida tuzgan. Shunga ko'ra shoir ushbu she'rlarini o'zi kiritmagan bo'lishi ham mumkin. O'ylashimcha, ushbu lirik meros Navoiy ixlosmandlarining qalbidan joy ola boshlagan.

*U.Neymatova,
O'zMU talabasi*

“MEZONU-L-AVZON” VA “RISOLAI ARUZ” ASARLARIDA HAZAJ BAHRIDAGI VAZNLAR TAHLILI

Abdurahmon Jomiyning aruz ilmiga bag'ishlangan „Risolai aruz” asari adabiyotshunosligimizda bugungi kungacha maxsus o'rganilmagan, shuning uchun biz Jomiyning ushbu asarini bizga ma'lum va mashhur bo'lgan hamda ushbu ijodkor bilan zamondosh bo'lgan Alisher Navoiyning „Mezonu-l-avzon” asari bilan qiyoslagan holda o'rganishni o'z oldimizga maqsad qildik. Shu maqsadda biz bugun yuqoridagi ikki asardagi hazaj bahridagi vaznlarni qiyosiy tahlil qilmoqchimiz.

Ushbu asarlarni tahlil qilishga kirishar ekanmiz, birinchi navbatda, bizga tanish bo'lgan „Mezonu-l-avzon” asaridagi hazaj bahri va undagi vaznlarni tahlil qilishdan boshlaymiz. Navoiy o'z asarida birinchi doiraga mansub bo'lgan hazaj bahriga to'xtalar ekan, hazaj-mafoiylarning 11 ta zihofoti va furu'i borligini aytib, ularning nomlarini keltirib o'tadi. Ular quyidagilardan iborat:

1) mafo'ilun-maqbuz; 2) mafo'iylu-makfuf; 3) maf'uylun-axram; 4) maf'uylu-axrab; 5) fo'ilun-ashtar; 6) fa'ulun-mahzuf; 7) mafo'iy-l-maqsur; 8) faul-ahtam; 9) faal-majbub; 10) fo'-azall; 11) fa'-abtar.

Shundan so'ng, shoir ushbu ruknlardan tarkib topgan vaznlarning barchasiga misollar keltiradi. Masalan, Navoiyning „Xazoyinu-l-maoniy” kulliyotiga kiritilgan quyidagi ikki baytni keltirib o'tamiz:

Hazaji musammani solim:

*Zihi mulkungning o'n sekiz mingidin bir kelib olam,
Bu olam ichra bir uyluk qulung Havvo bila Odam*
mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun
(„G'aroyib us-sig'ar"dan).

Hazaji musammani axrabi makfufi maqsur:
*Ey orazi nasrin sochi sunbul, qadi shamshod,
Bulbul kibi hajringda ishim nolau faryod.*
maf'ulu mafo'iylu mafo'iylu mafo'iyl
(„Navodir ush-shabob"dan)

Xuddi shunday shoir hazajning musaddas va murabba' shakllariga ham misollar keltirib o'tadi.

Shundan so'ng muallif ruboiy vaznlari – axram va axrabga ham to'xtalib, ruboiylarning axram shajarasining 12 ta, axrab shajarasining 12ta, jami 24 vaznda yozilishini hamda ruboiylar „du baytiy" va „taron" deb yuritilishini aytadi. Shoir axrab va axram shajaralariga ham misollar keltirib o'tadi.

Abdurahmon Jomiyning „Risolai aruz" asariga to'xtaladigan bo'l-sak, asarda xuddi Navoiyniki kabi hazajning 11 ta zihofoti va shuncha furu'i keltiriladi.

Unda ham hazajning musamman, musaddas, va murabba' shakllariga misollar keltiriladi:

Hazaji musamman:

*Chu ro'yat hargizam naqshe ba xotir darnameoyad,
Maro xud chuz tu dar xotir kase digar nameoyad.*
mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun

Hazaji musaddas:

*Kuchoy, ey g'izoli mushkbo'yi man,
Charo hargiz nameoy ba so'yi man.*
mafoiylun mafoiylun mafoiylun

Jomiy ham ruboiy vaznlariga to'xtalib o'tadi hamda u ham axram va axrab vaznlariga misollar keltiradi.

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, har ikki ijodkorning hazaj bahri to'grisidagi fikr va qarashlari o'rtasida umumiylik mavjud, ya'ni har ikki asarda hazaj to'grisidagi ma'lumotlar deyarli bir xil. Jumladan, har ikki asarda ham hazaj bahridagi zihoflar va furu'lar soni bir xil, shuningdek, har ikki ijodkor ham har bir vaznni misollar orqali tushuntiradi. Bu esa bu ikki olimning ko'p masalalarda hamfikir bo'lganligini ko'rsatadi.

MAQOL TERMINLARI XUSUSIDA

Maqollar xalq og‘zaki ijodining keng tarqalgan janrlaridan biri hisoblanadi. Ular xalqning asrlar davomida orttirgan boy tajribalari, hayot haqidagi xulosalari aks etgan hikmatli so‘zlardir.

“**Maqol**” arabchadan olingan bo‘lib, “so‘z” ma‘nosini anglatadi. Ko‘plab tillardagi maqolni anglatuvchi atamalar mazmuniga e‘tibor berilsa, barchasining o‘zagida “so‘z” ma‘nosi borligi kuzatiladi. Masalan, ruslarda “пословица” (слово – so‘z), turklarda “atasozu” (otalar so‘zi), nemislarda “sprichwort” (wort – so‘z) atamalari maqollarni ifoda etadi. Ularning o‘zagidagi “so‘z” orqali esa “nasihat, hikmat, aqlli so‘z” ma‘nosi anglashiladi.

O‘zbek tilida maqollar turli davrlarda turli nomlar bilan atalib kelgan. Mahmud Koshg‘ariy “Devoni lug‘atit turk”da “saw” so‘zining bir necha ma‘nosini beradi. Bular orasida “otalar so‘zi” ni anglatuvchi “saw” aynan maqolga to‘g‘ri keladi. “Devon”da 260 dan ortiq “saw” keltiriladi:

Alp yag‘ida, alchaq jo‘g‘ida – Botir dushman bilan to‘qnashganda,
yuvosh tirishganda bilinadi.

Alp cherikda, bilga tirikda – Botir jangda, dono majlisda sinaladi.

“Qutadg‘u bilig”da esa “saw” o‘rmiida “so‘z” va “**masal**” atamalarining ishlatilganini ko‘ramiz:

Edi kechki so‘z – ul *masalda* kelir,

Ata o‘rni, ati o‘g‘ulqa qalir.

(Masalda keladigan juda eski bir ta‘bir bor: Otaning o‘rni va oti o‘g‘ilga qoladi)

Neng edgu neng – ul *biliglar so‘zi*,

Biliglar so‘zi ko‘rsa barchin juzi.

(Donolar so‘zi qanday ezu narsa, Donolar so‘zi, nazar solsang, shohi-ipakdir)

Keyingi davrlarda “**masal**” atamasi keng iste‘molda bo‘lgan. Mumtoz asarlar tarkibida uchrovchi maqollar shu so‘z orqali ifoda etilgan:

Ayoqingga tushar har lahza gisu,

Masaldurkim, charog‘ tubi qorong‘u. (Lutfiy)

Masaldurkim, uyqu o‘limdir. (Navoiy)

Maqollar, shuningdek, **maqol**, **naql**, **hikmat**, **o‘git**, **zarbulmasal** kabi nomlar bilan ham atalgan.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da **naql** so‘zining 3 xil ma‘nosi qayd etilgan. Ulardan biri – “xalq tomonidan yaratilgan hikmatli gap” maqol ma‘nosiga to‘g‘ri keladi. (O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 1-tom (A – R) – M.: Русский язык, 1981)

O‘zME ning 6-tomida ham naql maqol ma‘nosida izohlangan.

Folklorshunoslar bu termini rivoyat, ibratli hikoyatning oxirgi, qisadan hissa qismi sifatida sharhlaydilar.

Demak, naql ertak, rivoyatlarning tarkibidagi maqollarga nisbatan qo‘llaniladi.

Hikmat arabchadan olingan bo‘lib, “donishmandlar so‘zi”, “donolar nasihati” ma‘nosini anglatadiro Bu atama, ko‘pincha, maqol sharhiga nisbatan qo‘llanilgan. Sh.Shomaqsudov va Sh.Shorahmedovlarning 1990-yilda chiqqan o‘zbek xalq maqollarining izohli lug‘ati ham “Hikmatnoma” deb atalgan.

Zarbulmasal arabcha so‘z bo‘lib, “maqol kiritmoq” ma‘nosini ifodalaydi. Sh.Shorahmedovning ma‘lumot berishicha, bu atama fors-tojik adabiyotida keng qo‘llangan. Tojikcha-ruscha lug‘atda “zarbulmasal” пословица, поговорка, изречение (maqol, matal, ibora) tarzida tarjima qilingan. Tojik paremiologi B.Tilovovning aytishicha, fors-tojik xalq og‘zaki ijodida zarbulmasal maqol va masal ma‘nosida ishlatilgan.

O‘zbek adabiyotida bu atamaning keng qo‘llanilmaganiga sabab uning maqol emas, maqol qo‘llash ma‘nosini anglatishidir. Modomiki, bir baytda birdan ortiq maqol keltirilmas ekan, bu atamaning berilishi ham noo‘rin hisoblangan. Gulxaniyning boshdan-oyoq maqollar asosiga qurilgan asarining “Zarbulmasal” deb nomlanishi ham shu ma‘no bilan bog‘liq.

Matal so‘zining etimologiyasini bir necha xil sharhlaydilar. Ayrim olimlar uni topishmoqni anglatuvchi mustaqil janr nomi desalar, ayrimlar uning arabcha *masal* so‘zining buzilgan shakli ekanligini ta’kidlaydilar. Bunday fikr tug‘ilishiga arab imlosidagi masal va matal so‘zlarining bitta nuqta orqaligina farqlanishini asos qilib keltiradilar.

Bu termin mumtoz asarlar tarkibida uchramaydi. Bugungi kunga kelib, u maqolning bir atamasi, aniqrog‘i, “pishib yetilmagan” maqol tarzida ifodalanadi. “Matal ham ixcham matnga ega ekanligi bilan maqolga o‘xshaydi. Matal, odatda, notiq nutqning tarkibiy qismini tashkil etadi, ammo mustaqil qo‘llanganida tugal fikr anglatmaydi” (O.Madayev. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – T.: Mumtoz so‘z, 2010).

Bugungi kundagi **maqol** atamasi XX asrdan boshlab o‘zbek paremiologiyasidagi turg‘un atamaga aylandi va u maqol janriga eng munosib termin sifatida qo‘llanilmoqda.

“БАХТСИЗ КУЁВ” ДРАМАСИ ҲАҚИДА

Абдулла Қодирийнинг “Бахтсиз куёв” драмаси ўзида профессионал драматургия қонуниятларини мужассамлаштирган ижтимоий-маиший мавзудаги илк драмалардан биридир десак, асло муболаға бўлмайди.

Абдулла Қодирий номини эшитганимизда, дарҳол, хаёлимизга ўзбек романчилигининг асосчиси келади. “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” каби ўлмас асарлар муаллифи кўз олдимизда гавдаланади. Қодирий нафақат ўзбек насри йўналишида муваффақият қозонди, балки драматургияда ҳам ўлмас асарлари билан тарих зарварақларидан жой олди.

Абдулла Қодирий илк театр ташкилотчилари бўлмиш жадидлар каби юртимизга театр кириб келишига ижобий ёндошиб, хайрихоҳлик билан қараган ижодкорлардан бири ҳам эди.

Машҳур адиб театр ва унинг тарихи ҳақида тўхталиб шундай деган эди: “Маълумдирки, бизни Туркистонда драма ҳам театрунинг тарихлари 1912 йилдан бошланиб, буларни қабул этганимизга етти йиллар бўладилар.

Театру турмушдаги етишмаган ва ортиқча ерларни кўз олдимизга маҳқум этиб кўрсатувчи бир ойнадир. Иш шундоғ экан биз ҳам ўз театрумизни кўрганда турмушимизнинг аксини кўрмагимиз керакдир”¹.

Қодирийнинг юқоридаги фикрлари унинг “Бахтсиз куёв” пьесасида ўз ифодасини топган. Драма ижтимоий-маиший мавзуда бўлиб, кундалик турмушимизда учровчи долзарб муаммоларни акс эттирган.

Абдулла Қодирийнинг “Бахтсиз куёв” пьесаси Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Падаркуш” трагедиясидан таъсирланиб ёзилган. Буни драматургнинг ўзи ҳам эътироф этади: “1913 йилларда чиққан “Падаркуш” пьесаси таъсирида “Бахтсиз куёв” деган театр китобини ёзиб юборганимни ўзим пайкамай қолдим”².

¹ Қодирий А. “Кичик асарлар”. Ғафур Ғулум номидаги бадиий адабиёт нашриёти. Т., 1969. 163–164 бетлар.

² Қосимов Б. “Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик”. Т.: Маънавият, 2002. 221-бет.

Гарчи пьеса “Падаркуш” трагедияси таъсирида ёзилган бўлса-да, унда бугунги кунимизга кадар ўз долзарблигини йўқотмаган мавзу кўтарилган. Асарда дабдабозликка йўл қўйган ҳолда ким ўзарга тўй қиламан деб, охири аянчли яқун билан тугаётган оилавий муаммолар, моддий манфаатдорликка муккасидан кетган кимсалар тақдири бадиий жиҳатдан очиб берилган. Асар қаҳрамонлари Солиҳ, Абдулрахим, Файзибой, Домла имом, Элликбоши, Бой, Раҳима образлари талқини ўзининг бетакрорлиги, муаллифнинг пьеса орқали айтмоқчи бўлган фикри ва ғоясини акс эттиришлари жиҳатидан мукамаллиги билан яққол ажралиб туради. Биргина Файзибой образини олайлик. У драмада ўз орзу-ҳавасининг, дабдабали тўй қилиш, “элдан қолиб кетмаслик” каби ўткинчи нарсаларни деб ўз қизининг ўлимига сабабчи бўлди.

Драмада кўтарилган мавзу ўз долзарблигини орадан бир асрдан кўпроқ вақт ўтса ҳам йўқотмаган. Бугун биз яшаб турган жамиятда ҳам худди Файзибой сингари дабдабозликка берилиб тўй қилиб, кейин аянчли ҳолатга тушиб қолаётган инсонларни учратишимиз мумкин. Ўзбек халқи турмуш тарзи ва менталитетини, унинг этномаданий ҳаётини яхши билган Абдулла Қодирий ўлмас мавзуда умрбоқий драма яратган.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, пьесада XX аср бошларига хос ўзбек урф-одатлари ва маросимларининг акс этганини ҳам кўриш мумкин. Жумладан, ўғил уйлантириш ва қиз узатиш жараёнида фотиҳа тўйи, совчилик удуми, катта тўй, чарлар, юз кўрсатар, “олуғ-солуғ расми” каби бу маросим анъаналари билан боғлиқ удумлар бўлганлиги пьесада ўз ифодасини топган. Бу биргина ўша давр этник турмуш тарзи учун урф бўлган уй анжомлари ва заргарлик буюмлари асар қаҳрамони Файзибой тилидан санаб ўтилади: “... Пулга мис асбоб, икки дона палак, икки дона гул кўрпа, саккиз дона дорпўш, қизимга бўйинтумор қўлтуқ тумор, тиллақош, зирақлар...”³

Маҳалла домла имоми Файзибойни дабдабали тўй қилиш фикридан қайтариш ўрнига тўй ҳаражатларини ошириб сўзлай бошлаш асносида қатор ўша даврга оид ўзбек миллий кийим-кечаклар ва матоларни санаб ўтади: “... қизларига ўн бош оёқ кийим, кимхоб, духоба, шоҳи атлас, мовит, чидакон, чит ва бошқалар, ҳар биридан

³ Ризаев Ш. “Жадид драмаси”. Илова: Абдулла Қодирий. “Бахтсиз куёв”. “Шарқ” нашриёти. Т.; 1997. 182-бет.

кўйлак, камзул, мазкурларга лойик кимматбаҳо рўмоллар, яна уч дона паранжи шоҳи, духоба, атлас, уч дона кавуш, махси...”⁴

Бундан ташқари, драма қаҳрамонлари ХХ асрга хос шеvasида сўзлашишларидан воқеа Тошкент худудида кечаётгани ва бу даврда шахримиз лаҳжаси, қандай шевада гаплашишгани англашилади. Жумладан, асар қаҳрамони Солиҳнинг амакиси Абдулрахим сўзларига эътиборимизни қаратсак:

“А б д у л р а х и м – Вой, кўрқоқ экансан-ку. Ҳозирги замонда қайси бир йигит қарздор бўлмай уйланвотди, озроқ қарздор бўлсанг, бошинг омон бўлса, сағалда қарзингни узиб қўсан. Яна Файзибой кўб катта тўй қилмайман, дейдур. Замонани тўйидек сандан кўп оқча кетмаса керак, бу санга хўб қулайдур. Хўб, дея бер”⁵

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Абдулла Қодирийнинг ушбу драмаси профессионал драматургия борасидаги илк уриниш, “Падаркуш” трагедиясидан таъсирланиб ёзилган бўлса-да, ундаги мавзу умрбоқийлиги, жамиятдаги камчиликни йўқотишга қаратилганлиги, тарбиявий аҳамияти билан илк ўзбек профессионал драматургиясининг шоҳ асарларидан биридир.

*S.Fayziyeva,
O‘zMU talabasi*

ADABIYOT FIDOYISI

Adabiyot sahnida shunday siymolar borki, nomlari u qadar tanish bo‘lmasa-da,ularning adabiyotga qo‘shgan hissalarini, jonkuyarliklari tahsinga sazovor. Cho‘lpon deyilganda, ko‘z oldimizda zamonasining ziyoli kishisi, samimiy va ta’sirchan she’rlar muallifi jonlanadi. Cho‘lponning do‘sti deyilganda-chi? Cho‘lpon bir necha ziyolilar bilan adabiy aloqada bo‘lgani ma’lum, lekin ular orasida bir shaxsni alohida ta’kidlamaslikning iloji yo‘q. Taniqli adabiyotshunos Naim Karimov o‘zining “Istiqlolni uyg‘otgan shoir” risolasida Cho‘lponga “dildosh va ruhdosh kishi” deb Abdulla Alaviyni tilga oladi: “Cho‘lpon bilan Alaviyning biri

⁴ Ризасев Ш. “Жадид драмаси”. Илова: Абдулла Қодирий. “Бахтсиз куёв”. “Шарк” нашриёти. Т.; 1997. 182-бет.

⁵ Ризасев Ш. “Жадид драмаси”. Илова: Абдулла Қодирий. “Бахтсиз куёв”. “Шарк” нашриёти. Т.; 1997. 178-бет.

uzuk bo'lsa, ikkinchisi shu uzukning yoqut ko'zi bo'lgan". Xo'sh, Abdulla Alaviy kim? U adabiyotga qanday hissa qo'shgan?

N. Karimov Alaviy haqida "Undagi toza qon Muhammad payg'am-barga borib taqalgani uchun uni "Ulviy" deb ataganlar", – deydi. Abdulla Alaviyning tarjimai holi bo'yicha "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi"da juda kam ma'lumot berilgan. Adabiyotshunos va shoir 1903-yil Toshkent viloyati Piskent tumanida tug'ilgan. U barmoq vaz-niga asoslangan o'zbek she'riyatining badiiy imkoniyatlarini kengay-tirib, o'zbek adabiyotidagi sochma(erkin) she'r boshlovchilaridan biri bo'lgan (Bizga ma'lumki, Cho'lpon ham o'zbek she'riyatidagi ilk soch-malar muallifi edi). Ma'lumotlarga qaraganda, Alaviy Piskent tumanida yashagan Berdi baxshidan "Alpomish" dostonini yozib olgan.

Yunus (Hoji) Maqsudiy o'zining "Ulug'lar davrasida" kitobida shunday ma'lumot beradi: "Cho'lpon Abdulla Alaviy vafotidan so'ng ham uning onasi va jiyani Muzayyana Alaviya bilan xat orqali mun-tazam aloqada bo'lib turdi". Demak, bizga xalq og'zaki ijodi bilan jiddiy shug'ullangan olim sifatida ma'lum bo'lgan M. Alaviya Abdulla Alaviyning jiyani ekan. Cho'lpon maslakdoshini "U yosh bo'lishiga qaramay, tengi yo'q adabiyotshunos, qobiliyatli shoir, imonli munaqqid va mehribon do'st edi", deb xotirlaydi ("Ulug'lar davrasida").

Bor-yo'g'i 28 yil umr ko'rgan (shoir 1931-yil vafot etgan) Alaviy ma'lumotlarga qaraganda, biror anjumanga borganida do'stlari bilan hol-ahvol so'rashgach, darhol mavzuni adabiyot sohasiga burishni yoq-tirgan ekan.

U adabiyotshunos, shoir, tilshunos bo'lgan. Uning tanqidchi sifatidagi ishlari ham tahsinga sazovor. 20-yillar matbuot sahifalarida uning bir qancha maqolalarini ko'rishimiz mumkin. Tanqidchining eng muhim va bizni o'ylantirib qo'yadigan maqolalaridan biri "Yer yuzi" jurnalida (1926-yil 8-9-sonlar) bosilgan "Layli va Majnun" maqolasidir.

Navoiy asarlari 20-30-yillarda ham xalq orasida mashhur bo'lgan. Uning "Layli va Majnun" dostoni ozarbayjonlik bastakor Uzeyirbek Hojibekov tomonidan opera shakliga solingani va bu opera turk teatr dunyosida ancha muvaffaqiyat qozongani ma'lum. Navoiyning yubileyi arafasida shoir Xurshid Sharaf tayyorlagan doston namunasi Davlat nashriyoti tomonidan elga taqdim etilgan. Alaviy aynan shu nashr xu-susida o'zining ba'zi mulohazalarini maqolasi orqali bayon etmoqchi bo'ladi. Uning aniqlashicha, bu asar (aynan nashr qilingan) Navoiyning asari emas, balki Fuzuliy "Layli va Majnun"ning Xurshid tomonidan

biroz qayta ishlangan variantidir. Munaqqid Fuzuliy asarlari bilan yaxshigina tanish bo'lgan. Buni Maqsudiy ham tasdiqlaydi: "Qodiriy Fuzuliy qasidalarini olib chiqib o'qidi. Nodirxon mahsum esa so'zmaso'z ag'darib turdi. Abdulla Alaviy ularni shunday chiroyli tahlil qildiki, Fuzuliy asarlarining falsafiy ko'lamdorligidan tang qoldim".

Muallif maqolasida Navoiy va Fuzuliyga munosabat bildiradi. Uning fikricha, Navoiy asarlari Pushkinning jo'shqin dostonlariga, Fuzuliy dostonlarini esa Lermontovning asarlariga qiyoslash mumkin. U asar muallifi kim ekanligi haqidagi da'vosini "quruqqina" bayon qilmaydi, uni dalillar bilan isbotlab berishga urinadi. Masalan, Xurshid tayyorlagan nashrdagi quyidagi:

Yo Rab, balovu dardga aylagil mani duchor,
Anvoyi sevgi javrini qil mandan oshkor, –
misralari Fuzuliyda mana bu ko'rinishda uchraydi:

Yo Rab, baloyi ishq-la qil muftalo bani,
Bir dam baloyi ishqdin etma judo bani.

Yoki Fuzuliyning :

Etma qalam ila mashqdin yod,
So'zin dut va naqsh ayla bunyod, –
baytini Xurshid zamonga moslab:

Bas, yozg'ich ila yozishni tashla,

Igna bilan ish tikishga boshla, –

tarzida o'zgartirgan. Yana bir misol: Fuzuliyning:

Tahqiq edubam: ishim xatodur,

Har na desalar banga, ravodur...

Banda daxi necha banlik o'lsun,

Bandan bani istayan na bo'lsun?! –

kabi go'zal misralarini Xurshid:

Bildim: butun ishim xatodir,

Haqqimga na aytsangiz, ravodir...

Yo'q bo'ldi mani manligim tamoman,

Hech istama Qaysligimni mandan, –

tarzida bergan va bu bilan misralarning yoniqligi, badiiyligiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatgan.

Alaviy nashr etilgan asardagi misralarning yarmidan ko'pi Fuzuliyniki bo'lishi bilan birga, sujet ham bir xil ekanligini ta'kidlaydi. Xotimada Majnun Layli qabriga borib vafot etadi. Navoiyda esa Layli kafanga olinmasdan burun Majnun kelib uning oyoqlari ostida jon

beradi. So‘ng Laylining vasiyati bilan ikkisi ham bir kafanga o‘ralib, bir qabrga qo‘yiladi.

Muallif bu narsa faqatgina Navoiyga nisbatan adabsizlik bo‘libgina qolmasdan, Fuzuliyga nisbatan ham katta xiyonat ekanligini nadomat bilan ta’kidlaydi. U vaziyatga xolis turib baho beradi, nashrga mas’ul bo‘lgan shoir Xurshidni dastlab shunday ezgu ishga qo‘l urgani bilan tabriklaydi, ammo buni Navoiy asari deb emas, balki Fuzuliy asari deb chop etish kerakligini aytadi.

Abdulla Alaviyning adabiyotshunos sifatida qilgan ishlaridan yana biri u xalq og‘zaki ijodini o‘rganish bilan ham shug‘ullangan (Yuqorida “Alpomish” dostonini yozib olganini aytdik). Alaviy 1925-yil Leningradda tahsil olib qaytgach, xalq adabiyoti namunalarini to‘plash uchun Ohangaron bo‘ylarini kezadi va to‘ylarda o‘lan, yor-yor, qo‘shiq-lar aytish ta’qiq-lab qo‘yilganiga guvoh bo‘ladi. Mansabdorlar esa buning sababi qilib diniy xurofot bilan kurashishni ko‘rsatishadi. Alaviy “Qizil O‘zbekiston” gazetasining 1925-yil 11-sentabr sonidagi “Bu diniy xurofot emas, yo‘l qo‘yingiz!” maqolasida “Har bir an’ana millatning poydevori, xalq adabiyoti esa adabiyot daryosining bosh sarchashmasidir”, deb ta’kidlaydi. O‘z millati milliy qadriyatlaridan tonayotganidan o‘rtangan adabiyotshunos: “Kundan-kun yo‘qolib ketayotgan boyligimizga bunday muomalada bo‘lish o‘z qo‘limiz bilan o‘ziga go‘r qazishdirkim, ish shunday bo‘ladigan bo‘lsa, ...do‘mbira, qo‘bizlarimizni o‘tga yoqaylik”, deb nola qiladi.

Ayting-chi shunday millatsevar va adabiyot fidoyisi bo‘lgan shaxsni unutib bo‘ladimi? – YO‘Q! Abdulla Alaviy nafaqat o‘z davri, balki hozirgi davr adabiyot ahliga o‘rnak bo‘la oladigan ijodkordir. Hamma e’tiborsiz qoldirgan, ammo bir inson (Fuzuliy)ning mehnati boshqa birov (Navoiy)ning nomiga o‘tkazilgan pallada Alaviy jim qarab tura olmadi, hunki u ham do‘sti Cho‘lpondek “haq yo‘lidan bir o‘tadigan” shaxs edi. Biz shu kabi ijodkorlarning hayot va ijod yo‘lini o‘rganishimiz darkor!

**«HUSN va DIL» DOSTONIDA NISHOTIYNING TIMSOL
QO‘LLASH MAHORATI**

Doston syujeti sharq adabiyotida sayyor syujet hisoblanib ko‘pgina shoirlar ijodida turlicha jilolangan. Jumladan, fors-tojik adabiyotining vakili Fattohiy Nishopuriy nasr va nazm aralash holda “Hikoyati Husnu Dil” asarini yozgan. XVI asr oxirida ushbu syujet asosida Mushfiqiy “Gulzori Eram” asarini yaratdi. Sgu asrda yashab ijod etgan Ali Ohiy, Laamiy, Valiy, Shayx G‘oliblar ham “Husnu Dil” dostoni mavzusida asarlar yaratishgan.

Dostonning yana bir go‘zal talqini XVIII asr Xorazm adabiy muhitining ko‘zga ko‘ringan vakili Muhammadniyoz Nishotiy tomonidan yozilgan. Asarning yozilish tarixiga oid fikrlar bilan dostonning kirish va xotima qismida tanishamiz. Nishotiyning “Husn va Dil” dostoni ham mazmunan ham badiiy jihatdan o‘z zamonining shoh asari bo‘lgan deyish mumkin. Asarda ijodkor ruhiyati, qolaversa, hayotning qyunli to‘fonlariga dosh bergan oddiy inson ruhiyati o‘z ifodasini topgan. Dostondagi muhim masala sifatida faqatgina hayotga muhabbat, majoziy ishqni ko‘rish unchalik to‘g‘ri emas. Shoirning butun maqsad, g‘oyalari Husn va Dilning ishqiy sarguzashlari zanjiriga ulansada aslida dostonning mohiyati yanada chuqurroq va teranroq ekanini bilib olamiz.

Ijodkorning mahorati ramziy obrazlar orqali ham real hayotni, ham tasavvufiy g‘oyalar talqinini ifodalab berishida yaqqol ko‘rinadi. “Husnu Dil” dostonidagi obrazlar, timsollar majmui butun bir jismni tashkil etadi. Bizga malumki, tasavvuf talimotining bosh g‘oyasi Ollohning diydoriga yetishishdir. Asardagi har bir timsolning ramziy, falsafiy ma‘nosi ayni shu g‘oya uchun xizmat qiladi. Dostondagi timsollarning nomlanishidagi ramziylikni 2 guruhga ajratish mumkin:

1. Joy nomlari;

2. Asarda harakatlanuvchi personaj nomlari;

Ramziy ma‘noga ega joy, makon nomlari dostonda muhim ahamiyat kasb etadi. Asosiy joy nomlaridan biri “Qal‘ai jism”dir. Bir qal‘aki:

Har taraf asnofi ajoyib edi

To‘p-to‘la anvo‘i g‘aroyib edi

Bu ajoyibotlarga to'la makon Oллоhning jilvasi, yerdagi tajallisi "Inson jismi"dir. Unda Husnga, obi hayotga intilgan pok Ko'ngil qasri joy olgan.

"Qal'ai jism"ning talpingan gulzori-bu "Qal'ai diydor"dir. Ko'ngilga tushgan ishq olovining gulxani, o'chog'i-Husn ayni "Qal'ai diydor"da makon qurgani bejizga emas. Abadiy hayot baxsh etuvchi suv "Shahri diydor"da, ammo bu rohatbaxsh maskanning yo'llari tikanli.

"Shahri Ofiyat" va "Qasri salomat" – Nazar bosib o'tgan yo'lning boshidagi manzillar. Uning nomlanishidagi ramziylik bizga komil inson sifatlarini eslatayotgandek, go'yo. Bu yo'lda sadoqat, vafo g'oyatda muhim, "Qasri salomat"ning poydevori esa yaxshi xulq, ma'nan, jismonan yetuklikdir. "Shahri shuhrat". Insonga mansab, mol-dunyo berib, shon-shuhrat taxtiga o'tqazish inson ma'naviy dunyosiga ko'zgu tutish demakdir. Hadisi sharifda ham insonni qandayligini mol-davlatga erishganda bilish mumkinligi aytiladi. Faxr atalmish tuyg'u ham borki, u manlikka juda yaqin turadi. Shunday qilib, "Shahri shuhrat"da Nazarning komil inson sifatida jamiyatning uyg'oq vijdoni bo'la olishi sinovdan o'tkaziladi. Oldinda esa yanada murakkab sinov: "Daryoyi hayrat qarshi oladi. Unga:

Bahr dema ajdari pechon edi

Dahr elini yutmog'i oson edi,

kabi ta'rif beriladi. Ba'zan inson qalbida shunday o'y-xayollar to'foni, lashkari qo'zg'aladiki, beixtiyor shubha-gumonlar asiriga aylanamiz. Ammo ilohiy poklik va nafosat, e'tiqod va tafakkur balo qazolardan asrashiga yana bir bor guvoh bo'lamiz. Keyingi manzil "Hidoyat shahri" nomini olgan. Bu manzilni insonning ma'naviy kamolot yo'lidagi yana bir qadami, ezgulik olami sari pok qalb bilan borish uchun nurli bir so'qmoq deyish mumkin. Bizga ma'lumki, komillikka erishish yo'llaridan biri himmat bo'lib, "Shahri hidoyat"ning shohi mardlik, iroda va ezgu niyatni o'zida jo etgan Himmatshoh ekani ham teran mazmunga ega deb o'ylayman. "Diyori saksor" – devlar, maxluqlar o'lkasi. Har bir inson ruhiyatida yaxshi xulq-atvor va qusur-u illatlar o'tasida azaliy kurash boradi. Bu o'lkaning maxluqlarini inson kamolotining raqibi, kushandasi bo'lgan nafs, razolat, dunyoviy hoy-u havas, berahmlik kabi illatlarga o'xshatishimiz mumkin.

Barkamollik-nafsoniy havaslarni yengish yo'li. Buning uchun insonda ulkan jasorat, sabr, iroda, intilish va albatta, cheksiz ishq bo'lishi lozim. Endi bevosita asar qahramonlariga o'tadigan bo'lsak, dostonda

o'zligini tanish, nafsoniy intilishlarni, vujudiy qafaslarni yengib kamolotga intilgan, bu yo'lda uchragan "Shahri Habib", "Mulki adab" kabi manzillardan mardlik bilan o'tgan ramziy obraz Nazardir.

Nuri dili ahli basorat edi

Har fanaro anga mahorat edi,

kabi ta'riflanadigan bu obraz qaysidir ma'noda, butun asar taqdirini hal etadi. U Ko'ngilning, Dilning Nazari bo'lib azob-uqubatlarni sabot bilan yengadi. Oshiq esa asl maqsadiga ko'ngil yo'li orqali erishadi.

Bosh qahramon Fuod asar davomida faol ishtirok etmasada, "Qal'ai jism"ning Dili, yuragi-u. Olloh ishq pok ko'ngilda paydo bo'ladi va oshiq fano ko'prigi orqali baqoga intiladi. Shunday ekan, Oshiq Dilning mulki, boyligi, bor-u yo'g'i Ishqdan iboratdir.

Husn esa "obi hayot" ramzi, solik intilgan manzildir. Tasavvufda hayot suvi ishq-muhabbat bulog'I, haqiqat nurining manbai sifatida talqin etiladi. Husn "Qal'ai diydor"ning quyoshi, unga qancha yaqinlashsang kuydiradi, lekin oshiq bundan aziyat chekmaydi, aksincha, ko'ngli yanada poklanib martaba cho'qqisiga tobora yaqinlashtiradi.

Asardagi Zarq obrazi nomining ma'nosiga muvofiq yolg'onchi, riyokor shayxlar timsoli hisoblanadi. Zarq so'zining lug'aviy ma'nosi-yolg'on, aldov demakdir. Timsollar mohiyatidagi ko'pma'nolilik va sir-lilik asarning jilokorligini ta'minlaydi. Zarq obrazini oshiqdan diydorga yetish yo'li bilan farq qiluvchi zohidga o'xshatish mumkin. Oshiq ishq orqali, zohid esa toat-ibodat orqali niyatiga yetishga intiladi. Ammo zohidning ibodati, oshiqdagi ortida da'vogarlik, tamagirlik mujassam. Ko'ngliga yor ishq tushgan haqiqiy oshiqlar esa o'sha chehra, husnga o'zlarini fido qiladilar-u evaziga hech narsa kutmaydilar. Zarq faoliyatida zohiddagi aldamchilik, riyokorlik yaqqol ko'zga tashlanadi. Nishotiy Aqlshoh va Ishqshoh kabi ramziy timsollarni tasvirlash orqali o'z zamonida ko'rolmagan xalq tinchligi, farovonligi, adolatli hukmdor haqidagi orzu-istaklari, falsafiy qarashlarini ifodalaydi.

Aqlshohga ta'rif berar ekan:

Adli bila mulki edi ma'mur anga

Fazli bila xalq edi masrur anga

Ilmu adab bobida mohir dog'i

Qofiyasanj erdiyu shoir dog'i,

kabi misralarni keltiradi. Nishotiy shoh nafaqat adolatli, balki ilm-ma'rifatli ham bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Asar so'ngida aynan Ishqshohning taxtga o'tirishida ham teran ma'no mujassam. Ishq ahli sof

qalbi va Olloh ishq bilan boy va ozod, aql ahli esa ruhan zanjirband va bog'liqdirlar. "Husnu Dil"da Himmat, Nomus, Xayol, Sabr, On, G'amza, Tabassum, Raqib, Ilhom kabi ijobiy va salbiy xarakterdagi 50 ga yaqin obrazlar bor. Shoir ijobiy obrazlar orqali insonlarni komillik belgilari hisoblangan yaxshi xulqlilik, ezgu va savobli ishlar, olijanob fazilatlar tomon yetaklaydi. Salbiy timsollar orqali esa o'z davrining zolim, ochko'z kishilarini tasvirlab, ularga nafrat uyg'otish bilan birga o'z tabiatimizdagi nafsoniy intilishu qusurlarga ham e'tiborimizni qaratadi.

"Hysn va Dil" dostoni tarkibidagi "Shahboz va Bulbul", "Gul va Daf", "Kosai chin va Nargiz", "Binafsha va Chang" kabi munozaralar asarning g'oyaviy jihatlarini yanada kuchaytirishga xizmat qilgan.

Shunday qilib, Nishotiy dostoni syujetidagi teranlik, mazmunan boylik, badiiy jihatdan rang-baranglik uning abadiy tillardan, dillardan joy gallashiga sabab bo'ldi.

*Л.Хасанова,
ЎЗМУ талабаси*

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ "БАДОЕЪУ-Л-БИДОЯ" АСАРИДА "ИТ" ОБРАЗИ

Неча замонлардан буён ҳазрат Алишер Навоий ижоди уммонидан не-не зотлар гавҳар термаган дейсиз. Аммо не ажабки, ул зотнинг ҳамон асарлари янгидан янги тадқиқотларга мавзу бера олади.

Бадоеъу-л-бидоя Навоийнинг ўзи тузган илк девони ҳисобланади. Девон ғазал (777 та), мустаҳзод (3 та), мухаммас (5 та), мусаддас (2 та), таржиъбанд (3 та), китъа (46 та), рубоий (85 та), луғз (10 та), муаммо (52 та), туюқ (10 та), фард (53 та) каби жанрларда яратилган асарлардан таркиб топган. "Бадоеъу-л-бидоя"ни варақлар эканмиз, ундаги деярли ҳар бир сўз ўзининг муносиб ўрнига, маъқега эга эканини кўрамиз. Девонда жуда кўп, турли-туман образлар чуқур фалсафий маъно касб этади. Масалан: қуш, аждар, қийик, илон, пашша, фил, парвона, ит сингари рамзий образлар тасаввуфий маъноларни ифодалаб келади. Биз шулар орасидан ит образига алоҳида тўхталмоқчимиз.

Шу ўринда айтиш керакки, Навоий даврида “Ит” сўзининг ўзи ҳам турли маъноларда қўлланган. Бу ҳақда Навоий “Муҳокаматул-луғатайн”да шундай маълумот келтиради. “Яна ит лафзи ва анда дағи бу навъ уч маъни бор андоққи:

Эй рақиб, ўзни анга тутсанг ҳам ит,
Бизга раҳм айлаб анинг қўйидин ит,
Гарчи бор дўзахча ишқинг шуъласи
Бизни ўз илгинг била ул сори ит”

(Эй рақиб, ўзингни ит каби тутсанг ҳам, бизга раҳм қилиб унинг кўчасидан кет, агар дўзахча ишқинг шуъласи бўлса, бизни ўз қўлинг билан у томонга улоқтир.)

Навоийнинг “Бадоеу-л-бидоя” да “Ит” образи 71 ўриуларда учрайди ва ҳар бири янгича маъно-мазмун касб этишини кузатишимиз мумкин.

“Ит” образи тасаввуф адабиётида бир қанча маъноларни: садоқат, рақиб, нафсни ифодалаб келади. Жумладан, мана бу байтда “Ит” образининг анъанавий садоқат тимсоли сифатида талқинини кўришимиз мумкин:

Кўзумда жишва қилиб, кўнглум олмоқ истади гул
Итинг изича ани кўзга илмади кўнгли

(Яъни гул кўзумда жишва қилиб, (чиройли кўринишга ҳаракат қилиб) кўнглим олишни истаса-да, итингни изича кўнгли кўзига илмади.)

Навоий юқоридаги мисраларда ёрини баланд нуктада кўргани, уни ҳаммадан аъло деб билгани ифода этилган. У итининг изини кўзларига тўтиё қилади. “Ит” сўфийлар адабиётидаги кўпчилик ўринларда ҳурмат билан қаламга олинади. У ёрининг энг яқин кишиси сифатида талқин этилади. Қуйида ҳам шу маъно ифодаланганини гувоҳи бўламиз:

Таковарингга бағир қонидин ҳино боғла
Итинга ғамзада жон риштасин расан қилғил.

Адабиётшунос олим, филология фанлари доктори Иброҳим Ҳаққул ушбу мисраларга тўхталар экан, бутунлай янгича маъно мазмун келтириб чиқаради. “...ит”нинг зоҳирий маъноси вафо ва садоқатда ўрнаклик. Чунки анъанавий тасвирларга кўра, сидку садоқат ва вафодорликда ошиқ ўзини ит билан (қўпинча ёрнинг ити билан) тенг кўради”¹. Бунда олим образга ёндашишда зоҳирий маъ-

¹ Ҳаққул Иброҳим “Ирфон ва идрок” Т., 1998-йил/

нода олиб қараган бўлса, бошқа ўринда худди шу мисрани ботиний маъносини шарҳлашга ҳаракат қилади.

“... ит”, “ғамзада жон ипи” ўртасида ҳам шундай мутаносиблик мавжуд. Бизнингча, “жон ипи” ила боғланадиган “ит” ва унинг шаклу шамойили – нафси амморадир. Зеро, ёр ёрдам ва илтифот кўрсатмаса бу “ит”ни ҳеч қачон таслим этиб бўлмайди”².

Юқоридаги мисраларни (“Қилғил” радифли ғазал назарда тутилмоқда) адабиётшунос олим, филология фанлари доктори Нусратулло Жумахўжа шундай изоҳлаб ўтади: “Назаримизда, Навоий мисрасидаги итга муносабат заминиди ҳам ошиқ ҳам маъшуқа орасига раҳна солувчи тўсикка киноя ётибди. Айни пайтда итга меҳр, фидойлик кўрсатиш манзурнинг ўзига ҳам жонфидолик рамзидир. Хуллас, лирик қаҳрамон маъшуқага яна илтижо қилади. “итинга ҳижрон ғамидини зада бўлган жоним ипларини арқон қилиб боғла, токи бизнинг дийдорлашувимизга халақит бермасин”. Яна ўша ҳажр дарди ва висол иштиёқи! Ёхуд мисралардан бундай мазмун ҳам англашилиб туради. “Эй ёр, ҳажринг ғамида арқондек ингичка тортган жонимни итинга боғла. Мен лоақал итинга бахшида бўлай, лоақал итинг орқали васлингга муяссар эт.”³ Кўриниб турибдики, бунда “Ит” образи нафақат лирик қаҳрамон учун рақиб, балки маъшуқага етказувчи восита бўлиб ҳам хизмат қилгани кўринади. Бу мисраларда жо бўлган маънолардан бири шу!

Ушбу мисраларга эътиборимизни қаратсак, рақиб образининг яққол ифодасини кўрамиз:

Истасам ҳуснунг закотин, гар бўлур мониъ рақиб

Не ажаб, чун ит бўлур доим гадо бирла адув

(Мен ҳуснинг закотини истасам, агар рақиб қарши бўлса, нима ажабланарли жойи бор, чунки доим “Ит” гадо билан душман бўлганку.)

Бунда “гадо” ошиқ, “Ит” рақиб тимсоли сифатида тасвирланган.

Навоий ўз ғазалларида “Ит” образи орқали нафсни ҳам ифодалаганини кузатишимиз мумкин.

Беша шерин гар забун қилсанг шижоатдин эмас

Нафс итин қилсанг забун оламда йўқ сендек шужоъ

(Агар тўқайнинг шерини енгсанг, бу кучлилигингдан эмас, аммо “нафс ити”ни йўқ қилсанг, оламда сендек баҳодир йўқ.)

² Ҳақкул Иброҳим. “Ирфон ва идрок”. Т., 1998-йил.

³ Жумахўжа Нусратулло. Сатрлар силсиладаги сеҳр. Т., 1996-йил.

Бу ўринда “Ит” образи нафсга ишора қилувчи калит бўлиб қўлланган. Оламда нафсдан кўра енгиш қийин бўлган бошка бирор нарса йўқлиги айтиб ўтилган. Айтиш мумкинки, бундай серқатлам маъно-мазмун ифодаси ғазалнинг таъсирчанлигини, кўламдорлигини оширишга хизмат қилган. Нафсни енгиш комилликнинг энг биринчи белгисидир. Барча сўфийлар нафсни устидан ғалаба қозонишни ўзлари учун бахт деб билганлар. Шу йўлда ҳаракат қилганлар. “Ит” образи ҳамон олимларнинг тафтиш ва текширишларига сабаб бўлмоқда. Шундай текшириш натижаларилардан бири Олимжон Давлатовнинг “Ўзбекистон адабиёт ва санъати” ҳафталигида 2012 йил 30-ноябр сонида эълон қилинган “Ажаб йўқ одамийликни унутсанг” номли мақоласи бўлиб, унда бевосита шу мавзуга тўхталиб ўтилган:

Ажаб йўқ, одамийликни унутсанг
Ўзунгни бўйла ит чармида асроб

Олимжон Давлатов ушбу мисралар талқинида олим Иброҳим Ҳаққул билан ғойибона баҳсга киришади. Иброҳим Ҳаққул фақат бу байтларга ижтимоий руҳ бериб, “манкурт” дея “Ит” образига шарҳ беради ва шу маънога алоҳида урғу беради. Бироқ ғазални бошдан оёқ бир тизимда таҳлил қилсак, бошқачароқ маъно касб этиши мумкинлигини ҳис қиламиз. Чунки ғазал соф тасаввуфий руҳда бўлиб, уни ижтимоийликдан ҳоли тарзда таҳлил этсак. Мақола эгасининг фикрларига кўра “Ит” нафс тимсолини ифодалаб келган. Олимжон Давлатов байтни шундай изоҳлайди: “Ушбу байтда ҳазрат Навоий балоғатнинг энг қийин усулларида бири – ийжоз (оз сўзлар билан кўп маъноларга далола қилмоқ) билан ийҳом санъати унсурларини биргаликда ишлатиб, иккита мустақил бир-бирини тўлдирувчи маънони бир мисрага сингдиради...

...ит нафс тимсоли чунки ит табиатан тоза гўштдан кўра бадбўй ўлакса гўштига ўч бўлади; одамийнинг ички душмани – нафс ҳам ҳаром луқмани кўрганда кўпроқ кутку солади.”

Хулоса қилиб айтганда, Навоий ҳазратлари асарларида ишлатилган “Ит” образи нафақат турли ўринларда турли маънода, балки, ҳар бир ўринда ишлатилган образлар ўқувчиларда хилма хил таассурот ва фикр қараш ўйғотади. Биринчидан, “Ит” бу садоқат, иккинчидан, рақиб тимсоли, учинчидан, нафс тимсоли маъноларини ифодалаб келган. Навоий асарларини таҳлил қилар эканмиз, маъно нозиклиги ниҳоятда серқирра, биллурдек жило касб этишини гувоҳи бўлаамиз.

НАЗАР ЭШОНҚУЛ АСАРЛАРИДА СЮЖЕТ ВА ОБРАЗ СИНКРЕТИЗМИ

Синкретизм ўзбек адабиёти мисолида кам ўрганилган. Қилинган кам сонли ишларда синкретизм ҳодисасини фақат бир аспектдагина ўрганилганини кузатишимиз мумкин.

Ўзбек адабиётшунослигида синкретизмга доир тадқиқотларнинг бошланиши мустақиллик йилларига тўғри келади. Тоир Ҳайдаров “Гўрўғли ва мифологик синкретизм” мавзуида қилган номзодлик диссертациясида Гўрўғли туркуми дostonлари ва улардаги мифологик синкретизмга тўхталган. Айниқса, Гўрўғли исмининг синкретик табиатини алоҳида ўрганади. Лайло Шарипова “Ўзбек шеъриятида фолькор синкретизми” деб номланган ишида лирикада фольклор элементларининг учраши, уларнинг лирик асарларда синкретлашуви ҳақида гапиради.

Ушбу мақола эса замонавий наср манбаларига таяниши, хусусан, Назар Эшонқул насридаги образ ва сюжет синкретизмини ўрганиши билан бошқа ишлардан фаркланади.

Аввало, синкретизм терминига тўхталсак. Луғатларда синкретизм терминининг қуйидаги талкинларини учратамиз:

Биринчи талқинга кўра:

– юнонча *synkretismos* (бирлашма сўздан) термини воситасида ясалган бу тушунча мусика, ашула ва рақснинг бир-биридан ажралмаган дастлабки кўринишини ифодалайди. Ибтидоий жамиятда санъат синкретик шаклда ривожланган: кишилар рақс тушиб, мусика жўрлигида ашула айтганлар. Бундай ҳолат хозирги кунгача сақланиб қолган бўлсада, мусика, рақс ва кўшиқ сингари санъат турлари сифатида мустақил саналади. Ибтидоий жамиятда адабиёт фалсафа ва мифология билан аралаш ҳолда бўлган. (Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. И.Ҳотамов, Б.Саримсоқов. Тошкент. Ўқитувчи. 1979.)

Иккинчи талқинга кўра:

– синкретизм (юнонча *synkretismos* яхлитлик); 1) муайян воқеликнинг ибтидоий босқичини характерловчи яхлитлик (масалан, илк босқичларида мусика, кўшиқ, шеърият ва рақснинг ягона

санъат бирлиги сифатида қаралганлиги); 2) келиб чиқиши турлича бўлган ноорганик бирикмаларнинг уйғун шакли (масалан, турли инонч ва диний тизимларнинг антик даврда ягона ҳодиса сифатида тушунилиши). (Современная энциклопедия. М. 2000.)

Учинчи талқинга кўра:

– синкретизм (юнонча *synkretismos* яхлитлик); 1) бирор бир ҳодисанинг ривожланмаган ҳолатини ифодаловчи яхлитлик (масалан, инсоният маданий ҳаётининг дастлабки босқичларида мусиқа, ашула, поэзия ва рақснинг бир-биридан ажралмаган ҳолатидаги санъат); 2) турли элементларнинг ноорганик аралашуви, масалан, сўнгги антик даврдаги турли культлар ва диний тизимларнинг қоришиқлиги-эллинизм давридаги диний синкретизм; фалсафада эклектиканинг тури. (Философический энциклопедический словарь. Л.Ф.Ильичев и др. Москва. Советская энциклопедия. 1983).

Кўриб турганимиздек, барчасида синкретизм термини яхлитлик, бирор бир ҳодисанинг қоришиқ табиатини ифодалайди. Санъат синкретизмида бир неча санъат турларининг яхлит ҳолатини тушунсак, адабиётда тур, жанр, сюжет, образ ва бошқа поэтик унсурларининг яхлит, қоришиқ табиати тушунилади.

Бадийий насрда синкретизм ҳодисасини сюжет, образ, жанр ҳамда тур доирасида кузатишимиз мумкин.

Сюжет синкретизмнинг илк босқичида сюжет ва мотив тушунчаси бир-биридан ажралмагани. Энг содда мотивлар кейинчалик маълум бир тартиб ҳамда қонуниятга бўйсунган сюжетларга айлана борган. Бу ҳақда А.Н.Веселовский, О.М.Фрейденберг, Н.Д.Тамарченко кабилар ўзларининг асарларида келтириб ўтадилар. Кейинчалик жанрларнинг тараққиёти билан ҳар бир жанрга хос сюжетлар ривожланади, масалан, мифологик, афсонавий ва бошқа турдаги сюжетлар. Ҳозирда эса бу сюжетларнингда синкретик табиат касб этаётгани гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Образлар синкретиклиги ҳақида гапирганда ҳам, аввало, унинг тараққиёт йўлига бироз тўхталишимиз зарур бўлади. Юқорида номлари тилга олинган олимлар ўз асарларида образ дастлаб параллелизмдан ажралиб чиққан, деб кўрсатадилар. Кейинчалик у икки, уч асосли параллелизмга айланади. Улардан эса биз бугун қабул қилганимиз чин маънодаги образ шаклланади. Жанрлар тараққиёти образларнингда турларга ажралишига олиб келади. Лекин ҳозирда образнинг қайта синкретлашуви кўзга ташланмоқда.

Бугунги кунда ўзбек насрида, хусусан, Назар Эшонкул асарларида синкретизмнинг кўплаб турларини кузатишимиз мумкин. Сюжет, жанр, образ синкретизми ҳодисалари шулар жумласидандир.

Назар Эшонкулнинг “Битик” ҳикоясини олайлик. Қисқагина ҳажмли ҳикояда воқеалар маълум бир маконда (кўча) ва маълум бир замонда (бугун, кеча, кундузи, тушда ва ҳк) кечади. Ровий ўзи кўриб турган воқеа ҳақида ҳикоя килади. Воқеа кульминациядан бошланади, воқеалар ривожиди йўловчиларнинг муносабатлари ва тугунда эса йўлда содир бўлган автоҳалокат сабаблари изланади. Бирок бизни қизиқтираётгани асар сюжетини таҳлил қилиш эмас, айнан тугун ёрдамида акс этган сюжет синкретизми ҳодисасини тадқиқ этишдир. “У китоб ўқиб ўлажак”. Автоҳалокатга учраган боланинг ўлими сабаби китобда келтирилгани юқоридаги жумладами? Аслида, муаллиф йўл транспорт ҳодисаси воситасида инсоннинг тақдири, унинг аввалдан ёзиб қўйилиши ҳақидаги исломий ақидани асар сюжети билан синкретлашган ғолатда акс этади. Манбаларда инсон тақдири “Лавҳ ул-маҳфуз” деб номланган номаи аъмолда ёзилганлиги ҳақида қарашлар бор. Жумладан, Одам атонинг Тангри Таоло томонидан яратилиши аввалдан ёзиб қўйилганлиги, уни ўқиган Азозилнинг Тангрига исёни ҳақида барча диний китобларда учратамиз. Назар Эшонкулнинг “Битик”идаги воқеалар ҳам шу концепция доирасида кечади, фақат унда исён қисмига ўтилмаган. Китобда битилган номаи аъмолни амалга ошириш учун шарт-шароит айнан автотранспортда вужудга келади. Камаз тинчгина кетаётган эди, буни камаз ҳайдовчисининг гапларидан ҳам билиш мумкин: “Йўл меники эди, қайдан пайдо бўлиб қолди билмай қолдим”. Демак тақдирда битилганини амалга ошиши инсон инон ихтиёрига боғлиқ эмас. Демак, Сабаб-битик, уни амалга оширишга шароит-автоҳалокат, ҳамда оқибат-битикдагининг амалга ошуви. Назар Эшонкулнинг автоҳалокат ҳақидаги сюжети “Тақдир битиги” ҳақидаги асосга қурилади.

Илоҳий китоблар сюжети синкретиклигини “Қора китоб”да ҳам кузатамиз. Аслида, Қуръони Каримда келадиган Одам Ато, Момо Ҳаво ва Иблис учлиги, одамзод эътиқоди, дунёқараши, инсонга Аллоҳ томонидан берилган ҳаёт тарзи ва унга Иблиснинг аралашуви - буларнинг барчаси адабиётда мавжуд сюжетларнинг энг қадимгиси саналади. Ёзувчи асарнинг бошиданок ушбу сюжетга мурожаат килади: “Момо Ҳаво билан Одам Атонинг гуноҳи

нимада биласизми? Олма ўғирлаганликда? Билмабсиз тақсирим, иккаласининг айби шундаки, улар ер юзида гуноҳкорлар, тавки лаънатга учраганлар наслини пайдо қилдилар”. Бу фикр мохиятда “Инжил”га ҳос талқиндир, қолаверса, у ёзувчи дунёқарашини ифодалайди. Айнан мана шу сюжетга асосланиб “Қора китоб” киссаси сюжетини қуриб боради: бола қора муқовали китобни қўлга кирилади, шу китоб таъсирида нафақат ўзи, балки янги авлод, бутун бир жамият тарбия топади. Натижада қизиқувчанлик орқасидан қўлга киритилган китоб аслида Иблис йўриқномаси эканлиги маълум бўлади. Ушбу китоб ва ундан тарбия топган бутун бир жамият орқали Иблис қайта туғилади, ўзини яратади.

Бундай воқеа ҳар қандай асрда ва ҳар қандай жамиятда рўй бериши мумкин. Фақат ҳар бир ёзувчи ижтимоий муҳит, даврдан келиб чиқиб бундай воқеани маълум бир бадий мақсадга бўйсундиради. Ана шунда ёзувчининг маҳорати намоён бўлади. Ёзувчининг мақсади инсониятнинг тавки лаънат учраши қачон бошлангани, унинг сабабчиси Одам ато, момо Ҳаво ва Шайтон учлиги аро муносабатни кўрсатиш эмас. Балки шу сюжетга замонавий маъно юклаш, у орқали жамиятда одамнинг гуноҳ орғтириб олиши учун ҳамма “шарт-шароит” мавжудлиги, энг ачинарлиси одам онгли равишда таъқиқни бузаётганлиги, шайтон-чўққисоқоллар изидан ўз ихтиёри билан эргашаётганлигини кўрсатиш. Назар Эшонқулнинг маҳорати чўққисоқол образи орқали нафақат Одам ато замонидаги Иблисни, балки истаган замон ва маконда яшаган ва яшаб келаётган иблисларнинг универсал қиёфасини ярата олган. Абдулла Улуғов ҳақли равишда чўққисоқол образи шўро дохийларининг образи эканлигини таъкидлаган. XX аср чўққисоқоли дохий, устоз, рассом, бастакор ва ўша даврнинг исталган бир кишиси бўлиши мумкин эди. Назар Эшонқул қадимги сюжет ёрдамида бугуннинг манзарасини тасвирлаб беролган ва айнан мана шу жойда биз тадқиқ қилишга уринганимиз қадимги ва замонавий воқеликнинг ягона сюжетда умумлашгани кўзга ташланади.

“Қора китоб” киссасида образ синкретиклигини ҳам кузатамиз. Киссасида ровий, чўққисоқол, ровийнинг рассом ва бастакор ўғиллари, қизи, хотини, тингловчи каби образлар мавжуд бўлиб, улардан фақат тингловчи образигина воқеаларда бевосита иштирок этмайди.

Ровий жамиятнинг зиёли қатлами аъзоси. У болалигидан чўққисоқол китоби таъсирида ўсди, унинг орқасидан улуғ мартабага

эришди, болалари туғилди ва уларни ҳам китобсевар қилиб тарбиялади. Кейин эса чўққисоқол унинг ҳаётига, кўнгли ва руҳиятига ҳам даҳл қила бошлади. Дастлаб у шарпа кўринишида қахрамонимизнинг ичида пайдо бўлди ва уни руҳини тобе қила бошлади: “Ичимга кимдир кириб олган ва у мени тинимсиз одамлардан, кундалик икир-чикирлардан бездириб қора ҳаёл, қора китоб кучоғига тортарди”. Чўққисоқол аввал бир кишини ром этди, кейинчалик эса бутун бошли оломонни ўзига эргаштирди. Қисса давомида чўққисоқол ва ровий мустақил қахрамон сифатида ҳаракат қилишган бўлсалар-да, уларни бирлаштириб турадиган-бу ёвузлик эди. Чўққисоқолнинг ровий ичидан чиқиб келиши, рассом ўғли кундалигида гарчанд отаси ҳеч қачон соқол қўймаган бўлса-да уни бир умр чўққисоқолда тасаввур қилганлиги, чўққисоқол, ровий ва унинг фарзандлари моҳиятан бир образ эканлигини кўрсатиб туради. Образларни бундай синкретик қўллаш орқали муаллиф исталган давр ва жамиятда ёвузлик кучлари кимнингдир жисмида яшаши, улар орқали кўпайиш қудратига эканлигини, агар биз ҳам ғофил бўлсак, эртага бизнинг жамиятимиз ҳам таназулга юз тутиши мумкинлиги кўрсатиб берган.

*S.Shomurodova,
O'zMU talabasi*

NAVOIY G'AZALIYOTIDA SHAM OBRAZI ("G'AROYIBU-S-SIG'AR" DEVONI ASOSIDA)

Alisher Navoiy shunday daho ijodkorki, uning ijodi olti asrdan buyon o'rganiladi, o'rgatiladi, ammo poyoniga yetmaydi. Ilmning intihosi yo'q, deyishadi buyuklar. Hazrat Navoiy ham chek-chegarasiz ilmdir. Uni butun insoniyat asrlar davomida o'zlashtiradi, ammo bu ilm aslo nihoya topmaydi.

Shoirilar sultonining g'azallari bilan tanisharkanmiz, ularda biror bir timsolning tasodifiy emasligini ko'ramiz: ko'ngil, may, raqib, it, sha'm... Bunday timsollarning har biri o'ziga ma'lum bir ma'no yuklagan. Bular orasida sham obrazi shoir g'azallarining deyarli ko'pchiligida uchraydi. Navoiy g'azallaridagi sham timsolini olimlarimiz Oliy Jamolning tajallisi, nur, yor yuzi kabi ma'nolarda kelishini ta'kidlay-

dilar. Bu timsol buyuk g'azalnavis ijodida turli ma'nolarda kelganini ko'rishimiz mumkin.

Avvalo, sham Allohning tajallisi sifatida kelgan baytlarni ko'ramiz:

Sochingda zarfifshon chehrang zalolat shomida har yon

Tajalli mash'alidin yorug'an shami hidoyatdur.

Soching aro zar, ya'ni nur taratib turgan chehrang zulmat tunida har tomonda nur sochib turgan, tajalli mash'ali orqali yoqilgan shamga o'xshaydi. Bu misralarda sham Ilohning jilosi bo'lib kelgani yaqqol bilinadi. Qolaversa, Navoiy boshqa bir g'azailida bu ma'noni kuchaytirish, yanada aniqlashtirish uchun talmeh san'atidan ham foydalanadi. Bilamizki, bu san'atda biror mashhur zotni yoki voqea-hodisani eslatish orqali fikrni aniq va ta'sirchan ifodalash, o'quvchiga tezroq yetkazish mumkin.

Jamoling partavidin sham o'ti gar gulsiton ermas,

Nedin parvona o't ichra o'zin solur Xaliloso.

Agar jamoling nuri tufayli sham gulistonga aylanmagan bo'lsa, unda nega parvona xuddi Ibrohim Xalilullo kabi o'zini o'tga soldi? deya so'raydi muallif. Bu bayt orqali Navoiy payg'ambarlar tarixida mashhur bo'lgan Ibrohim alayhissalom bilan bog'liq rivoyatga ishora qiladi va bu orqali Sham o'ti Alloh nuri ekanligini ta'kidlaydi.

Sham timsoli ma'shuqa, uning yuzi, husni, ko'zi kabi ma'nolarda qo'llangan baytlarni quyida o'qiyimiz:

Yuzing shavqida ko'nglim ohi sham-u gulga o't soldi,

Ki kuydi notavon parvona-yu kul bo'ldi bulbul ham.

(“G'aroyib us-sig'ar”, 395-g'azal)

Yuzing shavqi tufayli ko'nglimning chekkan ohi sham va gulga o't qo'ydi, natijada parvona kuyib, bulbul kul bo'ldi. Bu misralar orqali oshiq o'zini zimdan gul maftuni bulbulga, sham majnuni parvonaga o'xshatmoqda. Tashbihi muzmar (yashirin tashbih) san'atining go'zal namunasi bo'lgan bu misralarda yor yuzi sham va gulga pinhona tarzda qiyoslanmoqda. Bundan tashqari Hazratning yana ko'plab g'azallarida ham oraz shamga o'xshatilgan:

Husni ortar yuzda zulfin anbarafshon aylagach,

Sham ravshanroq bo'lur torin parishon aylagach.

Bu o'rinda yor yuzi va sham yonma-yon kelmoqda. Mazkur baytda tamsil (misol keltirish) san'atidan samarali foydalanilgan. Yor sochini yoyganda uning chiroyi yanada ortib ketishiga shamning tori(ipi)ga teginilganda u ravshanroq yonishi misol qilib keltirilgan. Navoiy g'azaliyo-

tida keng qo'llangan bu she'riy san'at sha'm timsoli vositasida sayqal topganini ko'rish mumkin:

Hajr aro istar jamoling ham Navoiy, ham ko'ngil,
Kim tilarlar tiyra tunlarda gadou shoh sham.

Bu o'rinda faqat tamsil san'atini emas, laff va nashr badiiy tasvir vositasini ham uchratamiz. Bu she'riy san'atga ko'ra, Navoiy – gado, ko'ngil – shoh ekanligi aytilmoqda. Shu yerda muallif insonni ko'ngli boshqarishiga ishora qilgan. Shuningdek, tiyra tunlar (hijron)da gadou shoh (barcha oshiq ahli) sha'm (Oliy Jamol – Yor)ni tilashining zohiriy ma'nosi ham, botiniy ma'nosi ham go'zal ifoda kasb etgan. Bu yerda sham Alloh yuzi ma'nosida qo'llangan.

Olloh jamoliga intilgan lirik qahramon boshqa bir g'azalida Uning bir zarrasi ekanini his etadi:

Muhabbat o'tiki, yoqtim visol sha'mi uchun,
O'zimni oqibat ul o'tdino'q sharar topdim.

Visolingga yetmoq uchun muhabbat olovini yoqqandim, oxir-oqibat visoling o'tining bir uchqini ekanimni his etdim, deydi shoir. Bu o'rinda sha'm visol ma'nosida qo'llanganini ham ko'rish mumkin. Bu bilan Navoiy islomdagi buyuk bir aqidaga ham ishora qiladi: Dunyodagi barcha narsalar Allohning tajallisidir, zarrasidir, jumladan insonlar ham. Zero, shoirning o'zi bu haqida “Hayratu-l-abror” dostonida batafsil to'xtalgan edi va bu fikrlar uning g'azallariga singishi ham tabiiy holatdir. Oshiq qalbida tajalli namoyon bo'lmisligi ulkan anduh bo'lib, bu anduhdan uning joni parvonadek kuyadi:

Tun oqshom bo'ldi-yu kelmas mening shami shabistonim,
Bu anduh o'tidin har dam kuyar parvonadek jonim.

Navoiy “Yordin ayru ko'ngil” deb boshlanuvchi g'azalida yorsiz ko'ngilni “Bir qorong'u kechadek durkim, mahi toboni yo'q”, deya ta'riflagandi. Shu ta'rifni yodga olsak, yuqoridagi baytda tunni – oshiqning ko'ngli, shami shabistonni esa undagi Yorning aksi deyish mumkin. Sham tunni yoritadi, mahbubaning jilvasi esa oshiq qalbini oydinlashtiradi. Shu boisdan oshiqning joni sham o'tidan emas, anduh o'tidan kuyimoqda. Bu o'rinda sham timsolini har ikki ma'noda: ham Ilohning tajallisi, ham uning yerdagi mazhari ma'nolarida tushunish mumkin.

Quyidagi baytda esa sham timsoli ma'shuqani anglatmoqda:

Chiqmas ohim shiddatidin ul mahi xirgahnishin,
Shamg'a fonus yeldin asramoq maqsud erur.

Ohim shiddatidan ul oy o‘z xirgohidan chiqmaydi. Uning bu o‘tirishi xuddi shamni shamol o‘chirib qo‘ymasligi uchun uni chiroq shishasi ichra asrashlariga o‘xshaydi. Bu baytda ham tamsil san‘atining ajoyib namunasi qo‘llangan va mahbubaning istig‘nosi hamda oshiq ohining kuchliligi yonma-yon tasvirlangan. Oh urmoq ishqning haddi a’losiga ko‘tarilganidan nishonadir. Ishqi komil bo‘lgan oshiqqina oh urib ko‘z yosh to‘kadi. Uning ko‘z yosh to‘kishi esa Navoiy tomonidan shamga o‘xshatilgan:

Hajring tunida sham kibi qoldi Navoiy,

Har tun ne ajab kuysa to‘kib ashki tahassur.

Hijroning tunida har kecha sham kabi ko‘z yosh to‘ksam, ne ajab? Shamning kechasi yonganda erib tomchilashi buyuk g‘azalnavis tomonidan oshiqning ko‘z yosh to‘kishiga qiyoslanmoqda. Demak, Navoiy g‘azallarida faqat ma‘shuqaning go‘zalligi emas, oshiqning holati ham sham timsoli yordamida ochib berilgan. “G‘aroyib us-sig‘ar”da sham obrazi ko‘z ma‘nosida ham keltirilgan o‘rinlar mavjud. Chunonchi, quyidagi baytga e’tibor qaratamiz:

Sham emas, ko‘z ochtilar nazzoraga ahli qubur,

Kim, ul oy iyd oqshomi sayri xiyobon qilg‘usi.

Qabr uzra yonib turgan sham emas, balki qabr ahlining ko‘zlaridir. Ul oy shunchlar go‘zalki, hayit kunida sayr qilishga tushgani uchun bir ko‘ray deb hatto qabr ahli ham ko‘zlarini ochdilar. Mubolag‘a san‘ati orqali mahbuba go‘zalligi yanada bo‘rttirib tasvirlangan.

Yuqorida keltirganimiz ummondan bir tomchi, xolos. Navoiyning devonidagi bu kabi yuksak san‘at namunalaridan to‘xtovsiz misol keltirish mumkin.

Xulosa shuki, Navoiy sha‘m obrazi vositasida ma‘shuqa go‘zalligi-yu oshiqning hasbi holini mahorat bilan tasvirlagan. Shoir g‘azallarida sha‘m timsoli quyidagi ma‘nolarni ifodalagan:

1. Allohning tajallisi, Uning chiroyi
2. Mahbuba, uning ruxsori.
3. Oshiqning holati
4. Ko‘z kabi ma‘nolarda qo‘llangan.

“БЕХБУДИЯ КУТУБХОНАСИ” ҲАҚИДА

“Бехбудия кутубхонаси” Бехбудийнинг миллат учун бошлаб берган хайрли ишлари каторида туради. Самарқанддаги дастлабки маҳаллий газета ва миллий журналнинг ношири, биринчи миллий драма муаллифи, Туркистондаги усули жадида мактабларининг “биринчи назарийтчи ва амалиётчиларидан”¹, энг биринчи фанний дарсликлар яратувчиси Бехбудий кутубхона ташкил қилишда ҳам биринчилардан бўлди. Ушбу кутубхона расман Самарқанд губернаторидан рухсат олинган ҳолда 1908 йил 11 сентябрь куни Самарқанд шаҳрининг “Янги раста” қисмида очилган.² У ҳақидаги хабар эса бу вақтдан чамаси 3 ой олдин овоза бўлиб улгурган эди. Сабаби ўша даврларда Туркистон мусулмонлари орасида энг кенг тарқалган нашр “Туркистон вилоятининг газети” ҳисобланган бўлса, кутубхона очилиши ҳақидаги хабар ҳам худди шу матбуотда эълон қилинган эди. Кутубхонанинг барча расмий масалалари 27 бобдан иборат дастурда белгилаб берилган.³ Кутубхонага аъзолик бадали сифатида йилига 3 сўм миқдорида маблағ тайинланади. Кутубхона мақсади ҳам мусулмонларнинг кам харж қилиб кўпроқ фойда олишларини кўзлар эди. Умуман, битта кутубхона учун нималар керак бўладиган бўлса, Бехбудий буларнинг барчасини ҳозирлаш ҳаракатида бўлган. Кутубхона фаолиятида эса унга сафдошлари Ҳожи Муин, Васлий Самарқандий ва муаллим Абдулқодир Шақурийлар кўмаклашишган. Кутубхонанинг таркибий жиҳатдан жуда бой хилма-хилликка эга фонди бўлган. Жумладан, турли давлатларда нашр қилинган диний ҳамда дунёвий китоблар, суратли журнал ва газеталар, энциклопедия, луғатлар, харита ва атласлардан ўқиб фойдаланиш мумкин бўлган.⁴

¹ Ахророва З. Бехбудий кутубхонаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 17.02. 1995.

² Махмудхўжа бин Бехбудхўжа хатиб. Мутулаахона // Туркистон вилоятининг газети. 1908 №48.; Юсуфзода. Писмо из Самарқанда // Туркистон вилоятининг газети. 1910. № 16.

³ Махмудхўжа бин Бехбудхўжа. Самарқанд китобхона жамияти // Туркистон вилоятининг газети . 1908 № 58.

⁴ Махмудхўжа бин Бехбудхўжа хатиб. Мутулаахона// Туркистон вилоятининг газети. 1908 № 48.

Дастлаб 200, кейинчалик 225 жилд китобга⁵ эга кутубхона кун давомида 14 соат ишлаб турган.⁶ Мутолаахона очилганига 7 ой тўлганда унинг аъзолари сони 125 нафарга етган ва жамият 2000 га яқин китобхон эҳтиёжини қондирган эди. Дастлабки икки йил кутубхона ишлари учун хайрли кечди. Кутубхонага аъзо ва ён босувчи кўнгилчилар етарлича топилиб турди. Лекин 1910 йилга келиб унинг фаолияти сусая бошлади. Бунинг бир қанча сабаблари бор эди. Хусусан, жадид-қадим ихтилофи ва қадимчиуламоларнинг жадидларга қарши уйдирма миш-мишлари бунга асосий сабаб бўлди. Илмдан бебахра ва бу ишларнинг фаҳмига тушуниб етмаган авом эса унинг заволи учун курашди. Муллолар кутубхонани кофирхона, зарарли жой деб ота-оналарга фарзандларини ундай жойларга юбормасликларини буюрди.⁷

1912 йилга келиб эса кутубхонани очиб ўтиришга зарурат ҳам қолмади. Кунлик келиб-кетувчилар сони кутубхона ишчилари сони билан тенглашиб қолди. Аста-секин бу ҳолат молиявий муаммоларни келтириб чиқара бошлади. Шу сабабли, 1914 йилнинг бошида кутубхона фаолият кўрсатишга кийналиб қолди. Ушбу йилнинг йиллик йиғилишида барча 15 та аъзо гувоҳлигида кутубхонани сақлаб қолиш ва унинг молиявий жиҳатини ҳал этиш учун спектакл кўйишга қарор қилинди.⁸ Лекин бу тадбирнинг кутубхонани жонлантириш учун фойдаси бўлмади. Бехбудий узок йиллар халққа хизмат қилдирмоқчи бўлган миллат кутубхонасининг тақдирига нуқта қўйилди. Шундан сўнг Бехбудий кутубхонани ўз ҳовлисига кўчирди ва унга “Бехбудия кутубхонаси” деб ном берди.⁹ Шу муносабат билан унда Россия ва хорижда нашр этилган китоблар арзон нархда сотилишини ҳам эълон қилди. “Ойна”нинг кетма-кет ўнга яқин сониди сотиладиган китоблар номи ва нархи рўйхат қилиб бериб борилган. Уларни кўздан кечириб туриб собиқ кутубхонанинг қандай китобларга эга бўлганини билиш мумкин. Худди шундай, “Тарихи Эрон”, “Тарихи маданият”, “Усмонли рус

⁵ Махмудхўжа бин Бехбудхўжа. Самарқанд китобхона исломияси // Туркистон вилоятининг газети. 1908 № 8; Бехбудий. Самарқанд китобхона ва мутолаахона исломиясининг 1908-йил ҳисобномаси // Туркистон вилоятининг газети. 1909. № 4.

⁶ Махмудхўжа бин Бехбудхўжа хатиб. Мутолаахона// Туркистон вилоятининг газети. 1908 № 48.

⁷ Юсуфзода. Писмо из Самарқанда// Туркистон вилоятининг газети. 1910. № 16.

⁸ Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи-отношения-влияние. – Тошкент: Akademnashr, 2011. – В. 267.

⁹ Бехбудия кутубхонаси// Ойна. 1914. № 27.

сафари”, “Яман саёҳатномаси”, “Тарихи асотир”, “Мухтасар тарихи маданият”, “Ҳиндистон саёҳатномаси”, “Илми ҳайвонот”, “Латойифи Хўжа Насриддин”, “Шохномаи мумтози олий, “Низомий куллиёти”, “Бедил куллиёти”, “Маснавийи шариф”, “Ҳақиқатнома” каби китоблар ҳамда “Сирожу-л-ахбор” (Афғонистон), “Қадинлар дунёси” (Қозон), “Чехранамо” (Миср), “Ҳаблу-л-матин” (Калкутта), “Таржимон” (Боғчасарой), “Мулла Насриддин” (Боку), “Юлдуз” (Қозон), “Шўро” (Оренбург) сингари газета ва журналлар ўз даври учун қимматли бойлик ҳисобланган. Бехбудий вафотидан кейин эса улар тақдири билан қизиқувчи одам топилмади. Кутубхона хусусида эълон қилинган сўнгги изланишларда унинг инқилобдан кейинги ҳолати ҳақида бирор факт учрамаганлиги таъкидланади.¹⁰ Бирок “Туркистон” газетасида келтирилган “Самарқандда Бехбудий кутубхонаси”¹¹ мақоласи бу хулосанинг асоссизлигини кўрсатади. Бехбудий замондоши “Кезувчи”нинг гувоҳлигича, кутубхонадан масъул ишчилар ҳам хабар олмай қўйгани ва бир ярим мингдан ортиқ (659 дона мусулмонча, 923 дона русча) китобнинг қай ҳолда-лигининг номаълумлиги унинг қаровсиз ҳолга келиб қолганлигини кўрсатади. Шу ўринда “Бехбудия кутубхонаси” билан боғлиқ бир чалкашликка ойдинлик киритиб ўтишга эҳтиёж сезилади. Тадқиқотчи Санобар Шодмонова ўзининг “Туркистон тарихи – матбуот кўзгусида”¹² монографиясида Самарқанд мутолаахона жамият (“Бехбудия кутубхонаси”)ига доир икки мақолани бошқа-бошқа кутубхоналар тўғрисида, деб талқин қилади. “Туркистон вилояти газети”нинг 1910 йилдаги сонларидан бирида муаллифи Юсуфзода деб кўрсатилган мактубнинг¹³ айнан Бехбудий очган кутубхонага тегишли эканини пайқамаган ҳолда, юқоридаги хулосага келган ва бу билан “Бехбудия кутубхонаси”дан бошқа яна бир кутубхона ташкил этилганига ишора қилади. Бирок бу янги кутубхона ҳақида бирор маълумот бермайди. Аслида эса, “Туркистон вилояти газети”нинг ўша вақтда миллий кутубхона ҳақида эълон қилинган барча хабар ва янгиликлари айнан “Бехбудия кутубхонаси” ҳақида эканлигини яна бир бор таъкидлаш лозим.

¹⁰ Каримов Н. Маҳмудхўжа Бехбудий. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 29.

¹¹ Кезуячи. Самарқандда Бехбудий кутубхонаси// Туркистон. 1924, 4-август

¹² Шодмонова С. Туркистон тарихи – матбуот кўзгусида. – Тошкент: Янги нашр, 2011. – Б. 223 – 224.

¹³ Юсуфзода. Писмо из Самарқанда// Туркистон вилоятининг газети. 1910. № 16.

Кутубхона Беҳбудий истаганидек кенг раванқ топмаса-да, унинг зиёли ва илм аҳлига фойдаси жуда катта бўлган. У Беҳбудийнинг кейинги ишлари, “Ойна”, “Самарқанд” нашрлари учун асос манбалардан бири бўлиб хизмат қилди, деб айтиш мумкин. “Падарқуш” драмасининг ҳам илк бор сахна юзини кўриши бевосита кутубхона турткиси самараси эди. Бу эса Беҳбудийнинг миллат учун бошлаб берган яна бир хайрли ишидан нишона эди.

*С. Эркинжонов,
ЎзМУ талабаси*

МИЛЛАТ ТУШУНЧАСИНИНГ АДАБИЁТДАГИ ИФОДАСИ

Бадий адабиётда миллат, миллият тушунчаларини тасвирлаш жуда қадим замонларга бориб тақалади. Узоқ тарихда яшаган мутафаккир-ижодкор борки, ўз миллатини ғурур ва ифтихор билан қаламга олган. Авлодларига миллатининг шонли йўлини, анъаналарини сингдиришга ҳаракат қилган.

Миллат ва миллият масалаларига “...тўхташ лозим бўлса, гапни “Қуръони карим”дан бошламоқ керак бўлади”, – деб ёзади Бегали Қосимов. Шунингдек, “миллат тушунчаси илк бор қадим юнон файласуфи, бундан салкам 2 ярим минг йил муқаддам яшаган Демокрит томонидан” фикр билдирилганлиги таъкидланади.

Ўз-ўзидан равшанки, X-XI ва ҳатто, XV асрларда ҳам миллат атамаси ҳақида гапириш ва бу тушунча ҳақида ёзиш одат бўлмаган. Ҳатто Алишер Навоий ҳам “шамс ул-миллат”, “зайн ул-миллат”, “нур ул-миллат” каби ибораларни қўллайдики, бу ерда миллат ва дин тушунчалари қоришиқ ҳолда қўлланилади. Кўпчилик назариётчиларнинг фикрига кўра миллат ва миллият атамаси XVIII аср француз инқилоби давридан истеъмолга кирганлиги айтилади. Бироқ Демокрит давридан бошланган миллат тушунчаси XVIII асргача хаосда қолган эмас.

Тошбитиклар орқали бизгача етиб келган энг қадимги ёдгорликларда: “...отамиз, амакимиз қозонган халқнинг оти, донғи йўқ бўлмасин, деб турк халқи учун тун ухламадим, кундуз ўтирмадим. Иним Кул тигин билан, икки шад билан ўлиб-тирилиб муваффақият қозондим”, – деб ёзади Билга хокон тилидан Йўлғи тигин.

Кўриниб турибдики, ўз миллати учун қайғуриш, миллат шаъни учун курашиш қадим аجدодларимизда ҳам кучли бўлган.

Эҳтимол, бугунги ўқувчи учун бу битиклар фақат ўзини ўйлаш, ўз миллатини бошқа миллатлардан устун кўйишдек туюлиши мумкиндир. Бироқ биз олдимизга қўйган муаммо нуктаи назаридан миллатга садоқат, унинг учун қайғуриш ҳиссининг мавжудлиги, турк миллатини сақлаб қолишга ҳаракат ҳар қанча таҳсинга лойиқдир. Юқоридаги кўчирманинг иккинчи томони ҳам борки, у ерда бошқа мамлакатни зўрлаб босиб олдим, миллатини кул қилдим дейиляётгани йўқ. Бор йўғи “...отамиз, амакимиз қозонган халқнинг оти, донғи йўқ бўлмасин”, деб, миллатимни бутун сақлаб қолиш учун курашдим, дейилмоқда. Гап шундаки, аждодларимиз ўз миллатининг шаънини севиши билан баробарида ўзга миллатларни ҳам ҳурмат қилган. Бу фикрларга тарих саҳнасида жуда кўп мисоллар келтириш мумкин.

“Қисас Рабғузий”даги ривоятларда қуйидаги тасвирни учратамиз: “Бир куни Нух алайҳиссалом узююр (ухлар) эрди, ел есанди. Нух этагин кўтурди, увут андоми очилди. Ҳом ани кўруб кулди. Сом Ҳомға маломат қилди. Ёфас ани кўруб, тўни била ўртди (бекитди)”. Тасвирдан англашиладики, Ҳом отасининг уятли жойи очилиб қолганидан кулади, Сом унинг кулганидан жаҳли чиқади, лекин ёпиб қўйишни ҳаёлига келтирмайди, Ёфас эса акаларига индамай бориб, отасининг устини ёпиб қўяди. Отаси устидан кулган Ҳомнинг фарзандлари каро бўлади. Акаларининг отасига бўлган муносабатига эътибор бермаган меҳрибон ўғил Ёфасни “...Туркистон вилоятига изди”, яъни Туркистон вилояти унинг тасарруфига берилади, – дейилади. Алишер Навоий бобомиз “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида: “Ёфас ўғлонники Абуттуркдур, тарих аҳли иттифоқи била дебдурларки, нубувват тожи била сарафроз ва рисолат мансаби била қардошларидин мумтоз бўлди”¹ – деб ёзади.

Рабғузий ва Алишер Навоий келтирган ривоятдан англашиладики, ўзи мансуб бўлган миллатнинг келиб чиқишидан фахрланиш туйғуси, меҳр-оқибат, одамгарчилик, отага нисбатан нозик ҳурмат мана шу турк миллатида, Ёфас мансуб бўлган қавмда юксак даражада қарор топганидан ифтихор ҳиссини туйиши биз олдимизга қўйган муаммонинг илдизлари чуқур эканлигини кўрсатади.

¹ Қарапг: Жабборов Н. Маърифат надир. – Т. Маънавият, 2010. – Б. 17.

Алишер Навоий бобомиз “Хамса” асарида қуйидаги мисра-ларни келтиради:

Агар бир қавм, гар юз, йўкса, мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.
Олибмен тахти фармонимга осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон...

XV-XVI асрлардаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг кескинлаши-ши, темурий шаҳзодалар ўртасидаги тахт учун ўзаро низолар авж олган, Амир Темур барпо қилган буюк давлатнинг инқирозга юз тутаётган бир даврда “турк улуси худ менингдур”, “Олибмен тахти фармонимга осон”, “Черик чекмай Хитодин то Хуросон...” – деб бонг уриши бобомизнинг турк миллатига мансублигидан фахрла-ниши бўлса, иккинчи томондан миллат келажагидан хавотир ҳисси ҳам сезилиб туради.

XV асрда Алишер Навоий бобомиз миллатни яқинлашайтган таназулдан огоҳ этган бўлса, XVII асрда яшаб ўтган Турди Фароғий ёзади:

Тор кўнгуллик беклар, ман-ман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бовли ўзбек юртидир тенглик қилинг.
Бирни Қипчоқ-у Хито-ю бирни Юз, Найман деманг,
Қирқ-у Юз, Минг сон бўлиб, бир жон ойинлик қилинг.

Турди Фароғий ғазалнинг бирор жойида миллат сўзини иш-латмаган бўлса ҳам, матн тағостида миллатга мурожаат, бир мил-латли кишиларнинг алоҳида хонликларга бўлиниб кетганига, уруғ-лар ўртасидаги низолар, сочилиб кетган уруғларни бир миллат ос-тида бирлашишга чақириқ бор.

Юқоридаги кузатишларимиздан шу нарса аён бўладики, “мил-лат”, “миллият” масалаларига қадимги туркий адабиётнинг, ўзбек адабиётининг исталган даврдан миллат билан фахрланиш, унинг яхлитлиги ва софлигини сақлаш ҳақидаги фикрларни топиш мум-кин экан.

САККОКИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА ОШИҚ ВА МАЪШУҚА ТИМСОЛИ

Саккокий XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган. Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида бундай ёзади: “Мавлоно Саккокий – Мовароуннаҳрдиндур. Самарқанд аҳли анга кўп муътаҳиддурлар (яъни эътикод қилувчи (яъни эътикод қилувчи) ва бағоят таърифин қилурлар. Аммо фақир Самарқандда эрканда муаррифларидин (яъни таъриф қилувчи) ҳар неча тафаккус (яъни суриштирув) килдимким, анинг натоижи таъбидин бирор нима англайин, таъриф қилгонларича нима зохир бўлмади. Барчадин қолсалар сўзлари будурким, Мавлоно Лутфийнинг барча яхши шеърлари анингдурким, хўрлаб ўз отиға қилибтур. Ул ерларда бу нав ўхшаш йўқ, мазасиз мухобалар (яъни қарши чиқиш) гоҳи воқеъ бўлур”.

Навоий берган бу маълумот Саккокийнинг гаржимаи ҳолига маълум даражада аниқлик киритади: Саккокий асли Маворауннаҳрдан, Самарқандда ўрнашган ва у ерда шухрат топган, Самарқанд халкининг қатта ҳурматиға сазовор бўлган. Навоий Самарқандда бўлган пайтда Саккокийнинг ўзи ва шеърлари тўғрисида бирон маълумотта эга бўла олмаган, Лутфийнинг яхши шеърларини Саккокий ўзиники қилиб олган, деган баъзи миш-мишлару бўҳтонлар асоссиз ва ҳ.

Маълумки, Навоий Самарқандда икки марта бўлган. Аммо Саккокийни (1467-1469) кўра олмаганидан шундай фикрга келиш мумкинки, Саккокий олдинроқ вафот этган.

Яқиний ҳам Саккокийнинг шоирлик истеъдодига юқори баҳо берган, уни шоирларнинг мужтаҳиди (яъни ғайратлиси) деб таърифлаб, бир байтини келтиради: “Яна Саккокийким, турк шоирларининг мужтаҳидидур, менинг муносиби ҳолимға айтур

Саккокий ҳақида мोजар туркшунос олими Янос Экманинг кайд этишича, Саккокий XI V асрнинг иккинчи ярмида туғилганини ва XV асрнинг биринчи ярмида вафот этган. Саккокийнинг ижодий мероси ҳажм томондан кичик бўлса ҳам, аммо моҳияти жиҳатидан қаттадир. У ўз салафларининг, қолаверса, Навоийнинг таърифига

сазовор бўлганидан ҳам унинг ижод аҳли ўртасидаги юксак мавқеи-ни баҳолаш мумкин. Албатта, Саккокийнинг шу қадар эътиборга сазовор ва машҳур шоир бўлиб камол топишида даврнинг ижтимоий-сиёсий вазияти, темурийларнинг бадиий ижодга, илм-фанга бўлган эътибори омил бўлди.

Саккокий шеърлари ўз давридаги ижод аҳли ғазалларидан шуниси билан алоҳида аажралиб турадики, унинг маъшуқаси дунёда тенгсиз, унга монанд биронта зот йўқ. Бунинг тасдиғи сифатида *Бўюнгдак бутмади бўстон аро сарви равон, эй жон* мисраси билан бошланувчи ғазалини олиб кўрайлик.

Ғазалнинг биринчи байтиданок бундай сарвқомат гўзал нафақат одамзод насли орасида, ҳатто табиатда ҳам яратилмаган, унинг юзи сингари гўзаллик гуллар орасида ҳам ҳали бу оламга келмаган:

*Бўюнгдак бутмади бўстон аро сарви равон, эй жон,
Юзунгтек ҳам очилмади чаманда гулистон, эй жон.*

Ошиқ маъшуқага етишиш учун ҳар қандай жабру жафоларга ҳам тайёр, жумладан:

*Ўқунгузнинг башоқинга кўнгул муштоқу кўз ошиқ,
Булар талошмоқин бўлди ул икки ора қон, эй жон.*

Маъшуқанинг ташқи қиёфаси тасвирида Саккокий гўзал муболага яратади – ёрнинг сочлари нафақат ошиқни, балки бутун Рум аҳлига худди Ҳабаш лашкарининг куч-қудратичалик ғорат етказиши мумкин, агар шундай ҳолат юз берса, “кўнгул мулкида” – ошиқнинг қалбида асло омонлик бўлмайди, унинг қалби жунбушга келади, вайрон бўлади:

*Агар Рум аҳлига зулфунг Ҳабашнинг лашкарин солса,
Кўнгул мулкинда ул соат топилмас ҳеч амон, эй жон.*

Ишқ ошиқ учун туганмас дард, аммо ошиқ бу дарднинг туганмаслигини истайди. Дарвоқе, агар ишқ дарди туганса, ошиқ руҳсиз, ўлик бир нарсадир.

**САЙИД ҚОСИМИЙ ва ФАРИДИДДИН АТТОР
“ИЛОҲИЙНОМА”лари**

Шоирнинг тўртта достони – “Мажмаъ ул-ахбор”, “Гулшани роз”, “Ҳақиқатнома” ва “Садоқатнома” дostonлари бизга маълум бўлиб, “Мажмаъ ул-ахбор” дostonининг Султон Абу Саид Мирзога (1451-1469 йилларда ҳукмронлик қилган) бағишланган мадҳия билан бошланганини, “Ҳақиқатнома” дostonининг хотимасида Саййид Қосимий асарни ёзиб тугатган йилини (ҳижрий 863 – милодий 1458-1459 йиллар) қайд этганини эътиборга олсак, у XV аср ўрталарида Мовароуннаҳр ёки Хуросонда яшаб, ижод этган деб тахмин қилиш мумкин. Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асарида Саййид Қосимий тўғрисида маълумот йўқ.

Саййид Қосимий ҳар тўрт дostonини яратиш билан туркий адабиётда XI-XII асрларда ривож топган дидактик дostonчилик аънаналарини маҳорат билан давом эттирган шоирдир.

Саййид Қосимий дostonлари орасида “Илоҳийнома” асари алоҳида аҳамият касб этади. Шоирнинг мазкур асари пок, вафодор аёл тимсолини мадҳ этади. “Илоҳийнома”ни Саййид Қосимий аёлнинг таъриф-тавсифи билан бошлайди:

*Бор эрди вақте бир соҳибжамоле,
Нигоре, нозанине, бемисоле.
Малоҳат кишварида подшоҳе,
Кўзи лашкарқашу ҳусни сипоҳе...
Кўзи сарфитнайи офоқ эрди,
Жаҳонда жуфт қоши тоқ эрди...
Амину муттақий эрди ҳалоли,
Ёмон-яхши била йўқ қилу қоли.*

Аёлнинг эри Каъба зиёратига отланади. Сафар олдидан укасига, хотинимдан сен хабар олиб турасан, у истаганини муҳайё қил, келганимдан сўнг ўн баробар қилиб қайтараман, деб ваъда беради. Йигит ҳар икки кунда келиб, акаси хотинининг юмушларини бажариб кетар, одобни ўз ўрнига қўяр эди.

*Ки, хотун эрди олам порсосу,
Музайян эрди андин зуҳд асоси.*

(Яъни: аёл оламдаги энг художўй аёл эди, тоат-ибодат билан шугулланиш унинг зийнати эди). Шундай фазилатларга эга бўлган аёл доимо юзини пинҳон тутар, йигит унинг жамолини кўрмаган эди. Ногаҳон бир куни кутилмаганда йигит аёлнинг парда ортидаги гўзал юзига кўзи тушиб қолади ва *“асиру ошиқу девона бўлди, жамоли шамъина парвона бўлди”*. Йигитнинг нияти бузилди, унинг таклифини аёл қатъиян рад қилгач, унга тухмат уюштирди. Қозига бориб, аёлни зинокорликда айблади. Қози аёлни тошбўрон қилиб ўлдиришга фатво берди. Оломон аёлни тошбўрон қилиб, ўлди деб гумон қилиб кимсасиз жойга олиб келдилар. Ҳаммага ибрат бўлсин, деб ўша овлоқ жойда қолдириб кетдилар. Лекин аёлнинг хали танасида жони бор эди.

Шундан сўнг аёлнинг тақдирида кўп қора кунлар юз беради: аъробий (бадавий)нинг бу аёлга нисбатан қилмоқчи бўлган номаъқул хатти-ҳаракати, унинг *“сияҳрў, лаъин”* қулининг аёлга қилган тухматлари, аъробийнинг аёлга қилган ҳиммати ва саховатпешалиги ҳикоя қилинади. Хирож тўлай олмаган бир йигитни шоҳ дорга ошишга буюрганда, аъробий иъном қилган уч юз динорни йигитнинг хирожи учун бериб, уни ўлимдан қутқариб қолади. Бу йигит бир савдогарни уни юз динорга сотиб юборади, аёлга савдогар ва кемадаги халойиқ кўп хиралик қилавергач, у Тангрига илтижо қилган эли, уларга Тангри бало-офат юборди. У йигит либосини кийиб олиб, қатта бир мамлакатга келади ва ўша мамлакат подшоҳидан кемадаги жамики мол-мулк эвазига бир ибодатхона куриб беришни сўрайди. Зотан, унинг мақсади ва аъмоли – тоат-ибодат, бу дунёдан у безган, унга молу давлат, бойлик керак эмас, фақат эгнидаги ҳирқаси бўлса, кифоя:

*Ки, қилсам кеча-кундуз анда тоат
Ки, будур лаззати фақру қаноат.
Бу дунёдин маним бордур малолим,
Керак уқбода яхши бўлса ҳолим.
Икки дунийсида бир ҳирқа басдур
Ангаким, ёди бирла ҳамнафасдур.*

У ҳатто подшоҳ бўлганда ҳам бу эътиқодини сақлаб қолади. Достон сўнггида Саййид Қосимий қуйидаги байтни келтиради:

*“Илоҳийнома”ни Аттор бу дур,
Давайи сийнаи афғор бу дур.*

(Атторнинг “Илоҳийнома”си шудир, яраланган қалбларга даво будир). Бундан ташқари, Саййид Қосимий бу достонини ёзишда «шайх руҳидин талабгор» бўлганини алоҳида таъкидлади ва бу «мушқил асрор» (Атторнинг эътиқоди ва маслағи)ни у ҳал қилди. Шу ўринда Саййид Қосимий ўз асарининг ёзилиш мақсади ҳақида қуйидагича хабар беради:

*Они турки бирла Қосимий айди,
Маъоний гуҳарин элга ёйди.*

Демак, Саййид Қосимий Фаридидин Атторнинг “Илоҳийнома”-сини эркин таржима қилмаган, балки шу мавзуни у ўзбек тилида ёритишни мақсад қилиб қўйган, деган фикр пайдо бўлади. Биз Фаридидин Атторнинг Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси (“Муסיқа” нашриёти, 2007 йил)даги “Илоҳийнома”сидан ўрин олган “Покиза аёл садоқати” ҳикоятини қиёслашни мақсад қилиб қўйдик. Бунинг учун биринчи навбатда, ҳар иккала асарнинг ҳажмига эътибор қаратамиз: Саййид Қосимийнинг “Илоҳийнома”-си 411 байтни, Атторнинг “Илоҳийнома”си Жамол Камол таржимасида 305 байтни ташкил қилади. Достон сюжетида бир мавзуга – аёлнинг бошдан ўтказган саргузаштлари ва бу орқали ҳар икки муаллиф вафо, садоқат, зуҳду тақвони бош ўринга чиқаради. Достонлардаги айрим фарқлар қуйидагилар:

Атторнинг “Илоҳийнома”сида: эри укасини хотинига хизмат қилишни топширади.

Саййид Қосимий “Илоҳийнома”сида: эр Каъба зиёратига кетаётганда хотинидан хабар олиб, унинг хизматида бўлишни укасига тайинлайди.

Атторда: аёл бир хирож тўлашга қурби етмасдан дорга осилишга фармон бўлган йигитни дор тагидан қутқариб олади, йигит аёлни кемадаги савдогарга сотаётиб, унинг бир камчилиги бор, бу аёл қайсар, деб уни камситади ва юз динорга сотади.

Саййид Қосимийда: бу аёл телба, деб уни каситади ва уч юз динорга сотади ва ҳ.

Ҳар иккала асарда фарқ катта эмас. Фақат айрим воқеалар тасвирида тафсилотлар Саййид Қосимийда кўпроқ учрайди.

Ҳар иккала “Илоҳийнома”нинг мақсади ва моҳияти деярли бирдир. Саййид Қосимий ўз “Илоҳийнома”сини туркийда ёзганини алоҳида таъкидлайди. Айни пайтда, Саййид Қосимийнинг “Илоҳийнома”си Атторга таянган экан, Атторнинг “Илоҳийнома”си бир манбага – шарқ адабиётидаги ривоятларга таянгани англашилади. Зотан, асарнинг ниҳояси худди шарқ эртаклари ва ривоятларидаги сингари тугалланма билан яқунланади.

*Л.Ҳасанова,
ЎЗМУ талабаси*

АЛИШЕР НАВОЙИ ҒАЗАЛЛАРИДА ВАФО ТИМСОЛИ

Ишқ вафо асосига қурилади. Навоий ғазалларида бу тимсол етакчи ўрин эгаллайди, вафо шоир ғазалларидаги асосий мавзулардан биридир. Улуғ шоир лирикасига оид тадқиқотларда ушбу мавзуга уёки бу даражада муносабат билдирилган бўлса-да, вафо тимсоли махсус ўрганилган эмас.

Барчамизга маълумки, ит қадим замонлардан буён инсонга садоқати билан машҳур. Ҳазрат Навоийнинг аксар шеърларида вафо тимсоли ит образи орқали ифода этилади. Ҳазрат Навоийнинг “Бадоеъу-л-бидоя” девонидаги шеърларда ит образи кўп қўлланган. “Қилғил” радифли ғазалида “Таковаринга бағри кондин хино боғла, Итинга ғамзада жон риштасин расан қилғил” байти бунинг исботидир. Шоирнинг “Не наво соз айлағай булбул гулистондин жудо” деб бошланувчи ғазалидаги қуйидаги мисраларда ҳам мазкур тимсолнинг бадиий талқини кўзга ташланади.

*Бир иёсиз ит бўлиб эрди Навоий ёрсиз
Бўлмасун, ё Рабки, ҳаргиз банда султондин жудо¹.*

Байт мазмуни икки хил таҳлил қилиш мумкин:

1. Ижтимоий мазмунда. Бунда Навоий яшаган муҳитга таяниш зарур. Маълумки, Ҳазрат Навоий Ҳусайн Бойқаронинг “амири муқарраби” бўлган ва ҳар иккаласи ҳам бир-бирларига умрлари-

¹ Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами: 20 томлик. I т. Бадоеъу-л-бидоя. Т.: Фан, 1987. Б.727. Қуйида келтириладиган иқтибослар барчаси шу асардан олинади.

нинг сўнгигача садоқат кўрсатганлар. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ушбу мисралар мамлакат шохига аталган. Буни байтнинг зоҳирий маъноси деб қараш мумкин.

2. Тасаввуфий – ишқий маънода бўлиб, мисраларнинг ботиний мазмуни англашилади. Бунда султон образи бир неча маъноларга эга. Биринчидан, Ҳақ – Аллоҳ маъносида бўлса, яна бири маъшука – ёр, учунчиси – тарикатда йўл кўрсатувчи муршид маъносида қўлланилган. Ушбу мисралардаги вафо талқини теранроқ англаш учун ундан аввал келган байт мазмунига муурожаат қилиш зарурати сезилади:

*Хажр ўлумдан талх эмиш, мундин сўнг, эй гардун, мени
Айлагил жондин жудо, қилгунча жонондин жудо.*

Бу мисраларда моҳият яна анча ойдинлашади. Яъни жонидан ҳам жонони азизлиги, хажр азобидан ўлим афзаллиги ифодаланади. Зеро, тасаввуф адабиётида ўлим – ошиқнинг мақсади, Ёри – Биру Борга етишишда ягона восита ҳисобланади.

Навоийнинг “Кўнглум ўртансун агар ғайрингга парво айласа” дея бошланувчи ғазалида ҳам вафо мотивлари бўртиб намоён бўлади:

*Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам чиқсун кўзум
Ўзга бир кўз ҳамки, ҳуснунгни тамошо айласа².*

Мисралар тили содда, тушунилиши ҳам қийин эмас. Ҳеч бир изоҳсиз сатрларнинг ўзи ошиқнинг ҳолати кечинмалари ва ички оламини тасвирлаб турибди. Ҳазал ишқий-тасаввуфий йўналишда битилган бўлиб, солиқнинг мажзуб ҳолати ифода этилган. Яъни ишқ дардига мубтало бўлган ошиқнинг ўртанишлари, маъшуқага изҳорлари ва, шунинг баробарида, штрих шаклида рашк ўтида куяётган бечора ҳолати ифода этилган.

Шоирнинг “Войки, бағрим яна хажр ўқидин поради” деб бошланувчи ғазалидаги вафо тимсолига талқини ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ҳазал матласиданок, дард ила тўлган озурда жоннинг изтироблари билан бошланади. Мисралар маъшуқанинг озорларини баён этиш билан давом эттирилади. Шунга қарамай, ошиқнинг ёрига вафоси чексиз. Бу туйғу мақътада қуйидагича умумлаштирилади:

² Ўша асар, 69-бет.

*Ишқ ажаб дард эмиш, дардгадур чора сабр
Ваҳки, Навоий басае ошиқу бечорадур.*³

Ғазалда вафо юқори пафосда тасвирланган. Қанчалар ошиқ маъшуқа хажрида куймасин, унинг биргина висоли учун бори будини тикмасин, у раҳмсиз қийноққа солишда давом этади. Ошиқ синовлар исказасида жон сақлашга жой излайди. Оқибатда, сабрдан паноҳ топади. Шундан таскин олади.

Хулоса килиб айтганда, Навоий ғазалларида вафо тимсоли етакчи ўрин эгаллайди. Ёрга садоқат тасвири орқали Яратганга, тариқатга ва энг яқин кишиси бўлган шох Ҳусайн Бойқарога бўлган садоқатини ифода этади. Бу турдаги ғазаллар чуқур маъно ва гўзал бадииятни мужассам этгани билан қимматлидир.

³ Ўша асар, 131-бет

*Т.Эназаров,
филология фанлари доктори, профессор*

ИСМ ҚҶЙИШ ОДОБИ ВА ИСЛОМ ТАЪЛИМОТИНИНГ БУ МАВЗУГА МУНОСАБАТИ

Ҳозирги кунда юртимизда мустақиллик нафаси уфуриб турибди. Мана шундай ҳолатда мустақил фикрлаб, номларга, номланишга муносабат билдириш жуда зарурдир. Чакалокқа ҳамма ўзи билган исмни қўйиши ногўғри бўлгани сингари бирор исмнинг маъносини тушуниб қўйиш шартлиги бизга қадимдан синган қадриятлардан биридир. “Албатта, каттадир-кичикдир ҳар ким иймон-этикодли бўлмоғи керак. Тарихдан маълумки, дин пешволари, уламолар ҳамини халқ назарида бўлган. Қалтис пайтда чет эл босқинчиларига қарши Ватан ҳимоясига эл-улусни оёқлантирган... Улар орасида маърифат ва маданият фидойилари кўп бўлганини унутмаслик керак. Биргина мисол. Ўтган асрда Ўрта Осиё Республикалари ва Қозоғистон мусулмонлари диний назоратининг бошлиғи муфти Зиёвуддин Бобохонов ҳазратлари шўронинг дахрийлик қиличидан қон томиб турган бир паллада ўз пулига кутубхона очиб, йигирма беш йил давомида ўз маошининг тенг ярмини ажратиб, динга, шунингдек, мантик, адабиёт, тиббиёт, фалсафа, тарих, географияга оид минглаб китоб ва қўлёзмаларни тўплаб, авлодларга мерос қилиб қолдирганлар. Яратганга шукроналар бўлсинким, истиклол туфайли муқаддас динимиз тикланди. Минглаб масжидлар қурилди, Рамазон ва Қурбон ҳайитлари расман байрам деб эълон қилинди. Ислол университетини очилди...”¹. Айни вақтда ислол дини 1300 (бир минг уч юз) йилдан бери ўзининг умуминсоний ғоялари билан инсоният қалбига кириб бораёпти. Унинг умуминсоний ғояларидан бири сифатида чакалокқа исм қўйиш одоби, талаби, чиройли исм бериш шартлиги, ноўрин берилган исмларни ўзгартириш мумкинлиги тўғрисидаги фикрлари ҳар жиҳатдан эътиборли ва эътирофли фикрлар мажмуидир. Сабаби, дин(лар) инсон маънавиятининг ўзак қисмини ташкил қилади. Шунинг учун ҳам маънавияти йўқ кишилардан ҳамма қочади, маънавияти бой бўлган одамлар

¹ Ҳошимов Ў. Дафтар хошиясидаги битиклар. Т.: Шарқ НМАК, 2012. Б.129-130.

бошқалар учун сеvimли, қадрли саналади. Бу тўғрисида юртбошимиз И.А.Каримов ўзининг “Юксак маънавият – енгилмас куч” аса-рида қисқа бўлса-да тўхталиб ўтган.²

Шуни тан олиш керакки, исм бериш жараёнида, исмларни изохлашда маънавий кадриятларнинг бир кўриниши сифатида диний урф-одаглар ҳам амалда қўлланади. Чакалокнинг исми қўйил-гач, унинг кулоғига азон айтилиши барча туркий халқларда учрай-ди. Шунингдек, ёши улуғ одамлар маслаҳати билан ва китоб кўриб ёш болага ном бериш жараёни ҳали ҳам унутилгани йўқ.

Юқорида айтиладиган фикрнинг ўзига хос далилларини ҳадис-лар ва уларнинг талқинлари мисолида кўришимиз мумкин: “Албат-та, фарзанд дунёга келгач, унга чиройли исм қўйиш отанинг энг муҳим вазифаларидан ҳисобланади. Зеро, кишининг исми ҳаёти да-вомида унга ҳар жиҳатдан таъсир қилиши мумкин. Бу нарса тарих-дан, хусусан Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ва саҳобалар тарихидан маълум ва машҳурдир. Масалан, Ҳудайбияда Набий сол-лаллоҳу алайҳи ва саллам Саҳл ибн Саҳл ибн Амрнинг келаётган-ини кўриб “Аллоҳ ишингизни енгиллаштирадиганга ўхшайди”, деганлари (“Саҳл” исми “енгил” маъносини англатади), Умар ибн Хаттоб розийаллоҳу анҳунинг ҳаруқалик (ёниш жойилик) Жамра ибн Шихоб (яъни, ёниб турган олов ўғли чўғга қараб :”Тез уйингга бор, улар аллақачон ёниб кул бўлишди”, деб айтгани шунга далолат қилади.

Шу маънода қуйида (китобда дейилмоқчи) фарзандга чиройли исм қўйиш лозимлиги, ёмон ва ножоиз исмларнинг қароҳияти ва шу билан боғлиқ масалалар борасида ворид бўлган ҳадислар орқали исм қўйиш одоби ва шу каби масалаларни Ислом таълимоти асо-сида ўрганиб чиқамиз.Шунингдек китобда қўйиш тавсия этилади-ган исмлар рўйхати ҳам келтирилади”³.

“Фарзандига чиройли ва маънодор исм қўйиш лозимлиги ҳақида махсус ҳадис ҳам бор: “Албатта, сизлар Қиёмат куни ўз исмлар-нингиз ва оталарингиз исми билан чакириласизлар. Бас, шундай экан исмларингизни чиройли қилинглар”.

² Бу ҳақида қаранг: Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008; Ўзбекистон Республикаси президенти Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарини таълим муассасаларида ўқитишни ташкил этиш бўйича таълим техно-логияси. Т., 2010.

³ Зиёвуддин Раҳим. Исм қўйиш одоблари. Т.,Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009. Б.4.

Ва яна бу ҳадисга ҳам эътибор беринг: “Буюк фақиҳлардан бири, ханафия мазҳабининг асосчиси Имом Нуъмон Ибн Собит Абу Ҳанифа ҳазратлари ҳаётидан лавҳа: Имом Аъзам устози Ҳаммодни жуда яхши кўрар ва ҳурмати янги жойига кўяр эди. Бир куни Имом Аъзам ўғил кўрдинг, дейишди. Улуғ Имомнинг оғизларидан илк чиққан сўз устозининг исми бўлди ва суюкли ўғлига устозининг отини (яъни Ҳаммод) кўйдилар. Неварасига ҳам устозига сеvimли бўлган исми (Исмоил) кўйдилар. У киши устозлари ҳазрати Ҳаммодни ҳеч вақт унутмадилар”⁴. Ушбу ҳадисларда бандалар ўз исми, оталари исми ва яна устозлари исми билан билан чақирилиши тарғиб қилинмоқда. “Кишини отаси исми билан чақиришнинг яхшироқ танилиши ва бошқалардан ажралиб туришини таъминлайди”⁵, дейишнинг ўзи ҳам исмларга жиддий муносабат зарурлигини таъкидлаб турибди.

“Имом Табароний Ибн Аббос розийаллоҳу анҳудан заиф санад билан ривоят қилган ҳадисда: “Қиёмат кунда Аллоҳ таоло бандаларидан беркирган ҳолда одамларни уларнинг оналари исми билан чақирилади” дейилади. Шу икки ҳадисни бир-бирига солиштириб, баъзилар: “Бир тоифа одамлар оталари исми билан, яна бир тоифа одамлар эса оналари исми билан чақирилади”, дейишган. “Файзул қодирийр” китобида: “Насаби тоза бўлганлар оталарининг исми билан, бошқалар эса оналарининг исми билан чақирилади”, дейилади. Қиёмат кунда одамларнинг ота ёки оналари исми билан чақиришлари ҳақида уламолар томонидан қилинган ихтилофлар ва билдирилган турли фикрлар ўз йўлига, аммо бу ҳадисдан келиб чиққан ҳолда шунини айтиш мумкинки, мўмин киши ўзи ва фарзандларининг исмини чиройли қилишга, шунингдек, Қиёмат кунда нажот топишга, жаннатга киришга сабаб бўладиган амалларни бажаришга қаттиқ эътибор бериши керак. “Бас шундай экан исмларингизни чиройли қилинглар”. Яъни ўзларингиз, фарзандларингиз, яқин кишиларингиз ва қўл остингиздагиларнинг исмларини чиройли қилинглар, уларга “Абдуллоҳ”, “Абдурахмон”, “Ҳорис” ва Ҳаммам” каби гўзал исмларни кўйинглар! “Чиройли қилинглар” деганда исмнинг ҳам тузилиши, ҳам маъносини гўзал ва чиройли қилиш

⁴ Буюк имом Абу Ҳанифа.Т.,Истиклол нашриёти, 2004.14-бет.

⁵ Зиёвуддин Раҳим. Исм кўйиш одоблари. Т.: Тошкент ислом университети нашриёт-маъбаа бирлашмаси, 2009. Б.5.

назарда тутилади⁶. “Исмларнинг энг содики “Ҳорис” ва “Ҳаммам” дир. Энг содики деганда “энг холиси”, “энг ҳақиқийси” ва “энг чиройлиси” деган маънолар кўзда тутилади. Демак, Абдуллох, Абдурахмон ва Аллохнинг гўзал исмларига Абду кўшиб ясаладиган исмлардан кейинги ўринда “Ҳорис” ва “Ҳаммам” исмлари туради. Ҳорис исми зироатчилик билан шуғулланувчи; дунё ва охирати учун манфаатли амаллар қилувчи, Ҳаммам эса кайғурувчи; қалбда яхши ва эзгу ниятларни тугиб юрувчи” каби маъноларни англатади. Булардан кўриниб турибдики, исмлар яхши ва ёмон (кўпол) исмларга бўлинади. Яхши исмларни қўллаш фойдадан ҳоли эмас.

Бола туғилгандан кейин бизда ақиқа ўтказиш анъанаси сақланиб қолган. Ақиқа тўғрисида қуйидаги ҳадис бор: “Ҳар бир туғилган бола учун сўйиладиган ақиқасига гаровдир, еттинчи куни бола учун ақиқани сўйишади ва ўша куни болага исм қўйишади ҳамда ўша куни боланинг сочи олинади”.

Яна ҳадисга мурожаат қилайлик: “Боболари Абдулмутталиб пайгамбаримиз туғилганларидан 7 кун кейин халққа катта зиёфат – ақиқа қилиб бердилар ва невараларига Муҳаммад деб, оналари Омина эса Аҳмад деб исм қўйдилар. Муҳаммад саллаллоху алайҳи вассалам ўзлари ҳақида: “Дарҳақиқат, менинг бир неча исмим бор: мен Муҳаммадман, мен Аҳмадман, мен Моҳийман, яъни мен бирла Аллох таоло куфрни маҳв қилур. Мен – Ҳоширман, яъни маҳшар куни юриб одамларни йиғурман. Мен – Оқибман, яъни ўзимдан олдин ўтганларнинг яхшилигини давом эттиргувчиман” деб айтганлар⁷.

“Исмлар ичида энг ёмони” “Ҳарб”, “Мурра” дир. “Ҳарб” исми “уруш, жанг, жанжал; қирғин, мусибат” каби маъноларни англатади. “Мурра” исми “аччиқ, тахир” маъносини ифодалайди. Болани ўз исми ва отасининг исми билан айтиб чақириш энг тўғри ҳол эканки, айни вақтда дунё халқларининг жуда кўпчилиги маънили, мазмунли исмларни болаларига қўйишга ҳаракат қилишади ҳамда болани ўз исми ва отасининг исми билан айтиб чақириш анъанасига амал қилишмоқда. Бу ҳоллар ҳам ислом таълимотида болаларга исм бериб, шу исм ва отасининг исми билан чақириш инсонни улуғлашга қаратилганлигини асослайди.

⁶ Берилган китобнинг 5-6-бетлари.

⁷ Имом ал-Бухорий. Ҳадис. Т., Фан, 1996. Уч жилдлик. 3-жилд. 334-бет.

Шу ўринда яна бир нарсани таъкидлаш лозимки, ”маълум бир исм исмланаётган нарса ёки шахсга таъсир қилишини кўп йиллар ва даврлар мобайнида олиб борилган кузатув ва текширишлар тасдиқлайди. Бу ҳусн, оғирлик ва енгиллик, латофат ва нозиклик, эпчиллик ва ялқовлик, жасурлик ва қўрқоқлик ҳамда шу каби бошқа сифатларда ўз аксини топади. Исм исмланаётган шахсни тақозо қилади, яъни унга таъсир ўтказади”.

Исмлар тўғрисидаги кейинги ҳадисга мурожаат қилайли: “Агар фарзанларингизга исм кўйсангиз, бас, бандалик қилиш маъносини англатадиган исм қўйинглар”⁸.

Қўйиш тавсия қилинадиган исмлар: а) “Абду” қўшимчаси қўшиб ясаладиган исмлар; б) бандалик ва убудият маъносини билдирувчи исм (Абд, Обид, Сожид, Соим, Рожий); в) пайғамбарлар исми; г) саҳоба, тобеин ва уламолар исми; д) ҳижрий ой номлари.

“Ёмон исмлардан қайтаришда қўйилаётган исмларнинг маъносига диққат қаратиш лозим бўлади. Мана шунда ножоиз исмлар билан кишиларнинг номланишининг олдини олиш мумкин бўлади. Қўйидагилар ножоиз исмлар ҳисобланади: а) Аллоҳнинг исми ёки сифатларидан бўлмаган сўзларга “Абду” қўшимчасини қўшиб исм ясаш; б) пайғамбарлик ва рисолат маъносини билдирувчи исмлар (Набий, Расул, Мурсал, Пайғамбар); в) илоҳликни даъво қилувчи ёки куфр ва ширк маъноларини англатувчи исмлар (Маъбуда, Раб, Раббим, Эгам, Санам, Илоҳа) г) кофир, мушрик, мунофик ва фосик кишилар исми (Фиръавн, Ҳомон, Қорун, Намруд); д) инсонни жуда улуғлаб, кўкларга қўтарувчи исмлар (Шаҳаншоҳ, Маликул Амлок, Олампаноҳ, Буюк Акбар, Барра, Мубарра); е) фаришталар исми (Жаброил, Азроил, Микоил, Исрофил); ё) руҳий сикиклик, ғам, алам ва қайғу маъноларини англатувчи исмлар (Ҳазн, Маҳзуна, Мазлума); ж) уруш, қирғин ва мусибат маъноларини англатувчи исмлар (Ҳарб, Жанговар, Касофат); з) ўзагида “нор” қўшимчаси бўлган исмлар (“нор” қўшимчаси форсчада “қизил ранг”, араб тилида бу сўз “жаҳаннам, дўзах” маъноларини ифодалайди, Норгул, Нормурод, Норали) ва бошқалар”.

“Ёмон исмларни яхшисига алмаштириш”. Ножоиз исмларни яхшисига ўзгартириш ҳақида қўйидаги ҳадис бор: “Набий соллалоҳу алайҳи ва саллам ёмон исмларни яхшисига ўзгартирар

⁸ Иброҳимов А. Ёруғлик.Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. 11-12-, 14-бетлар (бу саҳифада қўштирноқ ичидагилар ҳам шу ҳаволага тегишли).

эдилар”(Термизий ривояти). Осия исми Жамила деб ўзгартирилиши юкоридаги ҳадиснинг юзага келишига асос бўлган (Жоҳилият даврида “Ос” ва “Осия” исмлари “зулмга рози бўлмайдиган; айбкамчиликларни инкор қилувчи каби маъноларда қўлланилган “Барро” исми ҳам “Зайнаб, Жувария, Маймуна” деб ўзгартирилгани ҳақида Имом Бухорий ривоят қиладилар. Ос (Жамила), Ҳарб (Салм), Ҳазн (салбий ахлоқли маъносини билишгани учун Саҳлга ўзгартиришган), Азиз, Атала, Шайтон, Ҳакам, Ғуроб, Ғубоб, Шихоб исмларини ўзгартирдилар⁹.

“Китобларда нақл қилинишича, Одам алайҳиссаломдан сўрадилар: Нима учун “Одам” деб аталдинг?” Деди: “Мен ердан, ер сиртидаги тупроқдан (арабча “адим” тери, усти дегани) яратилдим. Шунинг учун Ҳаводан сўрадилар: “Нима учун Ҳаво деб аталдинг?”. Деди: “Ҳавонинг маъноси барҳаёт, тирик (хай)дир” (арабча “хай” – тирик дегани)¹⁰.

“Мўминларни лақаб билан чақиришнинг ҳаром экани”. “Лақаб” сўзи луғатда “айблаш, устидан кулиш, истехзо қилиш “каби маъноларни ифодалайди. Бизнинг тилимизда лақаб қўйиш, лақаб тўқиш деганда ҳам айнан шу маънолар кўзда тутилади. Лекин арабларда “лақаб” сўзи ижобий маънода ҳам қўлланилади. Бунда у маълум бир шахснинг танилган исми сифатида зикр қилинади. Бу ерда кишини таҳқирлаш, айблаш маънолари бўлмайди, ўзига қўйилган лақаб билан чақириладиган киши ҳам бундан рози бўлади. Аслида лақаб салбий маънода, бировни айблаш маъносида қўлланилади. “Бир-бирига лақаб қўйиш бир киши аввалда ёмон – гуноҳ ишларни содир этиб, сўнг тавба қилгач, унинг ўтган гуноҳларини юзига солиб айблашдир. Шунингдек, мўмин-муслима аёллар ҳам ўзларининг мўмина опа-сингиллари устидан масхара қилишлари наҳий қилинмоқда. Улар билмайдилар, балки масхара қилинаётган мўминалар тавқо ва солиҳ амалларда улардан устундирлар. Демак, лақаб қўйиш бир кишини у рози бўлмайдиган исмлар билан чақиришар экан. Шунда “бир-бирларингизга лақаб қўйиб олманглар” ояти нозил бўлди”¹¹.

⁹ Иброҳимов А. Ёруғлик.Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. Б. 16-43. (бу саҳифада қўшгирнок ичидагилар ҳам шу ҳаволага тегишли).

¹⁰ Абдурахмонов А. Саодатга элтувчи билим. Т.: Моваронахр, 2003. Б.28.

¹¹ Иброҳимов А. Ёруғлик.Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. 44-48-бетлар.

Лақабнинг қуйидаги турлари мавжуд: а) жисмоний камчиликларини айтиб масхаралаш (чўлок, маймоқ, кал, тепакал, гаранг, соков); б) кишиларни маълум турга мансуб ҳайвон номлари билан аташ (чўчка, эшак, мол, хайқон, ит, тулки, таракан, курбақа, бўри, тошбақа, қуён); в) исмларни қисқартириб, маъносини бузган ҳолатда талаффуз қилиш (Муҳаммад – Мамат, Фахриддин – Пақи, Муҳтарам – Муҳар, Ҳусниддин – Ҳусн, отабек – Оташ)¹². Бундай ҳоллар эркақлар исмларида ҳам, хотин-қизларнинг номларида ҳам қисман бўлса ҳам ўз ифодасини топган. Улар ном ва номлаш жараёнлари ислом таълимотида жиддий эътиборга олинаётганлигини кўрсатиб турибди. Юқоридагилар биз қидираётган исмларга хос маъно нозиклигининг ўзига хос ва мос мазмун-маъно қирралари саналади. Ном, ном қўйиш, ном маъноларини билиш ва изоҳлаш асосли бўлиши кераклиги, чақалоққа яхши маъноли исмларни бериш отанинг вазифаларидан биридир, боланинг исмини ота исми билан чақириш энг тўғри йўл эканлиги, кишиларга салбий маъноли исм ўрнига ижобий маъноли исмларни алмаштириш; лақаб қўйиш инсонийликка иснод эканлиги ҳам таъкидланган. Хуллас, ислом таълимотида ҳам ном, ном бериш ва уларни изоҳлаб тушунтириш масаласи асосий масалалардан бири сифатида эътибор берилган.

*М.М. Холбоева,
ТВДПИ доценти*

БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР СЕМАНТИКАСИ

Тежаш тамойили асосида шаклан ихчамлаштирилган гапларда зидлов боғловчили қурилмалар зиммасига тушириб қолдирилган бўлакнинг мазмунига ишора қилиш вазифаси юклатилади. Натижада бу ёрдамчилар гапнинг синтактик структурасидан англашилган ахборотга зид характердаги пресуппозицияни шакллантиради.¹

... -моқчи эди + аммо... синтактик ўрамли қўшма гап предикатлари бўлишли феъл билан ифодаланган қўшма гапларда се-

¹² Иброҳимов А. Ёруғлик Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. 44-48-бетлари.

¹ Лутфуллаева Д. Гап қурилиш қолини ва пропозитив структураси ўртасидаги муносабат. – Т., 2008. – Б. 139.

мантик-синтактик номутаносиблик мавжуд бўлади. Бундай тузилишдаги қўшма гап компонентларида зидланувчи аъзолар мавжуд бўлганлиги сабабли зидлов боғловчиси қўлланади. Масалан: *Кетмоқчи эди, аммо ўгли тўхтатди.* (Сўзлашувдан)

Мазкур қўшма гап таркибидаги ...-моқчи эди + аммо... синтактик ўрамнинг пресуппозицияга ишорасидан “кетмади” инкор ахборот англашилган. Бу ахборот айна қўшма гапнинг ички структурасидан яширин тарзда англашилади. Зидлов боғловчили ...-моқчи эди + аммо... синтактик ўрамнинг пресуппозицияга ишораси асосида тасдиқ характердаги гапда инкорни билдирувчи ахборот шаклланади ва бу ҳолат қўшма гапда семантик-синтактик номутаносибликни юзага келтиради.

Шунингдек, қўшма гапнинг иккинчи компонентидagi содда гап семантик жиҳатдан мураккаблaшган бўлиб, унда “орттирма нисбатдаги феъл кесимдан англашилган ҳаракат ҳолат билан боғлиқ икки субъект иштирок этади. Бири ҳаракатни юзага чиқарувчи субъект (агенс), иккинчиси эса агенснинг ҳаракатни юзага чиқаришига таъсир қилувчи, сабабчи бўлувчи субъектни билдиради”². Натижада қўшма гапнинг иккинчи компонентида бирдан ортиқ ахборот ифодаланади. “*Ўгли тўхтатди*” гапида “*Тўхтади*”, “*Ўгли унинг тўхташига таъсир қилди*”, “*Тўхтатилди*” ахборотлари ифодаланади.

Берилган қўшма гапнинг ташки структурасида ифодаланган ахборот ва унинг ички структурасидан англашилган ахборотлар тасдиқ – инкор, содда – мураккаблик белгиларига кўра номутаносибликка эга. Қўшма гап таркибидаги *аммо* зидлов боғловчиси мана шу зидликни юзага чиқариш учун қўлланган.

Таҳлил этилаётган ...-моқчи эди + аммо... синтактик ўрамли қўшма гап қуйидаги мураккаб қўшма гапнинг пресуппозицияси саналади:

Кетмоқчи эди, аммо кетмади, чунки ўгли тўхтатди.

Баъзан *аммо*, *лекин* боғловчилари ёрдами билан бириккан қўшма гапларда зидликни кучайтириш учун биринчи гап охирида -у(-ю) юкламаси ишлатилиши ҳам мумкин.³ -моқчи эдим-у(-ю) + аммо /лекин, бироқ /... синтактик ўрамли қўшма гап компонентлари тасдиқ гаплардан ташкил топиб, унинг ташки структураси

² Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 19.

³ Ғулломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўқитувчи, 1987. – Б. 166-167.

орқали ифодаланган ахборот ҳамда пресуппозиция орқали ифодаланган ахборот ўртасида тасдиқ-инкор, содда-мураккаблик белгиларига кўра зидланиш юзага келади. Масалан: *Тарихни яна ҳам чуқурроқ қовлаштирмақчи эдим-у, аммо трактор ёнида турган йигит сўзимни бўлди.* (А. Қаҳҳор. “Сароб”)

Келтирилган қўшма гапдаги ... -моқчи эдим-у + аммо... синтактик ўрамнинг пресуппозицияга ишорасидан “*Тарихни яна ҳам чуқурроқ қовлаштирмадим*” содда гап шаклидаги инкор ахборот англашилган. Аммо боғловчили ... -моқчи эди + аммо... синтактик ўрам таркибидаги феълнинг –моқчи эди шакли ишни бажариш учун туғилган истакнигина эмас, балки бажарилишига киришилган, аммо кутилмаган бир тўсиқликка учраш орқасида охиригача олиб берилмаган ва тўсатдан тўхтаб қолган иш-ҳаракатни ифодалайди.⁴

Шунингдек, мазкур қўшма гап компонентлари семантик жиҳатдан мураккаблашган бўлиб, биринчи компонентда қўлланган *яна*⁵ сўзининг пресуппозицияга ишорасидан “*Аввал ҳам тарихни қовлаштирган*”, иккинчи компонентдаги иккинчи даражали предикация, яъни сифатдош ўрамнинг қўлланишидан⁶ “*Йигит трактор ёнида турган*” ахборотлари англашилади. Натижада икки компонентдан ташкил тошган мазкур қўшма гапда иккитадан ортик денотатив воқеа ифодаланган.

Мазкур зидлов боғловчили қўшма гапда қўлланган -моқчи эдим-у шакли мақсаднинг ўтган замонга тааллуқли эканлигини ҳамда таъкид маъносини ифодалаган. ... -моқчи эдим-у + аммо... синтактик ўрамли қўшма гап оҳанг ёрдамида бириккан қўшма гап билан мазмуний парадигмани ташкил этади:

Тарихни яна ҳам чуқурроқ қовлаштирмақчи эдим, трактор ёнида турган йигит сўзимни бўлди.

Оҳанг ёрдамида шакланган “*Тарихни яна ҳам чуқурроқ қовлаштирмадим, трактор ёнида турган йигит сўзимни бўлди*” қўшма гапнинг мазмуни тобе муносабатли қўшма гаплар билан бир хил, яъни натижа-сабаб муносабати ифодалайди.

⁴ Сулаймонов А., Ҳожиев А., Жўрасва Ж. Феъл замонлари. – Т.: ЎзФА, 1962. – Б. 27.

⁵ Бу ҳақда қаранг: Рахимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – Б.17.

⁶ Бу ҳақда қаранг: Маматов М. Вторичный предикат в структуре простого предложения узбекского языка: Автореф. дисс. ... д-ра филол.наук. – Ташкент, 1990; Шорасулова Ш. Содда гап таркибидаги сифатдошли қурилмаларнинг семантик-синтактик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005.

Хуллас, семантик-синтактик жиҳатдан номутаносиб бўлган аммо боғланган кўшма гапда ифодаланган ахборот ва унинг ички структурасидан англашилган ахборот тасдиқ-инкор, содда-мураккаблик белгиларига кўра семантик-синтактик номутаносибликни юзага келтиради.

С.ЁДГОРОВА,
ТерДУ ўқитувчиси

СЎЗЛОВЧИНИНГ ЎЗИ ҲАҚИДАГИ НУТҚИ

Сўзловчининг ўзи ҳақидаги нутқи – жуда мураккаб ва серкирра ҳодиса. Бу жараён нутқ яратувчисининг психологик ҳолати билан, айниқса, кучли боғланган. Инсон воқеликдаги нарса-буюм, ҳаракат-ҳолат, шахс ва унинг қарашларига нисбатан бирор фикр билдиришдан олдин муайян психологик жараённи бошидан кечиради. Ушбу фикрнинг нутқий ифода мезони қандай бўлишини эса сўзловчининг ўзи белгилайди.

Адресантнинг нутқий бойлиги турли даражада ва савияда бўлиши мумкин. Шунга кўра, онгда яралган фикр тўлиқ ёки қисман юзага чиқади ёхуд умуман юзага чикмаслиги кузатилади. Бунга, асосан, сўзловчининг психик вазияти, тингловчи шахси ва кайфияти, мулоқот шароити сабаб бўлади.

Сўзловчи ҳар доим ҳам янги ахборот яратмайди. У мавжуд ахборотлар ва уларнинг эгаларига муносабат билдиради, яъни баҳолайди. Коммуникатив жараён сўзловчи берадиган баҳо ёрдамида ўзига хос мазмун касб этади.

Психологияда шахснинг ўзгаларни тушуниши ва баҳолаши куйидаги уч муносабатда намоён бўлади:

1. Идентификация – бошқаларни тушуниш учун уларни ўзига ўхшатиш.

2. Рефлексия – ўз ички дунёси, қарашларидан келиб чиқиб, ўзгаларни баҳолаш.

3. Стереотипизация – тайёр колиплар орқали бошқаларни тушуниш, баҳолаш (Умумий психология. 1992. 160-162-бетлар).

Ушбу муносабатлар фарқланишида шуни сезиш мумкинки, шахс билдирган фикр, аксарият ҳолда, унинг ўзи белгиланган, ўзи

Хуллас, семантик-синтактик жиҳатдан номутаносиб бўлган *аммо* боғланган қўшма гапда ифодаланган ахборот ва унинг ички структурасидан англашилган ахборот тасдиқ-инкор, содда-мураккаблик белгиларига кўра семантик-синтактик номутаносибликни юзага келтиради.

С.ЁДГОРОВА,
ТерДУ ўқитувчиси

СЎЗЛОВЧИНИНГ ЎЗИ ҲАҚИДАГИ НУТҚИ

Сўзловчининг ўзи ҳақидаги нутқи – жуда мураккаб ва серкирра ҳодиса. Бу жараён нутқ яратувчисининг психологик ҳолати билан, айниқса, кучли боғланган. Инсон воқеликдаги нарса-буюм, ҳаракат-ҳолат, шахс ва унинг қарашларига нисбатан бирор фикр билдиришдан олдин муайян психологик жараённи бошидан кечиради. Ушбу фикрнинг нутқий ифода мезони қандай бўлишини эса сўзловчининг ўзи белгилайди.

Адресантнинг нутқий бойлиги турли даражада ва савияда бўлиши мумкин. Шунга кўра, онгда яралган фикр тўлиқ ёки қисман юзага чиқади ёхуд умуман юзага чикмаслиги кузатилади. Бунга, асосан, сўзловчининг психик вазияти, тингловчи шахси ва кайфияти, мулоқот шароити сабаб бўлади.

Сўзловчи ҳар доим ҳам янги ахборот яратмайди. У мавжуд ахборотлар ва уларнинг эгаларига муносабат билдиради, яъни баҳолайди. Коммуникатив жараён сўзловчи берадиган баҳо ёрдамида ўзига хос мазмун касб этади.

Психологияда шахснинг ўзгаларни тушуниши ва баҳолаши куйидаги уч муносабатда намоён бўлади:

1. Идентификация – бошқаларни тушуниш учун уларни ўзига ўхшатиш.
2. Рефлексия – ўз ички дунёси, қарашларидан келиб чиқиб, ўзгаларни баҳолаш.
3. Стереотипизация – тайёр қолиплар орқали бошқаларни тушуниш, баҳолаш (Умумий психология. 1992. 160-162-бетлар).

Ушбу муносабатлар фарқланишида шуни сезиш мумкинки, шахс билдирган фикр, аксарият ҳолда, унинг ўзи белгиланган, ўзи

тўғри ва маъқул, деб ҳисоблаган мезонлар асосида вужудга келади. Хўш, сўзловчи ўзгаларни баҳолашда ўз қарашларидан фойдаланса, унинг ўзига берадиган баҳоси қандай бўлади? Сўзловчининг хатти-ҳаракатлари ахлоқийлик мезонларига қай даражада мос келишини унинг ўзи холис баҳолаши қийин. Чунки ҳаётда ҳар бир шахсга унинг ўз манфаатлари устуворроқ бўлиб кўринади. Бу эса, ўз навбатида, баҳога таъсир кўрсатади. Модалликнинг турли (грамматик, лексик, интонацион) маъноларига кўра олти типга ажратилади:

1. Сўзловчининг ифода мазмунини реаллик/нореаллик нуқтаи назаридан баҳолаши:

(1) *Рост, мен бу китобни қайта-қайта ўқиганман.*

(2) – *Сеҳрингиз билан ҳар қандай одамни ҳам асир қила оларкансиз.*

– *Менда сеҳргарлик хусусияти йўқ.*

2. Ифода вазиятининг имконият, зарурият ва хоҳиш нуқтаи назаридан модал феъллар ёки бошқа модал сўзлар билан баҳолаши:

(3) *Бу жуда кўп, ҳаммасини ея олмайман.*

(4) *Ҳозир иложим йўқ; дарсга етиб боришим керак.*

(5) *Мен ҳам улар билан бирга тоққа боришни хоҳлардим.*

3. Сўзловчининг модал равишлар, кириш сўзлар ва (аниқловчи) эргаш гаплар билан ифодаланган хабарининг ҳақиқийлигига ишонч даражасини баҳолаш:

(6) *Балки, эрта-индин соғайиб кетарман.*

(7) *Тўғри, мен ўзимни ақлли деб ҳисобламайман.*

(8) *Кун исиб кетгани учун, қон босимим яна кўтарилибди.*

4. Сўзловчининг мақсадни ифодалаш воситалари ёки ифоданинг коммуникатив функцияси. Бу жиҳатдан гаплар дарак, сўроқ, буйруқ ва оптагив гапларга ажратилади:

(9) *Янгликни тарқатиш учун ёлғиз ўзим бел боғлаганман.*

(10) *Бу ерга спортни яхши кўришимни ҳам ёзишим керакми?*

(11) *Ёлғирни яхши кўраман: юр, сайр қилиб келамиз.*

(12) *Кун жуда совуқ, у ерга боргим келмаяпти.*

5. Гапда ифодаланаётган предметлар, белгилар ва хабарлар ўртасидаги объектив муносабатларни тўлик/қисман намоён этувчи тасдиқ/инкор маънолари (баъзи адабиётларда тасдиқ/инкор модалликдан алоҳида қаралади):

(13) – *Мен уни ҳар доим кечирардим.*

– *Мен эса ҳеч қачон.*

(14) – Дамин аканинг одами сиз бўласизми?

– Шундай.

6. Ифода мазмунининг лексик (яхши-ёмон), просодик (оҳанг, ҳис-ҳаяжон), ишоралар билан ифодаланган эмоционал ва сифатий баҳоси:

(15) *Кичкинализимда нақ шайтон бўлган эканман.*

(16) *Эҳ, мен уни қанчалар соғиндим-а!*

(17) – *Сен доим менинг тарафимни олгансан-а?!*

- *Ҳм...*

Ушбу ажратилган модал маънолар ва уларга келтирилган мисоллардан кўринадики, ифоданинг модал мазмуни, асосан, гап кесимида (кириш бирикмалар, тасдиқ/инкор ифодаловчи сўзлар иштирокидан қатъий назар), унга боғланган юкламаларда ифодаланади. Шу туфайли сўзловчи берадиган баҳо ҳам феълнинг ўзида, унинг замонларида, майл ва нисбатларида акс этади:

(18) *Ақлли одамлар билан суҳбатлашишни яхши кўраман («Сезам» радиосидан).*

(19) *Негадир, тез-тез хаёлга бериламан.*

(20) *Болализимда ўзимдан катталарни ҳам дўппослаганман.*

Умуман, нутқий актда қатнашган модаллик элементларида баҳо категорияси белгиларини сезиш қийин эмас. Чунки баҳонинг мавжуд бўлиш шакллари модал маънолар ёрдамида ҳам аниқланади. Модал мазмуннинг иштироки объективликдан кўра субъективликнинг устунлигини тасдиқлайди. Баҳо эса кўпинча субъективлик асосида яралади. Шу туфайли сўзловчининг ўз-ўзини баҳолашини ўрганиш модаллик ҳақидаги турли қарашларга маълум ойдинликлар киритади.

*Г.Искандарова,
ЎзМУ ўқитувчиси*

БОЛАНИНГ НУТҚИЙ ФАОЛИЯТИ КЕЧИКИШИ САБАБЛАРИ ВА УНИ БАРТАРАФ ЭТИШГА ДОИР МУЛОҲАЗАЛАР

Боланинг тил ўзлаштириш жараёни тилшунослар томонидан кўп томонлама тадқиқ қилинган. Н.Сайидирахимова, М.Курбоноваларнинг номзодлик диссертациялари ва бошқа олимларнинг қатор илмий изланишлари шулар жумласидандир.

Шундай бўлишига қарамай, боланинг тил ўзлаштириш ва она тили қонуниятларини тўлиқ эгаллашининг аниқ даври ҳақида бир тўхтамга келинмаган. Сабаби, бу жараён ҳар бир болада ўзига хос тарзда намоён бўлиб, бунга яна ижтимоий, психолингвистик муҳитларнинг таъсири ҳамда гўдакнинг лисоний салоҳияти кабилар жуда муҳим аҳамиятга эга.

Кейинги даврда болалар тили жуда кеч – 3-4 ёшларда чиқаётгани кузатилмоқда. Ваҳоланки, боланинг бу ёшдаги баъзи тенгдошлари она тилининг бор имкониятларини ўз нутқида кенг қўллаётгани ҳам ўзига эътиборни жалб чиқади. Хўш, бола қачондан бошлаб гапира бошлайди ёки боланинг лисоний қобилиятини ўстириш учун нималарга диққат қаратишимиз зарур, деган савол пайдо бўлади. Бу сўроқнинг асосий, балки энг кенг кузатилувчи типик сабабларини аниқлашга ва, табиийки, уларни бартараф қилиш йўлларини топишга уриниб кўрамиз.

Болакайнинг тили чиқмаётгани ёки нутқи ривожланмаётганининг биринчи ва асосий сабабларидан бири - бу бола билан мулоқотнинг старли даражада эмаслиги, яъни ота-оналарнинг ўз фарзандларига кам вақт ажратишларидир. Кейинги пайтларда катта ёшлиларнинг ўта бандлиги ва чарчоқ омили туфайли ўз боласига вақт ажратиш имкони ёки хоҳишининг йўқлиги билан изоҳланади. Бола учун энг асосий тасаввур (шу жумладан, нутқий тасаввурлар ҳам) манбаи телевизор бўлиб қолмоқда. Оила аъзоларининг оилавий муҳитнинг кундалик тарзида ва телевизор қаршисида сукут сақлаши ёки кам гапириши шу оилада вояга етаётган гўдак учун жуда қайғули ҳолатларни келтириб чиқариши мумкин. Боланинг тилидаги баъзи нутқий бузилишлар, боланинг эшитиш қобилияти билан боғлиқ камчиликларни ўрганувчи мутахассислар томонидан кўпдан бери кузатилади. Немис шифокори Манфред Хайнеманн ўтган асрнинг 90-йиллари ўрталаридаёқ янги методлар ёрдамида 3,5-4 ёшдаги болаларнинг кўпчилиги даволаниши зарурлигини аниқлаган. Тажрибага тортилган болалардан ўртача 25%ида нутқ ривожланишида турли камчиликлар кузатилган. Ҳозирги кунда ота-онасининг қайси ижтимоий қатламга мансублиги, маълумот даражаси ва бошқа омиллардан қатъи назар, тахминан ҳар тўрт мактаб ёшигача бўлган боланинг бирида нутқнинг кечикиб ривожланиши ёки нутқ билан боғлиқ нуқсонлар мавжуд.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, бугунги кунда нутқий камчиликларнинг ортиши фақатгина тиббий омиллар билан эмас, бал-

ки бола ривожланаётган даврдаги кун сайин ўзгариб бораётган ижтимоий-маданий шароитлар ҳам сабаб бўлади. Меҳнат фаолияти билан банд ота-оналарнинг ўз фарзандларига кам эътибор беришлари шу жумладандир. Бандлик даражаси юқори бўлган оилаларда она гўдагига фақат 12 дақиқагина қарай олиши ёки у билан мулоқотда бўла олиши мумкин экан. Кичик ёшдаги боланинг доимий мулоқотдоши аксарият ҳолларда телевизор бўлиб, бола кун давомида ўртача 3-4 соатлаб ундан баҳраманд бўлади.

Лекин гўдак ҳар куни телевизор қаршисида ўтириб ранг баранг ва маънодор, жарангдор нутқни тинглайди-ку. Уни ўзлаштиришга унга нима халақит беради? Гап шундаки, телевизор экрани орқали эшитилган нутқ унга етарли даражада таъсир ўтказмайди, натижада нутқий салоҳиятини ўстириш учун ҳам хизмат қилмайди. Бу нутқни бола айнан ўзига қаратилган нутқ сифатида қабул қилмайди, шундай экан, у боланинг амалий фаолиятига таъсир ўтказолмайди. Кузатувларга кўра, кичик ёшдаги болалар экран нутқини эътибор билан тингламайди, унда алоҳида сўзларни ажратмайди ҳамда узун диалогларни тушунмайди. Ҳатто энг яхши кўрсатувлар ёки видеофильмлар болага яқинлари билан бўлган мулоқот ўрнини боса олмайди. Яна бир марта таъкидлаймиз, бевосита ота-онанинг таъсири ва унинг амалий фаолиятидаги иштироки боланинг меъёрий нутқий ривожланишини таъминлайди.

Боланинг тил ўзлаштириши кечикаётгани аниқланганда, энг камида икки ҳолатга диққат қаратиш зарур:

– боланинг фаол кундалик турмуш тарзида жонли нутқнинг мавжудлиги;

– бевосита болага қаратилган индивидуал нутқ.

Нутқ оламига энди кириб келаётган бола учун сўзларни ким қандай талаффуз қилиши аҳамиятли, чунки айнан унга қаратиб айтилган шу сўз болани ўзи учун инсон сифатида намоён бўлишига ёрдам беради. Бунда фақатгина маълумот ёки ахборот етказишгина эмас, балки ундан кўпроқ: нигоҳ, қизиқиш ифодаланган диққат, табассум, ҳиссий ифодалиликка коммуникатив вазифа юкланади. Бунинг барини эса гўдакка фақат яқин одамлари бериши мумкин.

Боланинг нутқий ўзлаштиришининг кечикиши баъзан ота-оналарнинг уни ўта яхши тушунишларидан ҳам келиб чиқади. Катталар боланинг автоном нутқини яхши англаганларидан, унинг кичик истаklarини ҳам билишларидан унда меъёрий нутқ кўникмаларини

ўстиришга аҳамият бермайдилар. Улар болакайнинг у ёки бу кинематик хатти ҳаракатлари (қўлларини юмиб очиши ёки тепага кўтарилишга ингилиши каби); турли болаларча “сўзлари” (бубу, анъанъ, жижи в.б.) ва шу кабиларни қийналмасдан тушунадилар. Бундан ташқари катталарнинг ўзи ҳам бола билан мулоқотда бундай болаларча “сўзлар”ни кўп ишлатадилар (бу тил шаклини мутахассислар оналар ва энагалар тили дейишади), сабаби бу бола билан гаплашишни осонлаштиради. Аммо бу нотўғри, чунки бола биз катталардан меъёрий нутқни ўргана боради. Бир ёшлардан кейин тили бийрон чиқаётган бола учун бундай сўзлар катта қийинчиликларни келтириб чиқариши мумкин. Агар бола 3-4 ёшларида ҳам шундай болаларча “сўзлар” босқичидан ўтиб кета олмаса, бу унинг ўз она тили фонетикаси ва лексикасини қабул қилишига тўсқинлик қилаётганидан далолат беради. Ўз навбатида кичик мактаб ёшида ёзувни эгаллашда ҳам муаммолар туғилишига олиб келади.

Демак, боланинг автоном нутқи кечикишига икки асосий сабаб мавжуд: биринчидан, бола билан доимий алоқадаги одамнинг унга болаларча “биби, хамхам, ишша” каби бола “сўзлари”ни қўллаши бўлса; иккинчидан, болани тўлиқ тил имкониятларини намоён қилишига тўсқинлик қилиш, яъни болани турли хатти ҳаракатлари ва товушли ифодалари орқали тушуниб олишларидир. Бундай шароитда болада ҳақиқий сўзларни қўллаш эҳтиёжи бўлмайди. Бу каби муаммоларни бартараф қилиш учун қуйидаги икки қолидага сўзсиз амал қилиш зарур:

1. Бола билан болаларча “тил”да сўзлашмаслик. Гўдакка меъёрий тил қонунлари доирасида мурожаат қилиш, бунда ҳар бир товушни аниқ, ҳар бир сўзни равшан талаффуз қилиш.

2. Боланинг ноаниқ товуший ифодалари ва автоном сўзларини “тушунмаслик”. Бунда болани зарур предметни аниқ аташга, ҳаракатни номлашга рағбатлантириш, шу билан нутқий вазифа ҳосил қилиш керак.

Боланинг ўта импульсивлиги ва катта ёшлиларнинг нутқига бифарқлиги ҳам болада нутқнинг кечикишига сабаб бўлиши мумкин. Бундай болалар жуда фаол бўлиб, улар тезкор ва ҳаракатчан, одатда, бирор нарсага узоқ муддат диққат қарата олмайдилар. Унга қаратилган нутқни ҳам кўпинча ёки эшитмайдилар, ёки қабул қилмайдилар. Уларнинг бирор ҳолатдан норозилиги ҳам ўзига хос тарзда ифодаланади: қаттиқ овозда шовқин солиш, бақирини йўли

билан ўз истагини қондиришга уринадилар, энг қизиги - бунда бу шовқин айнан кимгадир қаратилмаган бўлиши ҳам мумкин. Бундай болалар эрта мустақилликка интиладилар, улар учун муайян прототи сифатида катта ёшли одам турмаслиги кузатилади, яъни улар ота-онасидан турли вазиятларда намуна олмайдилар. Гўдак ўзи ёлғиз ҳолда турли ўйинлар ўйнаши, шу жараёнда ўзига ўзи нималарнидир гапириши мумкин, лекин бу фаолият болада фаол нутқнинг ўсишига ёрдам бермайди. Бу, айниқса, ачинарли ҳолат бўлиб, бундай болаларда нафақат нутқнинг кечикиши кузатилади, балки болага руҳий томонлама ҳам ёрдам керак бўлади.

Бунинг ечими сифатида руҳшунослар бола билан индивидуал мулоқотга эътибор қаратишни тавсия этадилар: бола билан ҳамкорликда турли ўйинлар ўйнаш, уларни бошидан силаш, эркалаб меҳр кўрсатиш каби. Боланинг кўзига тик қараб унинг жавобий нигоҳини жалб қилиш ҳам унга ижобий таъсир кўрсатади. Бундай болаларнинг атрофига турли туман ўйинчоқларни қалаштириб ташлаш яхши эмас. Кўпроқ ёлғиз ўзи ўйнай олмайдиган ўйин машғулотларини ташкиллаштириш керак. Баъзан турли ҳайвонларга ёки мультфильм қахрамонларига тақлид қилиш, улардек “гапириш” ҳам фойдали. Буларнинг ҳаммаси боланинг тарқоқ диққатини жамлашга, уни ҳамкорликда мулоқотга ўргатишга қаратилган.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, бугунги кунда болалар нутқининг кечикиб чиқиши сабаблари турлича. Аммо ҳар қандай вазиятда ҳам бу масаланинг олдини олиш учун гўдак билан фаол муносабатда бўлувчилар унга етарли эътибор беришлари талаб қилинади. Борди-ю, ўта ортикча эътибор ҳам ёрдам бермаса, 3 ёшдан ошган бола ҳалиям гапиришга ҳаракат қилмаса ёки мулоқот қилишдан кочса, у ҳолда махсус мутахассисларга: логопедга, болалар руҳшуносига ёки невропатологга мурожаат қилиш зарур. Унутмангки, нутқ – шахснинг нормал ривожланаётганини аниқлашга имкон берувчи муҳим кўрсаткич бўлиб, кичик болаларнинг баъзи муаммоларини ҳам ўзида акс эттира олиши мумкин.

СИФАТ ТУРКУМЛИ СЎЗЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ (ОЙБЕКНИНГ «НАВОЙИЙ» РОМАНИ МИСОЛИДА)

Аслида сифат туркумли сўзлар предметнинг (баъзан иш-ҳаракатнинг) доимий белгисини ифодаладиган мустақил сўзларга айтилади. Сифатлар предметнинг ранги, ҳажми, шакли, мазаси, характери, ўрни ёки вақтга муносабати каби белгиларни англатади.

Сифат туркумли сўзлар тарихи, унинг содда, мураккаб турлари, сифатларнинг ясалиши, даражаси сифатларда модал форма, унинг маъно турлари, сифатларнинг отлашуви каби масалалар махсус тадқиқ этилган¹. Аммо синтактик йўл билан ясалган-қўшма, жуфт, такрор² сифатлар ўз даврига хос бадиий асар тили мисолида махсус илмий кузатилмаган. Ясама сифатларнинг қўлланиши қадимги туркий тил, хусусан ундан кейинги XII-XIV аср ёзма манбаларда фаоллашган: улуғ-аъло, ориғ-покиза, аччўқ-саччўқ, йақ-йағиқ, базуг-азим каби³.

XV аср давр ижтимоий ҳаётини, тилини акс эттирувчи Ойбекнинг «Навоий» романида жуфт сифатларнинг ҳарактерлик кўринишлари ёзувининг индивидуал услуби маҳсули сифатида кашф этилган. Асар матнида жуфт сифатлар лексик-семантик, экспресив-мажозий маъноларда ишлатилиши, адибнинг тил бирликларидан фойдаланиш маҳоратини белгилайди. Асарда тарихий-бутунги кунда архаиклашган ҳамда ўзлашган қатламга оид жуфт сифат туркумли сўзлар кўп қўлланган: карамтир-чиркин (60)⁴, ола-чалпак (54), ола-қарок (63), узун-юлуқ (63), атак-чечак (67), илиқ-иссиқ (68), ғатир-будур (93), ачиқ-тизиқ (86), оз-моз (56), ғира-шира (79), кўм-кўк (81), кип-қизил (78), ён-вери (54), катта-кичик (73), баланд-

¹ Қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка М-Л: 1960; Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1972; Содиқова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат, Тошкент, 1974; Ўзбек тили грамматикаси, I-том, Тошкент, 1976; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1995.

² Қаран: Ҳожисв А. Ўзбек тилида такрор, қўшма, жуфт сўзлар, Тошкент, 1963; Ҳолёров М. Ясама сифатларни отлашиши, УТА, 1973 2-сон.

³ XII-XIV асрлар туркий ёдгорликлар тили. Тошкент «Фан», 1986, 79-бет

⁴ Келтирилган мисоллар барчаси ушбу нашрдан олинди: Ойбек, «Навоий»-«Шарқ» матбаа концерни, Т., 1995.

паст (61), паст-баланд (93) кабилар. Бу каби жуфт сифатларнинг баъзилари асар бадийлигини ошириш билан бирга ижобий ва салбий характер-хусусиятларини очиб бериш мақсадида ҳам ишлатилган: Олим ховлининг ўргасидаги чуқурча кўзадан корамтир-чиркин суюкликни ағдарди-да, ерга қараган ҳолда аста юриб келди ва бошини кўтармасдан, бирдан қандайдир сирли товуш билан сўради... (60). Ёзувчи ушбу жумладан реал манзарани тасвирлаш мақсадида, дастлаб бир-бирини яхши тушунмаган икки илм аҳли – Султонмурод ва кимёгар олимнинг ўзаро инсоний муносабати, илмий қарашлари уларнинг ҳатти-ҳаракатлари-ю, мулоқот жараёнидаги ўзгача ҳолатларини корамтир-чиркин жуфт сўзи орқали бадий таъсирчан ифодалашга эришган. Асарда қўлланган мазмунан бир-бирига яқин сифатларни жуфтлаш асосида ҳосил бўлган ушбу мисолларга ҳам эътиборни қаратайлик: Улар ховфсираниб, кўзлари ола-қароқ бўлиб, четланиб юрадилар... (63). Аксари шаҳарнинг ҳар нав косиб-хунармандлари ҳам атрофдан келган узук-юлуқ кийимли деҳқонлар эди (63). Ойбек ижодий услубининг аригиналлиги бадий тасвирнинг кенг камровлилилигида, мазмун ва шакл бирлигининг тасвирийлигида кўринади. Ушбу мисоллардаги ола-қароқ, узун-юлуқ каби жуфт сифатлари асар матнида воқеа-ҳодиса рўй берган жараён «Оламон-оддий косиб-хунармандлар, деҳқонлар»нинг ташқи ва ички дунёсини қатъий фикр, аниқ баён қилиш воситаси сифатида қўлланган.

«Навоий» романида жуфт сифатларнинг карама-қарши маъноли сўзлар таркибида ҳосил қилинган кўринишлари ҳам кўп қўлланган: Токчаларда, ерда ҳар ҳил катакларда ва шаклда бўлган, сапол кўзалар, мис ва темирдан ҳар нав идишлар, ғалати шишалар, катта кичик ҳавончалар, ҳар турли темир-терсак қалашиб ётади (61). «Киёхона»нинг тўрига қатор қурилган баланд-паст ўчоқлар оддий ўчоқларга асло ўхшамас эди. (61). Ижодкор ушбу мисолларда антонимик хусусиятга эга бўлган жуфт сифатларни тил воситалардан бири сифатида фойдаланиб, ўзбек адабий тили қонуниятига хос тарзида ўринли ишлатган.

Хуллас, Ойбекнинг «Навоий» романи матнини грамматик, лексик-семантик таҳлил этишда ёзувчининг эстетик ғояси асосида тил воситаларидан фойдаланиш маҳоратига эътиборни қаратади. Ижодкорнинг индивидуал услуги-ю, шахсий лисоний қобиляти замирида маҳорат билан қўлланган жуфт сифатлар асар матнида эмо-

ционал-бўёқдорликни оширишда, хис-туйғуларни ёркин ифодалашда, воқеалар тавсилотини арегинал, ишончли кўрсатишда муҳим лисоний воситалардан бири бўлган.

*Д.Маҳкамова,
ЎзМУ ўқитувчиси*

ИЛМИЙ УСЛУБДА АББРЕВАЦИЯЛАР

Замоннинг энг муҳим талаби бўлган тезлик, бугун барча соҳалар, функционал услублар учун бирламчи ўринга чиққан. Хусусан, илмий услубда ҳам қисқа вақт ичида кўп маълумот бериш, бу орқали тезкорлик ва тежамлилиқка эришиш тенденцияси кечмоқда. Табиийки, мазкур жараён, аввало, илмий услубнинг махсус бирликлари – терминлар доирасида кузатилади.

Маълумки, тилдаги тежамлилиқ тамойили натижасида талаффуз, ёзма нутқ учун кулай бўлган бирликлар ҳосил бўлади. Мазкур бирликларни қай тарзда, қачон ва қайси ўринларда қўллаш термин истеъмолчисининг ихтиёрида. Гап шундаки, бугун тежамлилиқ тамойилининг шиддати янада тезлашди. Илмий услуб бирликлари – терминларни шартли қисқартмалар орқали ифодалаш йўллари билан танишар эканмиз, белги, формулалар каби нолингвистик воситалар қаторида лингвистик омиллар ҳам кўзга ташланади. Бундайин ясашишга ёркин мисол қилиб аббревация йўли билан ифодаланган терминларни келтиришимиз мумкин. Айрим илмий адабиётларда сўз яшашнинг ўзига хос усули сифатида баҳоланган аббревация бошқа усуллардан ихчамлиги билан характерланади: у экономия принципига жуда мос келади.¹ Шу ўринда айрим янги соҳа терминларининг айнан қисқарган вариантда тилимизга кириб келаётгани ва нафақат бир тилнинг терминологик тизимида, балки дунё тилларининг терминологик системасидан худди шу шаклда жой олаётганини таъкидлаш жоиз. Эътиборлиси, бундай терминларнинг тўлиқ варианты қабул қилинса-да, ўз қатлам бирликлари иштирокида таржима қилинмайди. Сабаби бу турдаги аббревацион терминлар ўзи ифодаловчи тушунча, ҳодиса, предмет билан бирга кириб келади ва вақтни тежаш мақсадида улар таржима қилиб

¹ Бу ҳақда қаранг: Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. – Тошкент: Фан. 1975, – Б. 37.

қайта қисқартирилмайди. Натижада уларнинг истеъмоли айнан қисқарган(аббревиацион) вариантдаги шаклида бўлади. Қуйида шундай терминлардан бири ҳақида фикр юритамиз.

*ПР (пи ар) – паблик рилейшнз – соҳалар ичида энг ёш ва замонавий касбий фаолият бўлиб, унинг тарихий илдизи XIX асрга бориб тақалса-да, XX асрдагина ўзини тўла намоён этди. Ҳозир жаҳонда ПРнинг мавқеи жуда баланд. Бу фаолиятни ҳукумат муносабатларида, халқаро ва миллатлараро алоқаларда, савдо-сотиқ, саноат ишлаб чиқариши муносабатларида, молия соҳасида, турли тадқиқот ҳамда оммавий ахборот воситаларида кўришимиз мумкин. ...Айни кунда Ўзбекистонда ҳам ПР хизматининг кўриниши йўқ эмас. Масалан, уй олди-соттиси билан шуғулланаётган фирмалар пиарменлар хизматига ўхшаб кетади.*²

Келтирилган илмий матндан ПР терминининг маъновий томонлари янада ойдинлашди. Бироқ унинг маъноси қанча очилмасин, у ПР тарзида ёзилaveraди, талаффуз ҳам қилинаверади. Бу терминология учун ноёб ҳодиса. Паблик рилейшнзнинг ПР шаклидаги кўриниши ва қўлланилиши нафақат термин ўзлашган қатламларда, балки терминнинг ўз катлами инглиз тилида ҳам норма даражасидадир. Шу сабабли ПР билан боғлиқ бошқа ясалмалар айнан қисқартманинг ўзидан ясалмоқда. Юқоридаги мисолда ишлатилган *пиармен* термини шундай ясалмалардан биридир: ПР + “мен” (инглизча *man* “эркак”, “одам”, айни термин рус тилида *пиаршхик* шаклида ҳосил қилинган ва шундай қўлланишга эга) Мазмунан “ПР билан шуғулланувчи шахс”. Шу ўринда қисқартма терминнинг яна бир хусусияти намоён бўлади. Яъни “мен” сўзини “паблик рилейшнз”га тўғридан-тўғри қўшиб бўлмасди. Қўшилган тарзда ҳам термин конструкцияси уч эмас бир қанча элементлардан ташкил топарди. Қисқартма эса терминни тез ва осон, шунингдек, ихчам шаклда ясашга имкон яратди.

Замонавий терминологияга назар ташларканмиз, ПР қаторида PS (пи эс), CD (си ди), DVD (ди ви ди) ... каби терминларнинг оммалашганига гувоҳ бўламиз. Бу эса тежамлилиқ тамойилининг нафақат тилда балки терминологияда ҳам борган сари кучли эҳтиёжга айланаётганидан дарак беради.

Аббревиацион тарзда ўзлашган терминларнинг анализи баъзи ўринларда қисқарган терминнинг янада қиска, нутқ учун қулай

² Саъдуллаева О. Паблик рилейшнз // Филология масалалари. – Тошкент, 2006.

шаклга келиши мумкинлигини кўрсатди. Масалан, замонамизнинг энг оммабоп аббревиацион терминларидан бири *w.w.w* (*world wide web* – “дунё ўргимчак тўри”) ўзбек тилидаги ёзма нутқда айнан ўзлашган шаклида ифодаланса-да, унинг оғзаки қўлланиши *уч дабл ю* дир (айрим оммабоп нашрларда худди шу тарздаги қўлланишни ҳам учратиш мумкин). Маълумки, бир товушни уч карра такрорлаш (айниқса, у тил алифбоси учун ёт бўлса) талаффузда ноқулайликни келтириб чиқаради. Айнан шундай ҳолат олдини олиш мақсадида *w.w.w* [дабл ю, дабл ю, дабл ю] ёзилса-да *уч дабл ю* тарзида ўқилади. Натижада қисқартма терминнинг талаффузи янада қисқартирилади. Бу эса оғзаки баённинг тезлашишига олиб келади.

Кузатишларимиз шуни кўрсатдики, агар ёзма нутқда қисқарган ва тўлиқ шакл параллел қўллана бошласа, қисқарган шакл норма тусини олиши мумкин. Шу боис қисқарув ҳодисасига тилдаги объектив ўзгариш сифатида ёндашиш лозим. Мазкур маънода коммуникация жараёнини осонлаштирувчи, илмий услуб раволиги ва ихчамлигига сабаб бўлувчи қисқарган сўзлар ва сўз формаларини, агарки улар тежамлилиқ талабларига жавоб берса, ҳеч монеликсиз муомалага ва адабий нормага киритиш мумкин.

Н.З.Абдурахмонова,

ЎЗМУ катта илмий ходим-изланувчиси

ИНГЛИЗЧА-ЎЗБЕКЧА МАШИНА ТАРЖИМАСИ МОДУЛИ

Таржима мавзуси бугунги кунда ўзининг долзарблиги билан ажралиб туради. Таржима бир тилдаги матнни иккинчи тилдаги матн кўринишида беришдек мураккаб ижодий жараён ҳисобланади. Матн таржимасида англашилаётган марказий фикр бирламчи ўринда туради. Асосий мазмунни эса матн бирликлари ҳосил қилади. Таржима турли параметрларига кўра таснифланади¹:

1. Асос ва таржима қилинаётган тилларнинг ўзаро муносабатларига кўра турлари: 1) тилларнинг ички тузилишига кўра; 2) диахроник; 3) транспозиция; 4) тиллараро; 5) бинар; 6) интерсемиотик; 7) трансмутация.

¹ Мамедова М.Г., Мамедова З.Ю. Машинный перевод: эволюция и основные аспекты моделирования. Баку: 2005. С.42-45.

2. Таржима жараёнида субъектнинг умумий тавсифи ва таржима қилинаётган матн муаллифининг алоқасига кўра: 1) анъанавий (инсон ёрдамида); 2) муаллифлик; 3) машина таржимаси; 4) аралаш таржима.

3. Таржима бирликларидан фойдаланган ҳолда матн сегментлари таржимаси: 1) морфем; 2) сўзма-сўз; 3) фразали; 4) абзац-фразали; 5) яхлит матн таржимаси.

4. Таржима қилинаётган материалнинг жанр-услубий табиатига кўра турлари: 1) илмий-техникавий; 2) ижтимоий-сиёсий; 3) бадий; 4) юридик в.б.

5. Асл матн англатаётган мазмуннинг тўлиқ ёки нотўлиқ таржима қилинишига кўра: 1) умумий; 2) нотўлиқ; 3) қисқартирилган; 4) фрагментар; 5) аспекти; 6) рефератив.

6. Адекватив типларига кўра таржима турлари: 1) семантик-услубий адекватив таржима; 2) прагматик адекватив таржима; 3) дезиратив адекватив таржима.

Юқориди қайд этилган таржима параметр (ўлчов, мезон)лари машина таржимаси учун ҳам хосдир. Негаки, уларнинг ҳар бири бевосита олинган таржима объект (матн)ини қай тарзда таҳлил этиш ҳамда унга қай йўсинда ёндашилишига боғлиқ. Машина таржимаси муаммолари сифатида **график, фонетик, лексик, морфологик, синтактик, прагматик, семантик, концептуал, услубий** хатоликларни келтириш мумкин. Буларнинг барчаси бир-бири билан ўзаро алоқадор ҳодисалар. Шундай экан машина таржимаси учун уларнинг ҳар бирини босқичма-босқич ечиш йўллари топиш лозим. Инглиз ва ўзбек тиллари мисолида бунинг таҳлил этамиз. Бунинг учун машина таржимаси модулини тўғри шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Вебстер (Webster's dictionary) луғатида **модулга** қуйидаги изоҳлар келтирилган: 1) модель ёки ўлчов; 2) бирор қисмнинг ҳажми; 3) бошқа компонентларнинг бирикувидан ташкил топган таркибий йиғинди; 4) ўлчов бирлиги; 5) ҳажми, мураккаблиги, функциялари билан фарқланувчи бирликларнинг ўзаро бириккан компонентлардан ажралган бўлаги; қурилиш материаллари учун режалаштириш ва стандартлаштириш учун асос сифатида қўлланиладиган танланган ўлчов бирлиги². Термин сифатида эса математика, физика, астронимия, информатика каби соҳаларда турли тушунчаларни англатиб келади. **Машина**

² <http://www.definitions.net/definition/Module>

таржимасида модул тушунчаси таржима жараёнининг асосий компонентлари, структураси, босқичлари, ишлаш принциплари маъносини беради.

Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилиш дастури куйидаги лингвистик модул асосида яратилади:

анализ>трансфер (тиллараро жараёнлашув) > синтез. Анализ босқичида сўзларнинг лексик-морфологик характери тадқиқ қилинади.

1. Дастлаб матн киритилади: **Don't make so much noise– Кўп шовқин солманг.**

2. Хар бир сўз морфологик луғат асосида аниқлаб олинади:

инглиз тили	Don't	make	So	much	noise
морфологик характери	инкор	фёъл	равиш	сифат	от
ўзбек тилидаги таржима эквиваленти	-ма	ясамоқ, қилмоқ	жуда	кўп	шовқин

Бироқ бунинг ўзи таржиманинг сифатини белгиламайди. Чунки матнни сўзма-сўз таржима қилиш катта хатоликларни келтириб чиқариши мумкин. Таржима дастурининг лингвистик модули куйидагилардан ташкил топади:

➤ **Морфем луғати:** verb: [adjective+en]=>redden, [Noun+size]=> fantasize, [prefix+noun]=>adapt, foretell...

➤ **Содда туб ва ясама сўзларнинг морфологик луғати ва қондалари:** [Verb ->Transitive or intransitive]=>come, understand; [Noun->Countable or uncountable]к>bread, flower, employment; [Adjective->degrees]=>interesting, good, long...

➤ **Кўшма сўзлар луғати:** [Verb + Noun]=>make noise, pay attention; [Noun + Noun] =>vacuum cleaner, mother-in-law...

➤ **Сўз бирикмалари луғати:** [go + to + Noun] (place)=>go to the park; [go+ with+ somebody (Noun | Pronoun)]=>go with mother; [go + along+ place]=>go along the street...

➤ **Турғун бирикмалар луғати:** [Verb+preposition]=>look for, look after, look through, look forward...; [Noun + preposition]=>rich in, good at...

➤ **Сохалар бўйича терминлар луғати:** linguistics> determiner, attributive linking, subject, predicate, modifier...

➤ Омонимлар луғати, полисемантик сўзлар луғати, синонимлар луғати;

➤ Гап моделлари;

➤ Алгоритм.

Луғат билан бирга грамматик ва семантик қоидалар ҳам лингвистик таъминотда ўрин олади. Бунинг учун сўзларнинг ясалиш, ўзгариш, бирикиш ҳодисалари мукамал шакллантирилиши лозим. Масалан, бугунги кунда энг сифатли машина таржима тизими деб баҳоланаётган “ПРОМТ дастурида рус тилидаги 800 турдаги сўз ўзгариши (турланиш, тусланиш), шунингдек, инглиз, немис ва француз тиллари учун 300 турдаги, флексив бўлмаган тиллар учун 250 турдаги сўз ўзгаришлари киритилган”³. Луғатлар ва қоидаларнинг тўлиқлиги ҳамда тиллараро муносабатларнинг парадигматик ва синтагматик структурага солинганлиги юқорида қайд этилган муаммоларни бартараф этишга ёрдам беради.

3. Матн морфологик таҳлил жараёнидан ўтказилгандан кейин синтактик таҳлил амалга оширилади. Матнни синтактик таҳлил қилишда бош ва иккинчи даражали бўлақлар ўрнида қайси грамматик категориялар келиши мумкинлиги тўғрисидаги маълумотлар базаси тузилади. Гап тартиби, тури ва синтактик боғланиш аниқлаб олингангач, тиллараро боғланиш жараёнига руҳсат берилади. Гап тартиби мувофиқлаштирилгандан сўнг матннинг тўғри таржима қилинганлиги тўғрисида фойдаланувчига хабар етказилади. Зеро, матнни таҳрирлаш алоҳида жараён ҳисобланиб, унинг мезонлари шакллантирилиши зарур.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, машина таржимаси модулини тўғри шакллантириш ишнинг самарадорлигини лингвистик жиҳатдан оширади. Лингвистик модулнинг аниқлиги ва тўғрилиги дастурий таъминотнинг сифатини белгилашга хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Мамедова М.Г., Мамедова З.Ю. Машиннўй перевод: эволюция и основнўе аспекту моделирования. Баку, 2005. С.42-45.

2. Марчук Ю.Н. Проблемў машинного перевода. М., 1983.

3. Пиотровский Р.Г., Билан В.Н., Боркун М.Н., Бобков А.К. Методў автоматического анализа и синтеза текста. Минск, 1985.

4. Теория машинного перевода <http://rudocs.exdat.com>.

³ Кўрсатилган асар. Б. 69.

АЙЮБ ҒУЛОМОВ ВА ЛИСОНГА СУБСТАНЦИАЛ ЁНДАШУВ

Ўзбек тили морфологияси бўйича махсус илмий тадқиқотлар яратилиш даври XX асрнинг 40-йилларига тўғри келади дейиш мумкин. Бу даврга келиб умумий тарздаги морфологияга оид қайдлардан ҳар бир морфологик ҳодисани алоҳида тадқиқ этишга ўтила бошланди. Бундай йўналишдаги ишларни ўзбек тилшунослигида Айюб Ғуломов 1940 йилда «Ўзбек тилида келишиқлар» тадқиқоти билан бошлаб берди¹. Кўп ўтмай, олим «Ўзбек тилида кўплик категорияси» асарини яратди². Олимнинг «Ўзбек тилида сўз тартиби», «Морфологияга кириш», «Феъл» китоблари, «ла аффиксининг маънолари ҳақида» (1945 й.), «дош аффикси ҳақида» (рус тилида, 1946 й.), «қа аффикси ҳақида» (рус тилида, 1946 й.), «Словообразование путём внутренних изменений корня в узбекском языке» (1947), «Об изменении корня в словообразовании» (1947), «К некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке» (1953 й.), «О прописании сложных слов в узбекском языке» (1954 й.), «К вопросу об адвербиализации в узбекском языке» (1954 й.), «О падежных формах в ташкентском говоре» (1955 й.), «Сифатнинг чоғиштира даражаси ҳақида» (1960 й.), «-мон аффикси ҳақида» (1961 й.), «О сопутствующих явлениях при аффиксации в узбекском языке» (5 босма табоқ, 1963 й.), «О некоторых особенностях аффиксов с уменьшительно-ласкательным значением в узбекском языке» (1964), «-лик аффикси ҳақида» (1969 й.), «Адабий тил нормалари» (1973 й.), «Сифат ҳақида мулоҳазалар» (1979 й.) каби илмий тадқиқотлари бевосита ўзбек тили морфологиясига оид у ёки бу муҳим ҳодисанинг илмий талқинига бағишланган. Мазкур тадқиқотларнинг ўзига хос жиҳати шундаки, олим ҳар бир ҳодисага, ҳолатга, бирликка систем-структур, субстанциал йўналиш асосида ёндашади. Жумладан, олимнинг -лик аффикси ҳақидаги тадқиқотиغا эътибор қаратадиган бўлсак, олим томонидан бу аффиксининг келиб чиқиши, вариантлари, сўз ясашдаги ўрни, маҳсулдорлиги, маъно

¹ Ғуломов А. Ўзбек тилида келишиқлар, ЎзФА, асарлар. II, Т., 1940.

² Ғуломов А. Ўзбек тилида кўплик категорияси, – Т., ЎзФА, 1944.

хусусиятлари ва яна бошқа қатор имкониятларига оид маълумотлар берилади. Олимнинг *-ла, -дош* каби аффикслар ҳақидаги мақолаларида ҳам шу ҳолат кузатилади.

Олима М.Жўрабоева қайд этганидек, Айюб Ғуломовнинг «Катта асарларга тенг қийматли ўнлаб мақолалари илмий хазинасида ноёб бўлиб қолаётганлиги, ҳали ҳам ўз қийматини йўқотмай, янги-янги йўналишдаги тадқиқотларга пойдевор бўлиб хизмат қилаётгани аён ҳақиқат»³. Ана шу ҳолатни назарда тутиб ҳамда А.Ғуломовнинг таҳлил методларига ҳам эътиборни қаратган ҳолда *-дош* аффикси ҳақидаги кичик ҳажмли мақоласи хусусида ўз қарашларимизни баён қилмоқчимиз. Олим, аввало мазкур аффикснинг нутқда қўлланиш имкониятларига оид фикрларини ихчам баён қилади: «-дош суффикси (сўзнинг – асоснинг кетидан кўшилиб келишини назарда тутиб шу терминни қўллаган ва бу ўша давр учун тўғри танланган, дейиш мумкин) туркий тилларда фонетик шарт-шароитга боғлиқ ҳолда *-даш, -таш, -наш, -лаш, -дас, -дес, -тас, -тес, -лас, -лес* шаклларида қўлланувчи, кам ишлатиладиган, пассив аффикслардан биридир. У туркий тиллар ривожланишининг қадимги даврларидан бошлаб маълум бўлган, бироқ ўша даврда ҳам, ҳозиргидек ишлатилиши чекланганлиги П.М.Мелоиоранский-нинг эътиборини тортиган бирлик бўлган»⁴.

А.Ғуломов мазкур аффикснинг туркий тилларнинг айримларида икки хил (қаттиқ ва юмшоқ) вариантда қўйлланишини, баъзи туркий тилларда, жумладан, ўзбек адабий тилида битта вариантда (қаттиқ), бироқ шеваларда ҳар икки вариантда қўллана олишини, бунинг сабабларини кўрсатиб ўтади. Бундан ташқари ўзбек тили жонли сўзлашувида, бошқа туркий тилларда кузатилмайдиган ҳолат мавжудлигини, яъни аффикс бошидаги *-д* ундошининг сўз-асос охиридаги товушга таъсир этиб, уни жаранглаштириб юборишини кўрсатиб ўтади: сафдаш – сабдаш каби. Бу ҳолатнинг сабабларини очиб беради⁵. Олим *-даш* аффиксининг тожик тилидаги (ўзбек тилига ўзлашган) ҳам аффикси билан маънодошлиқ ҳосил қилишини алоҳида қайд этиб, *-даш* аффиксининг этимологияси ҳақида айтилган фикрларга тўхталади. Аввало К.Г.Залеманнинг фикрига муносабат билдиради. Яъни К.Г.Залеман *-даш* аффикси ўрин келишиги

³ Жўрабоева М. А.Ғуломов. Библиографик кўрсаткич, -Т., 2004, -Б. 7.

⁴ А.Ғуломовнинг илмий мсроси, -Т., Университет. 2005. 1-китоб, -Б.10.

⁵ Гулоямов А.Г. О суффиксе *-даш* в узбекском языке. /СБ.статей. Фрунзе. 1946.

кўшимчаси *-да*, ҳамда *ўртоқ* маъносини билдирувчи *эш* сўзининг кўшимчалашган шакли *-ш* нинг бирикиpidан ҳосил бўлган деган фикрни билдиради. Бу фикрни Н.Остроумов ҳам, асосан маъқуллайди. У *-ш* ни биргаликни ифодаловчи бирлик сифатида белгилайди⁶.

Академик А.Н.Кононовнинг «Грамматика турецкого язўка»⁷ китобида қайд этилишича, бу фикрни Банг ва Немет ҳам қўллаб-қувватлайди. А.Ғуломов Ж.Денунинг «бу аффикс аслида адаш сўзининг қолдигидир» деган фикрини ҳам келтириб ўтади ва бошқа фикрларга ҳам имкон доирасида муносабат билдиради. Олим Г.К.Залеманнинг бу аффиксининг икки морфеманинг бирикишидан ҳосил бўлганлиги ҳақидаги фикрини маъқуллагани ҳолда, ана шу морфемаларни қуйидагича белгилайди: биринчи қисми феъл ясовчи *-ла* аффиксидан иборат, иккинчи қисми эса сўз ясовчи элемент ёки биргаликни ифодаловчи бирлик бўлиши мумкин, деб ҳисоблайди ва бу фикрни исботлаб беради. А.Ғуломов ўз фикрларини тўққизта пунктда асослайди. Шу билан бирга *-да* ҳамда *-ш* суффиксларининг аслида қандай келиб чиққанлигини алоҳида тадқиқот объекти сифатида қолдиради.

Кўринадики, олим: 1) *-даш* аффиксининг ҳозирги ва қадимда қўлланиш имкониятини белгилайди; 2) туркий ва ўзбек тилидаги вариантларини тўла кўрсатиб беради; 3) ўзбек шеваларидаги қўлланишга эътибор қаратади; 4) жонли сўзлашувдаги ўрнига диққат қилади; 5) аффиксининг ясовчи асосга қўшилганда асос охиридаги товушга таъсирини баён қилади, сабабларини кўрсатади; 6) унинг бошқа аффикслар билан маъно муносабатини белгилайди (синонимик муносабатига эътибор беради); 7) услубий жихатини текширади; 8) аффиксининг келиб чиқиши бўйича айтилган фикрларга муносабат билдиради; 9) аффиксининг этимологияси бўйича ўз қарашларини баён қилади, асослайди; 10) бажариладиган ишлар (асосий муаммо) кўламини белгилайди.

Шу тарзда А.Ғуломов бу бирликка алоқадор барча жихатларни (улар чексиз кўринишларда бўлиши мумкин), хусусиятларни очиб бориш йўлини танлайди. Албатта, барча хусусиятларни очиб бериш учун тадқиқ янада чуқурлаштирилиши мумкин. Жумладан, *-даш* аффиксини олган бирликлар (таркибида *-даш* аффикси бўлган бир-

⁶ Остроумов Н. Этимология сартовского язўка. – Т., 1910, стр. 49.

⁷ Кононов А.Н. Грамматика турецкого язўка. – М.Л., 1941. – С.64.

ликлар) котган ҳолда, барқарорлашиб, термин ҳолатига келиб қолиши мумкинлиги каби хусусиятлари ва шунга ўхшаш (равешдош, сифатдош) бошқа хусусиятларини ҳам ўрганишни давом эттиришга имконият ҳам қолдирилган.

А.Ғуломов ҳар бир тил ҳодисасига, ўрганилаётган тадқиқ манбаига диалектик тамойилларни тадбиқ этган ҳолда ёндашади. Олимнинг тадқиқотларида систем-структур, формал-функционал (формал ёки функционал бўлиши ҳам мумкин), субстанциал тадқиқ методлари синтезлашиб кетганлиги кузатилади. Шундан келиб чиқиб, унинг тадқиқотларини, фақат формал-функционал йўналишдагина олиб борган дея ҳукм чиқариш мумкин эмас. Ана шу жиҳати билан Айюб Ғуломов аслида XX асрнинг 40-йилларидан бошлаб ўзбек тилшунослигига субстанциал йўналишдаги тадқиқ усуллари олиб кирган дейишга лойиқ. Маълумки, субстанциал тилшунослик том маънода систем-структур йўналишни ҳам, формал-функционал йўналишни ҳам ўз таркибига олади. Диалектик билиш тамойиллари шунга тақозо этади. Чунки оламдаги ҳар бир ҳодисага (билишда) ўзаро боғлиқликда ёндашилгани каби тилнинг ҳар бир ҳодисасига (ҳар бир бирлигига ҳам) унинг бошқа ҳодисалар, бирликлар билан турлича муносабатларини назарда туғмасдан туриб ёндашиб бўлмайди. Проф. Ҳ.Неъматов бундай ҳолатларга муносабат билдирар экан, куйидаги фикрни баён қилади: «Лисоний бирликнинг структурал (жумладан, субстанциал) талқини ҳам, формал талқини ҳам ўз йўлида – унинг ҳар бири жуда ҳам серкирра бўлган тадқиқ манбаининг – лисоний бирликнинг бир киррасинигина очиб беради, холос. Қолган киррасини очиш фан олдида турган вазифадир. Давр ва тараққиёт эса унинг янги-янги киррасини очиб бораверади. Шунинг учун ҳозирги ўзбек тилшунослигида айни бир тилнинг – ўзбек тилининг морфологик тизими тавсифида турли хил ёндашиш ва талқинни кўриш мумкин»⁸. Ҳар бир тил ҳодисаси, унинг хусусиятлари, кирралари ҳақидаги фикр-хулосалар унга ёндашувнинг характери, мақсади, мақсаддаги, ёндашувдаги кўлам, ёндашувчининг билим даражаси, яна бошқа жиҳатлари (холис-холис эмаслиги кабилар), танланган объектнинг ҳажми, янгича қарашлар, тадқиқотлар савияси, умумий илмий-амалий муҳит талабидан келиб чиқиб, нисбий тарзда чуқурлашиб, бойиб боради. Ҳақиқатан

⁸ Замонавий ўзбек тили. Морфология, 1-жилд, Т., MUMTOZ SO'Z, 2008, 24-б.

ҳам, кейинги қилинган ишлар уларни такомиллаштириб, бойитиб, аниқлаштириб, чуқурлаштириб, ўзгартириб боради.

XX асрнинг 40-йилларига келиб ўзбек тилшунослигида Айюб Ғуломов тадқиқ манбаига турли йўналишларга асос бўлган турли таҳлил методларини синтезлаштирган ҳолда, ҳар жиҳатдан, манбанинг бошқа ҳодисалар билан муносабатидан келиб чиққан ҳолда ёндашиш усулини қўлади. Ҳар бир ҳодисани, бирликни, унинг умумий тил системаси таркибида эканлигини – бошқа ҳодисалар-бирликлар билан муносабатда бўлишини идрок этиб, чуқур тадқиқ этишни бошлаб берди. Бу эса XX аср ўзбек тилшунослигида субстанционал ёндашишнинг илк намуналари А.Ғуломов томонидан амалга оширилган дейишга асос бўлади.

Д.Муҳаммадиева
ЎзМУ тадқиқотчиси

ТУРКИЙ ТИЛЛАРДА УНЛИЛАР ТИЗИМИ

Маълумки, қариндош тиллар ўртасидаги асосий тафовут уларнинг фонетикасида кўринади. Биз ўзбек, турк ва қирғиз тилларини киёсий ўрганиш асносида ушбу тиллардаги унлиларининг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини очиб беришга ҳаракат қилдик.

Ўзбек тилида олтига унли фонема мавжуд¹. У тилшунослиқда вокализм деб аталади. Ўзбек тилимизда вокализм уч нуқтаи назардан гуруҳларга ажратилади:

1) тилнинг кўтарилишига кўра;

2) тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра;

3) лабнинг иштирокига кўра.

1. Тилнинг кўтарилишига кўра яна учга бўлинади.

а) *Юқори тор унлилар: i, u.*

б) *ўрта кенг унлилар: e, o, o'.*

д) *қуйи кенг унлилар: a, o.*

2. Тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра иккига бўлинади.

а) *Олд қатор: i, e, a*

б) *Орқа қатор: o, o', u*

3. Лабларнинг иштирокига кўра унлилар икки хил:

¹ Азизов О. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. 1996. 6. 20-21.

а) лабланган: *о, о', и*

б) лабланмаган: *і, е, а*

Албатта, унлиларни юкоридагилардан фаркли равишда тасниф қилган олимлар ҳам бор. Масалан, Б.Тўйчибоев ўзбек адабий тилида 9 унли мавжуд дейди ва таснифлайди. Олим бунда тилга диахрон планда ёндашади. Профессор М.Миртожиев эса унлилар таснифида товуш ва ҳарфни фарқлайди. Олим ўзбек алифбосида унли фонемани ифодаловчи 6 та ҳарф борлигини айтди. Шу билан биргаликда олим тадқиқотларида ўз ва ўзлашган қатламдаги унлилар фарқлари ҳам тафсиф этилади.²

Турк тилида 8 та *а, е, і, і, о, ө, и, ü* унли фонемаси мавжуд.³ Уларнинг ҳар бири бир товушни ифодалайди ва қуйидагича таснифланади:

а) Kalın Ünlüler (Қаттиқ унлилар): *а, і, о, и. Akıl, uzun, okul, büyük, bakır, doktor, uzak, kapı, altı.*

б) İnce Ünlüler (Юмшок унлилар): *е, і, ө, ü. Bilezik, mendil, gelin, çiçek, keçi, üzüm, göz, göl.*

Лабларнинг иштирокига кўра эса яна иккига бўлинади:

а) Düz Ünlüler (Лабланмаган унлилар): *а, е, і, і. Bayrak, sepet, ispanak,*

б) Yuvarlak Ünlüler (Лабланган унлилар): *о, ө, и, ü.*

Тилнинг кўтарилишига кўра:

а) Geniş Ünlüler (кенг унлилар): *а, е, о, ө.*

б) Dar Ünlüler (тор унлилар) : *і, і, и, ü.*

Энди бевосита қирғиз тилидаги унлилар тизими ҳақида гапирадиган бўлсак, уларда ўзбек тилидан фаркли ўлароқ 14 та унли мавжуд⁴. Қирғиз тилида баъзида учраб қоладиган *е, ё, ю, я* ёлашган унлилари рус тилидаги сўзлар билан кириб келган бўлиб, одатда ўша сўзларнинг ўзидагина ишлатилади. Қирғизча сўзлар эса “*й*” товушини *а, у, э, о* товушлари билан бирга қўллаш орқали ёзилади. Шунинг учун булар унлилар тизимига киритилмаган. Бундай ёлашган товушлар қирғизчада “*татаал тамгалар*” деб юритилади.

Қирғиз тилидаги ўн тўрт унли фонемадан саккизтаси қисқа: *а, э, ў, и, о, о, у, Ү* ва олтитаси чўзиқ: *аа, уу, ҮҮ, оо, оо, ээ*

² Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. 2004, 6.42-43).

³ Banguçolu T. Türkçenin grameri Ankara-1986. 6.35

⁴ ОрусбаевК.,Токтоналиев Б. Кыргыз тили фонетикасы боюнча изилдоолор. Фрунзе. 1991, 6.71.

унлилардир. Кўриниб турганидек, чўзиқ унлилар учун алоҳида тамға олинмаган, улар қисқа унлиларни иккилантириш орқали ҳосил қилинади. Унлилар қуйидагича гуруҳларга ажратилади:

I. Тилнинг ҳаракатига кўра.

1. Тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра 2 га бўлинади:

а) *олд қатор*: **э, и, о, у, ээ, өө, уу.**

б) *орқа қатор*: **а, ў, а, у, ао, оо, уу.**

2. Тилнинг вертикал ҳаракатига кўра учга бўлинади.

а) *тор унлилар*: **и, ў, у, у, ҮҮ, уу.**

б) *кенг унлилар*: **а, о, ө, э.**

д) *ўрта кенг унлилар*: **э, о, ө, ээ, өө, оо.**

II. Лабнинг иштирокига кўра унлилар яна 2 га бўлинади.

а) *лабланмаган*: **а, и, ў, э, аа, ээ.**

б) *лабланган*: **Ү, у, о, ҮҮ, уу, өө, оо.**

III. Унлилар чўзиқлик даражасига кўра яна 2 гуруҳга бўлинади.

а) *қисқа*: **а, э, ў, и, о, ө, у, Ү.**

б) *чўзиқ*: **аа, уу, ҮҮ, өө, оо, ээ.**

Қирғиз тилида олтига қисқа унлининг чўзиқ шакли мавжуд⁵: Аммо **и** ва **ў** унлилари ўз чўзиқ шаклларига эга эмаслар. Чўзиқ унлиларни фарқламаслик тилда лексик хатоликларга олиб келиш мумкин. Негаки, улар маъно фарқлаш вазифасини бажаради. *Жанжон, жаан-ёмғир, ёгин ёки сат-сот, саат-соат* каби.

Хулоса қилиб айтганда, берилган таърифларни киёсий ўрганиб чиқиб, улардаги қуйидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни аниқладик:

энг аввало, ушбу тиллардаги унлилар тизимида микдорий тафовут кўзга ташланади. Ўзбек ва турк тилида чўзиқ унлиларнинг йўқлиги билан бирга **У** ва **ў** товушлари ҳам йўқ. Қирғиз тилида эса бу унлилар сингармонизм талаби билан қўлланилади.

Қирғиз тилида урғу тушмаган бўғинлардаги кенг унлилар тор унлига, ёки аксинча бўлиши лексик дублетларни ҳосил қилади:

Чакўр-чўкўр-чақир, Загара-загўра-зағора

Қирғиз тилида лабланган унлилар ўрнига лабланмаган унлилар ишлатилиши кузатилмайди, аммо лабланган унлилар таъсирида лабланмаган унлилар лабланиши оқибатида фонетик дублетлар ҳосил бўлади. Масалан:

Дабўш-довўш-товуш, Авкат-оокат-овқат

⁵ Alimova C. Kirgiz türkçesinde asli ünlü uzunlukları., Türkoloji araştırmaları, 2007.

Турк тилида учрайдиган қаттиқ ва юмшоқ унлилар таснифи ўзбек ва қирғиз тилларида учрамайди.

*М.Хўжамқулова,
ЎЗМУ катта илмий ходим – изланувчиси*

СЎРОҚ ГАПНИНГ ПРАГМАТИК МАЪНОЛАРИ

Гапнинг ифода мақсадига кўра турларга ажратилиши ва уларнинг таснифи ҳақида деярли барча тилшунос олимларнинг ишларида кўришимиз мумкин. Жумладан, дастлаб, Ўзбек тили грамматикасида (II том), шунингдек, А.Ғуломов, М.Аскарова, Ғ.Абдурахмонов, М.Мирзаев, И.Расулов, С.Усмонов, А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, Ҳ.Неъматов, Р.Сайфуллаева, М.Қурбонова, Б.Менглиев, О.Бозоров ва бошқа тилшунослар бир қатор ишлар олиб борган.

Ўзбек тилшунослигида сўроқ гапнинг турли маънолари, ҳис-туйғулари ва сўзловчининг воқеликка бўлган муносабати¹ ўрганилган. Ҳам сўроқ, ҳам ҳайратланишни (*Ёзнинг ўртасида ҳам ёмғир ёғадими? Бир ўзинг шунча овқатни едингми?*), сўроқ-мамнунлик (*Юмушларингни бўлдингми? Юмушларингни бўлдинг-е*), сўроқ-гумон (*Ойи, ўқишга киролармиканман?*), сўроқ-тахмин (*ўша қуни келган сизмасмидингиз?*), сўроқ-дарак (*ўтолади деб айтмаганмидим?*), сўроқ-буйруқ гаплар, сўроқ гапларнинг бу тури замирида буйруқ маъноси ифодаланади: *Иссиғида еб олмасанми? - иссиғида еб ол*), *Тезроқ жўнамайсизми? - тезроқ жўнанг*).

Бугунга қадар структур тилшуносликда сўроқ гапларнинг семантик структураси ўрганилган бўлса-да, аммо унинг субъект билан муносабати етарлича эътиборга олинмади, яъни сўровчининг ҳолати, кайфияти, мақсади лисоний бирликларнинг структурасидан келиб чиққан ҳолда ўрганилди, аммо унинг тингловчига бўлган муносабати ёхуд тингловчининг сўзловчига жавоби тадқиқ объектдан четда қолди. Адресат ва адресант ўртасидаги мулоқот прагматик аспектда эмас, тилшунос олим Ш.Сафаров айтганидек, структуралистлар томондан “бир хил нуткий шароитдаги идеал сўзловчи”га нисбатан талқин қилинди. Нутқ жараёнида коммуникантларнинг “лисоний қобилияти ва ижтимоий роли” (Ш.Сафаров) нуткий воқеликни очиб беришда муҳим аҳамиятга эгадир.

¹ Ўзбек тили грамматикаси. II том. Тошкент. 1976. 106-б.

Гапнинг ифода мақсадига кўра турлари коммуникатив жараён билан боғлиқ ҳолда рўй берар экан, адресант ва адресат муносабатларини, уларнинг мақсадини, нуткий вазиятни инобатга олмасдан иложи йўқ. Бу жиҳатдан, гапнинг ифода мақсадига кўра турларини прагматик жиҳатдан таҳлил этиш ўзбек тилшунослигида етарлича тадқиқ этилмаган. Нуткий мулоқотнинг асосий мақсадларидан бири ахборот етказиш, ахборот олиш ва коммуникацияга киришишдир. Биламизки, сўроқ гапларда адресат бирор нарсани сўраш, маълумот олиш орқали адресантга мурожаат қилинади. Бу қандай вазиятда рўй беради, қай ҳолда амалга ошади – мана буни прагматика тадқиқ этади. Сўроқ гапларни шу аснода таҳлил қилиш орқали уларнинг семантик структураси очиб берилади. Юқорида сўроқ гапларнинг семантик структураларини кўриб ўтдик. Сўроқ гаплар ҳар доим ҳам бирон нарсани сўраш, ўзи билмаган нарсаси ҳақида маълумот олиш учун қўлланилмайди. Баъзан сўроқ гаплар сўзловчининг кайфиятини ҳам ифодалаб беради. Бу жараённи контекст ёки нуткий вазият очиб беради. Сўроқ гаплар ҳар доим диалог шаклида бўлади. Яъни унда сўзловчи билан бирга тингловчининг ҳам иштироки шарт. Масалан, – *Пешин бўп қолди денг, қоравой? Баракалла! Умрингиздан барака топинг...* (Ў.Ҳошимов «Дунёнинг ишлари»). Ушбу мисолдаги сўроқ гапнинг ўзи олинганда сўзловчининг нима мақсадда гапираётганини англаш қийин. Аммо контекстда сўзловчининг мамнунлик ифодаси мавжуддир: *...Бир қўлим билан обдастанинг бандидан, иккинчи қўлим билан жўмрагидан тутиб ҳаллослаб чопиб келаман. – Манг, бува!...* Сўзловчи тингловчидан ўз саволига жавоб талаб қилаётгани йўқ, қолаверса, у пешин вақти бўлганини боладан яхши билади.

Сўроқ гаплар сўзловчи ва тингловчи муносабати орқали амалга оширилади. Нуткий мулоқотда инсон фактори муҳим роль ўйнайди ва бу фактор мулоқот фаолиятини режалаштириш, уни воқелантириш, унинг стратегиясини амалга ошириш каби амалларини бошқарувчи кўрсаткичларидан биридир².

“Мулоқотнинг шароити турлича бўлганлиги каби унда сўзловчи ва тингловчининг идроки, мақсад, асос, алоқа воситалари, хулқатворнинг махсус белгиланган шакллари, ифода мавзуси, сўзлашувчиларнинг ўзаро муносабатларига хос хусусиятлар” (Искандарова

² Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Тошкент, 2008. 140-б.

1993:9) бир хил бўлмайди³. Нутқий бирликларнинг структуравий тузилиши ва коммуникатив мазмун ўртасидаги муносабатни ўрганишда⁴ прагмалингвистикага мурожаат қилинади. Прагматик таҳлил марказида сўзловчи ва тингловчи мақсади турганлиги учун, синтактик тадқиқлардан бирмунча фарқ қилган ҳолда, гапнинг ифода мақсадига кўра турлари нутқ эгаси ва нутқ вазияти юзасидан таҳлил қилинади.

Гапнинг ифода мақсадига кўра турлари соф нутқий ходиса⁵, эканлиги, яъни у сўзловчи томонидан турли вазиятларда турлича қўлланилиши мумкин бўлганлиги учун бири ўрнида иккинчиси қўлланилаверади. Бошқача айтганда, лисоний структура ва коммуникатив мақсад ўртасидаги номуаносиблик билвосита нутқий ҳаракатни юзага келтирувчи кўрсаткичдир⁶.

– *Асл тилламикин?*

– *Нима қалбакисини қилиб эсини ебдимиз? (эсини емаганини билади).*

Сўраш мазмунини ифодаловчи лисоний жараён коммуникантлар ўртасида турли тарзда амалга оширилади. Гарчи сўзловчининг мақсади тингловчидан ўзига номаълум нарса-ҳодиса ҳақида маълумот олиш бўлса-да, лекин у тингловчининг ижтимоий мавқеини, қобилиятини инобатга олган ҳолда нутқий жараёни амалга оширади. Адресат ва адресантларнинг тафаккур ва нутқий фаолият базаси бир хил мавқега эга бўлади. Масалан,

Гўтедан сўради:

– *Бахт нима?*

– *Бахт – мўъжиза. Аммо унга тегмаган маъқул.*

– *Нега?*

– *Бахтнинг интиҳоси йўқ, бироқ азияти кўп.*

Сукрот ҳузурига бир киши келибди

Сўроқ гапларни бу тарзда таҳлил қилиш прагматиканинг асосий вазифасидир.

³ Сафаров Ш., Прагмалингвистика Тошкент. 2008.

⁴ Ўша манба, 140-б.

⁵ Ўша манба, 109-бет.

⁶ Ўша манба, 91-бет.

ТИЛШУНОСЛИҚДА ЭМОЦИОНАЛЛИКНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Нутқдан маълум бир мақсад кўзланади. Бундай мақсаднинг юзага чиқиши сўзловчининг эмоционал ҳолати билан боғланиб кетади. Шу боис таъсирчанлик нутқнинг асосий сифатларидан саналади. Қолаверса, унда тўғрилиқ ва аниқлик, мантиқийлик кабилар аҳамиятлидир.

Нутқнинг таъсирчанлиги нутқ шароити, коммуникатив вазият, сўзловчи ва тингловчининг хусусиятлари, рухий ҳолати билан боғлиқ. Таъсирчан нутқни қандай тушуниш керак, деган саволга Б.Н.Головин қуйидагича жавоб берган: "Таъсирчан нутқ деб нутқ структурасининг тингловчи ва ўқувчи эътиборини, қизиқишини қозонадиган хусусиятларига айтилади, ўз навбатида, шу хусусиятларга эга бўлган нутқ таъсирчан саналади."

Эмоциялар инсоннинг фикри, қарашлари ва ҳаракатларига жуда катта таъсир ўтказади. Эмоция – бу шахснинг ҳам физиологик, ҳам рухий ҳолати бўлиб, субъект фаолиятидаги тажриба, субъектга тегишли хусусият, нейро-физиологик реакция сифатида баҳоланади.¹

Эмоционаллик тилнинг турли сатҳлари бўйича ўрганилган. Жумладан, эмоционалликнинг прагматик, парадигматик томонлари тадқиқотларнинг асосини ташкил этмоқда. Одатда, эмоциялар биологик ва психологик нуқтаи назардан бирор бир стимулга бевосита реакция сифатида қаралади. Ҳиссий муносабатлар лингвистик жиҳатдан эмоционал реакциялардан фарқланади².

Эмоция билан боғлиқ ишлар лексикологияда В.Г.Гак, А.Вежбицкая, В.И.Шаховский ва бошқаларнинг³, синтактик ва се-

¹ Значковская О.О. Концептуализация положительных эмоциональных состояний «радость» (joy) и «надежда» (hope) в современном английском языке. Автореф.дисс.кан.фил. н. М.: 2008. 26 с.

² Апресян В.Ю. Опыт кластерного анализа: русские и английские эмоциональные концепты// Вопросы языкознания. №1. 2011 Москва Наука. С 19-52.

³ Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. –М.: Языки русской культуры, 1999. – 654 с. Гак, В.Г. К эволюции способов речевой номинации// Вопросы языкознания.–М.; Наука, 1985, № 4 – С. 28-42.

мантик-синтактик ёндашув доирасида А.В.Безрукова, А.А.Зализняк, Ю.М.Малиновичлар⁴ ишларида тадқиқ этилган. Бундан ташқари, матн доирасида⁵, эмотивлик категориясининг турли типдаги матнларда воқеланиши юзасидан тадқиқотлар⁶ олиб борилган.

Эмоционал маъно ҳар қандай бошқа маъно сингари сўзда тушунчаларни ифодалашдан ташқари, ҳис-туйғу ва сезгиларни ҳам ифодалайди. Эмоционал маънолар сўзда асосий мантикий маъно билан бирга келиши мумкин. У ўзи яқка ҳолда ёки матнда учраши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Булар орасида куйидагилар бор: 1. Ундов сўзлар: *оҳ, иби, вой, Парвардигор*. 2. Қасам, онт, қарғиш сўз ва ифодалари: *тирранча, Худо урсин, сўтак, жодугар*. 3. Эмоционал маъноси кучли отлар: *муҳаббат, нафрат, дўст, душман, ойимча, кўзичоқ, навқирон, магрур, муқаддас, қувонч, даҳшат*. 4. Эмоционал маъноси кучли сифатлар: *ашаддий, улугвор, фахрий, фидойи*. Юқоридаги сўзлар ҳис-ҳаяжон тушунчасини ифодалайди. Энг кучли эмоционалликни сифат орқали ифодалаш мумкин, чунки улар ундов сўзларга яқин туради. Масалан, *кап-катта, қип-қизил, гўзал, ажойиб, улуг, буюк, кўм-кўк, ям-яшил*. Бу сўзларни баъзан "кучайтиргичлар", деб атайдилар. Ўзининг асосий – мантикий маъносини йўқотиш майлига эга бўлган сўзларга ҳақорат, қарғиш, қасам ифодаловчи сўз ва иборалар киради ва улардаги денотатив маъно ўрнини кучли эмоционаллик эгаллайди. Масалан, *зишак, ҳайвон, Худо урсин, яшишамагур, жувонмарг, ер юткур*.

Сўзловчининг ўта хурсандлик ёки ўта хафалик ҳолатини ёки қаҳрамоннинг ҳис-ҳаяжонини, воқеа-ҳодисага эмоционал муносабатини ифодаловчи гаплар эмоционал гаплар ҳисобланади. Эмоционал гаплар таркибида махсус ижобий ва салбий бўёқдор сўзлар (*чехра, ўктам, табассум, турк, қўпол, тиржаймоқ* каби) мавжуд бўлади. Ўша сўзлар орқали қаҳрамон руҳиятида кечаётган севишиш, кўркув, ғазаб каби психологик жараёнларни ҳамда ёзувчининг тасвир объектига нисбатан субъектив муносабатини билиб оламыз. Эмоционал гаплар таркибида ижобий ёки салбий бўёқдор сўз ва иборалар, ҳис-туйғу ифодаловчи ундовлар (*оҳ, вой шўрим, эҳ ат-*

⁴ Безрукова А.В. Эмоциональные адективные и субстантивные двусоставные предложения в современном английском языке (Опыт парадигматического описания): Дис...канд. Филол.наук. – Ленинград: ЛГПИ им. А.И.Герцена, 1981.– 116 с.

⁵ Болотов А.И. Эмоциональность текста в аспектах языковой и неязыковой вариативности (основы эмотивной стилистики текста) – Ташкент: Фан, 1981 –116 с.

⁶ Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка: Изд. 2ое,испр.и доп.–М.: УРСС, 2008.–208с.

танг, бай-бай-бай каби), муносабат ифодаловчи ундалмалар қатнашади ва улар нутқнинг экспрессивлигини таъминлашга хизмат қилади.

Инсон ҳис-туйғулари таҳлили ўта мураккаб жараён бўлиб, гоҳида унинг ўзи ҳам бунинг уддасидан чиқишда қийналади. Психологик константларнинг тилдаги акси бўлган эмоционал концептлар ифодаланишида юзага келувчи муаммолар нафақат тилшунослик, балки маданиятшунослик, психология, тиббиёт, социология каби фанларнинг ҳам объектидир. Айнан ҳис-туйғулар муайян индивиднигина эмас, у мансуб бўлган этник, ижтимоий гуруҳ ва ҳатто халқнинг ўзига хос жиҳатларини акс эттиради. Айниқса, ҳозирги глобаллашув жараёнида турли миллат вакилларининг объектив билими бир-бирига жуда яқин келади. Женева тилшунослик мактабининг намояндаларидан Ш.Балли тилдаги аффектив факторнинг ўрнига эътибор билан қараган. Унингча, инсонларнинг кўпчилигида ҳиссиёт ақлдан устун туради ва бу ҳолат тилда, албатта, акс этади. Бу хил қарашлар бошқа тилшунослар томонидан ҳам баён қилинган бўлиб, немис тилшуноси К.Бюллер диққатга сазовор фикрлар айтган. У ўзининг “Тил назарияси” асарида лисоннинг уч вазифаси ҳақида гапиради:

1) *darstellung* – “баён, тасвир” предмет ёки ҳодисанинг ифодаланиши;

2) *ausbruck* – “ифодалаш, экспрессивлик” ахборот узатувчининг шахсий хусусиятларининг ифодаланиши;

3) *appell* – “мурожаат” ахборотни қабул қилувчига таъсир кўрсатиш ва унинг хатти-ҳаракатини бошқариш⁷.

Инсонларнинг барча ижтимоий ва этник гуруҳлари учун универсал бўлган эмоционал концептлар куйидагилардир: *кўрқув, қувонч, бахт, бахтсизлик, меҳр-муҳаббат, нафрат, газаб*.

Турли ижтимоий гуруҳларда турлича акс эттирувчи эмоционал концептлар ҳам мавжуд бўлиб, уларга ҳаё, итоат, оналик, оталик, фарзандлик туйғуси кабилар киради.

Нутқни эмоционал ёки мантиқан кучайтиришга хизмат қиладиган фонетик, морфологик, синтактик воситалар ва сўз ясовчи қўшимчалар тилнинг ифода воситалари ҳисобланади.

Фонетик ифода воситалари оҳанг, эмфатик урғу ва шу кабилар. *Бизни Ражабовни озод қилинг, жо-о-он ука!* (Т.Мурод) мисолида яхши одамга, унга яқинликка ишора мавжуд.

⁷ Сафаров Ш. Прагматингвистика. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008. – Б. 56-57.

Бадий адабиёт ифодаликни таъминлаш, асар оҳангдорлигини ошириш мақсадида товушларни алмаштириб қўллаш ҳам кенг учрайди: *қора-қара, ора-аро, баравар-баробар, шакар-шаккар, мазза-мазза* кабилар. Бунда фонетик воситалар шеърятга хос бўлиб, айниқса, ғазал жанрида кенг қўлланади: *Сен йигласанг, улар мазза қилиб қулардилар.* («Шайтанат»)

Морфологик ифода воситаларига эркалаш – кичрайтириш маъносидаги от ясовчи қўшимчалар киради: *онажон, болагинам, қўзичоқ, кенжатай, тойчоқ, қизча, йигитча, Алижон* кабилар.

Лексик ифода воситаларига қуйидагиларни киритиш мумкин: эмоционал маъноли сўзлар, кўп маъноли сўзлар, слэнг, турли хил ундов сўзлар ва бошқалар. Сўзлар бир вақтнинг ўзида ҳам асосий ҳам кўчма маъноларда қўлланилганда гапнинг таъсирчанлик кучи ортади, бу ҳолатни асосан худди шу маъноларни эркин воситалар билан ифодаланганда кўриш мумкин. Масалан ўзбек тилида: *Сув юз градус иссиқликда қайнайди. Гап қайнайди, пичоқни қайрамоқ, икки ёшни бир-бирга қайрамоқ.*

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, тилда баён этилаётган фикрнинг эмоционаллигини таъминлашда лисоний ва нолисоний омиллар муштарак ҳолда иштираётгандади. Лисоний воситалар ролининг кучайиши нолисоний омилларнинг маълум даражада сусайишига, нолисоний омилларнинг кучайиши эса лисоний воситалар вазибаларининг сусайишига олиб келади.

*Г.Пирназарова,
ЎзМУ магистранти*

ХОТИН-ҚИЗЛАР ИСМЛАРИ ҲАҚИДА

Дунёга келган фарзандларига исм қўйишда халқимиз вакиллари азал-азалдан катта маъсулият билан иш тутишган, шунинг учун ҳам “Исминг-иқболинг” ҳамда “Исми жисмига уради” деган нақллари ҳам бор. Сабаби, кишиларнинг исми уни бошқа шахслардан фарқлашга, ажратиб туришга хизмат қилиши билан бирга ҳаёти давомида унга ҳар жихатдан таъсир қилиши мумкин. Ушбу таъсир боладаги ҳусну жамол, оғирлик ҳамда енгиллик, латофат ва ялқовлик, жасурлик ва қўрқоқлик шу сингари инсоний хусусиятларнинг намоён бўлишида ўз ифодасини топади.

Шу ўринда ўйинқароқ ёки жанжалкаш, ишёқмас болаларга ўз юриш-туришларига қарашмаганида секин чақриб, “Болам (ёки укам ёхуд синглим) исминг мана бундай яхши маъно беради. Сенинг ҳаракатларинг, қилиқларинг эса исмингга мос келмаяпти-ку!” Дейилганда болада ижобий ўзгаришлар жиддий амалга ошаётганлигини кузатиш мумкин бўлади. Бу ҳам боланинг исмига боғлиқ ижобий жараён, яъни ҳар бир исмининг таълимийлик ҳамда тарбиявийлик хусусиятлари бор эканлигини эътироф этиш лозим бўлади, яъни таълимийлик ва табиавийлик бир бутун ҳолда ахлоқнинг ўзигини ташкил этиши табиийдир.

Шу ўринда исмлар ҳақидаги китобларда хотин-қизлар исмининг берилиш статистикаси тўғрисида тўхталсак. Одил Исмагуллаев томонидан тайёрланган “Исм – фарзанд иқболи” номли китобда хотин – қизлар исмлари куйидаги ҳолатда бериб ўтилган (катта ҳарф исм бошланувчи ҳарф, сон миқдори, ундан кейинги сонлар шу ҳарфдаги хотин – қизлар исмлариининг миқдорини ифодалаб турибди: А – 37 та, Б – 24 та, В – 9 та, Г – 27 та, Д – 19 та, Е – йўқ, Ё – 6 та, Ж – 5 та, З – 36 та, И – 18 та, Й – йўқ, К – 22 та, Л – 12 та, М – 96 та, Н – 52 та, О – 41 та, П – 4 та, Р – 23 та, С – 57 та, Т – 18 та, У – 11 та, Ф – 23 та, Х – 13 та, Ч – 6 та, Ш – 23 та, Э – 5 та, Ю – 2 та, Я – 2 та, Ў – 6 та, Қ – 10 та, Ғ – 2 та, Ҳ – 27 та). Жами 636 та бўлиб, китобда берилган 2500 дан ортиқ исмлардан учдан бири хотин-қизлар исмлари бўлганини муаллиф кўрсатиб ўтишга ҳаркат қилган.

Китобларда қайд этилган исм деб олинган сўз(лар)нинг бир неча маъноси изоҳланади. Агар шу исм – сўз алоҳида олинган болага исм сифатида танланса, китобда кўрсатилган маънолардан фақат бир нари борса, икки маъноси бирлашиб, чақалоққа исм бўлиб келади, яъни исмининг маъноларидан бири боланинг кўриниши, ҳолати, бўй-баста, ота-онанинг унга муносабатида ўз ифодасини топади. Масалан, Бадиа, исмини олсак, у хотин – қизларга кам бўлса ҳам қўйиладиган исмлардан бири бўлиб, китобларда у исм “ноёб; нодир; тоза; беназир” маънолари бирма – бир берилган бўлса, бола-сига исм қўювчилар айни шу исмининг “ноёб, нодир” деган маъносини ёки “тоза, беназир” деган маъноларидан бирини назарда, диққат – эътиборда тутишган бўлса керак. Исм сифатидаги сўзнинг маъноларини фарқлаб айтилиши ҳам исмга танловнинг, яъни этнографик жараёнларнинг намоён бўлиши деб тушуниш мумкин

бўлади. Демак, иккита Бадиа исмининг борлигини ва улар алоҳида – алоҳида икки кишига қўйилганлигини ҳам кўзатиш мумкин бўларди. Шу ўринда ўз исмининг маъносига этиборларингизни қаратсам. Туғилганимда бобом ва бувим яхши ниятлар билан менга Гулҳаё деб исм қўйишган. Мазкур исмининг маъноси китобда “гулдек кўҳлик ҳамда одобли, ҳаёли қиз” деб изоҳланган. Бироқ менга исм кўювчилар эса “одобли, ҳаёли қиз бўлсин” деган маънода шу исмни қўйганмиз дейишарди. Исмимнинг китоблардаги маъноси эмас, балки бобомлар, бувимлар ўйлаган маъноси менга ёқади. Шу ўринда исмининг биринчи маъносини бобом, бувим ўйлашмаганига асос бор. Сабаби унинг “гулдек кўҳлик” бўлсин деган маъноси менга исм сифатида берилган “одобли, ҳаёли қиз” маъносидан анча суғ ва ишлатилиши сал ноқулайроқ маъно нозиклигини англатади. Бу ҳолатдан қуйидаги фирқ юзага келиши мумкин. Аммо улар ифода қилаётган исмлилик маъноси исм – сўздаги маъноларидан биттаси танланган бўлиши мумкин. Худди шунинг учун ҳам Бадиа исмли бир неча қизлар, Гулҳаё исмли бир қанча исмдош қизлар бўлиши мумкин. Бироқ уларнинг исмлари истаб қўйилган маънолари бир – биридан фарқланади.

Шу ўринда Дилбар исмига берилган маъноларни кузатсак: “ёқимли, ёқимтой, кўнгилни олувчи, мафтун қилувчи, гўзал, зебо, суюкли”, яъни шу исмининг маъноларини 5 та гуруҳга ажратиш мумкин: 1) ёқимли, ёқимтой; 2) кўнгил олувчи; 3) мафтун қилувчи; 4) гўзал, зебо; 5) суюкли. Демак, бир исмли қизлар бўлиши мумкин, аммо улардаги истаб қўйилган маънолар бошқа-бошқа бўлиши мумкин. Мана шу ҳолатнинг ўзи ҳам исмларга ҳос этнографик ҳолатни ифодалаб туради. Шу ўринда исмлар омонимияси ҳақидаги фикрларни гапириш мумкин бўлади. Омоним исмларда шакл бир хил бўлади, маъносидан эса улар фарқланади.

Тилшуносликда исмлар атокли отларнинг бир гуруҳи сифатида “Ономастика (Номшунослик)” бўлимида ўрганилади. Макур бўлимда исмлар фаннинг илмий термини бўлган антропоним термини билан аталади. Антропонимлар мазмунан иккига бўлинади; 1) хотин – қизлар исмларини англатувчи антропонимлар; 2) эркаклар исмларини англатувчи антропонимлар. Шу ўринда хотин – қизлар исмлари билан эркаклар исмларини ўзаро солиштирсак. Биринчи исмлар мажмуида гўзаллик, вафодорлик, самиймийлик, садоқат, зеболик каби фазилатлар мазмуни уфуриб турса, иккинчи исмлар

мажмуида эса мардлик, инсоф-адолат, ботирлик, жасурлик, юртни кўриқлаш, авлод анъаналарини давом эттириш, яратувчилик маънолари аниқ, равшан сезилиб туради. Уларда қандайдир нозик фарк маъно нозиклиги сезилиб турибдики, мана шу ҳол исмдан қидириладиган (исмлилик) маъно эканлигини ҳис қилиш мумкин бўлади. Биз уларнинг биринчи турига ушбу магистрлик диссертациямизда махсус тўхталишни мақсад қилиб олганмиз.

*L.G'aniyeva,
O'zMU talabasi*

XULQ-ATVOR BILDIRUVCHI SO'ZLARNING O'ZBEK VA INGLIZ TILIDAGI QIYOSIY TAHLILI

Ikki tildagi bir mavzuga doir so'zlarni chog'ishtirish noo'xshash grammatik va semantik jihatlarni, tilning xususiy xususiyatlarini aniqlash yo'lidir. Insondagi xulq- atvor vaqt va vaziyatga qarab o'zgarib turadi. Aristotel yosh jihatdan kishilar xarakterini klassifikatsiya qilib, ularni "Turli yosh vakillarining xarakter-xususiyatlari" sarlavhasi ostida quyidagi guruhlarga bo'lib chiqadi: yoshlar xulq-atvori bilan bog'liq bo'lgan jihatlar, o'rta yoshlilar xulq-atvori bilan bog'liq bo'lgan jihatlar va keksa yoshlilar xulq-atvori bilan bog'liq bo'lgan jihatlar. Bu jihatlar barcha tilda so'zlovchilar uchun xos. Jumladan o'zbek va ingliz tilida ham yosh xususiyati bilan bog'liq bo'lgan xulq-atvodor leksek maydoni mavjud. Masalan: keksa yoshlar xulq-atvorini ifodalovchi leksemalar

Injiq	Adj capricious, fickle, fretful, whimpering, whining, finicky
Mungli	Adj sad, mournful, westful, sorrowful
Tajang	Adj a not tempered, duck tempered, spitfire, irritable
Ezma	Adj garrulous, chatter, talkative 2) n twadler, windbag
Maslahatgo'y, nasihatgo'y	Adviser, counselor, impartial adviser

Yoshlar xulq-atvorini ifodalovchi leksemalar

Ishonuvchan	Adj trustfulness
Ishtiyοqmand	Adj hungry for
Jo'shqin	Adv boiling, seething ebullient, active
Qaysar	Adj obstinate, stubbornness
Quvnoq	Adj merry, gay, glad
Sabrsiz,betoqat	Adj impatient

Keltirilgan misollar orqali yana bir asosli fikr yuzaga keladi.Ya'ni inson xulq-atvori uning xarakter xususiyati bilan hamda harakat faoliyati bilan bog'liq. Masalan, bola tomonidan nojo'ya harakat qlinsa, o'zbek tilida uyatsiz, ingliz tilida shameless, immodest so'zlari,agar tartib-qoidaga rioya qilmasa, o'zbek tilida odobsiz, ingliz tilida impolite so'zlari ishlatiladi. Shunga ko'ra agglyutinativ til bo'lgan o'zbek tili va flektiv til bo'lgan ingliz tilidagi xulq-atvor bildiruvchi so'zlarni chog'ishtiramiz.

1.Shaxsning harakat-faoliyatiga ko'ra sifatlovchi leksemalar:

a) shaxsning ijobiy harakat-faoliyatiga ko'ra sifatlovchi leksemalar

Dadil	Bold, courageous, daring, audacious
Sergak, sezgir	Careful, prudent, coutious, alert, restrained
Xushmuomala	Courtious, well mannered, polite
Ziyrak	Sharp, keen-witted, alert, attintive

b) shaxsning salbiy harakat-faoliyatiga ko'ra sifatlovchi leksemalar

Bebosh	Unbridled,ungovernable, uncontrolable,unorganized, undisciplined
Tovlamachi	n rogue, swindler
Bezori	Hooligan, ruffian, homelees
Abgor	Lamintable, deplorable, ruined, sad

2. Shaxsning xarakter-xususiyatini ifodalovchi lesemalar

a) shaxsning ijobiy xarakter xususiyatini ifodalovchi leksemalar

Komil	Perfekt, full, complite, mature
Vazmin	Heavy, hurtm, weighty, demanding
Sho'x	Playfull, mischievous, lucky
Beozor	Innoffensive, harmless, gentle, meek

b)shaxsning salbiy xarakter-xususiyatini ifodalovchi leksemalar

Anqov,garang	Gawk, gullebleperson, simpletion
--------------	----------------------------------

Ayyor	Slycunning one, sly boots
Befahm	Slow-witted, dull, stupid, block-headed
Badbin	Pessemist, malevolent

Yuqoridagi soʻzlarni chogʻishtirish orqali tillarning yana bir xususiyati yuzaga chiqadi. Yaʼni ikki tilning ham leksek maydonida sinonim soʻzlar boʻlib, maʼnoviy jihatdan oʻz dominantiga ega. Bundan tashqari, ingliz tilidagi xulq-atvor bildiruvchi ayrim soʻzlar koʻp maʼnolilik ham kasb etadi. Masalan, komil leksemasinig ingliz tilidagi koʻrinishi boʻlgan full, perfekt soʻzlari toʻla, mutlaqo, butunlay maʼnosini ham berib, Shu nuqtai nazarda koʻchma maʼnosidan oʻz maʼnosiga oʻtadi. Masalan, a full dish-tola idish kabi. Oʻzbek tilida esa, komil soʻzi faqat insonlarga nisbatan ishlatiladi. Bu ham ikki tilning oʻziga xos xususiyatidir. Grammatik jihatdan ham tekshirsak, albatta, oʻxshash va farqli jihatlarga duch kelamiz. Masalan, inkor (negative) maʼnoni beruvchi qoʻshimchalar mavjud. Ularni solishtiramiz:

Oʻzbek tilida:

-be: beodob, betadbir, besabr, begʻam;

Ingliz tilida:

-un-im: impolite, unthrifty (improvident), impatiend, careless

Ikkala tildagi qoʻshimchalar oʻrtasidagi farq aniq. Oʻzbek tilida inkor maʼnoni beruvchi asosiy old qoʻshimcha -be boʻlib, bu ingliz tilida ikki xil -un-im, Bundan tashqari, -less qoʻshimchasi ham maʼnoviy jihatdan -un-im qoʻshimchalari teng. Faqat ularning qoʻllanish oʻrni ikki xil. Oʻzbek tilida -less ga teng keladigan qoʻshimcha -siz: odobsiz, tarbiyasiz;

Ingliz tilining yana bir oʻziga xos yanabir xususiyari shundaki, oʻzbek tilida inkor maʼnoni beradigan -siz qoʻshimchasining oʻrniga without predlogi ham ishlatiladi.

Demak, har bir tilning xos xususiyatlarini qiyoslab oʻrganish tilshunoslik taraqqiyotida muhim rol oʻynaydi. Shunday ekan oʻzbek va ingliz tilidagi soʻzlarni chogʻishtirish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boʻtayev SH, Irisqulov. A English-oʻzbek, Oʻzbek-english dictionary Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti. T. 2009.

2. Gʻapparov M. Ingliz tili grammatikasi. Turon-Iqbol nashriyoti. T. 2006.

3. Raymond Murphy. English grammar in Use Cambridge University press. T. 2012.

4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. O‘zbekiston milliy insiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. T. 2006.

KOGNITIV TILSHUNOSLIK

Abdiraimov Shohruh
O‘zMU talabasi

G‘arbliklarda ajoyib bir ibora bor: “Har qanday harakat ostida manfaat yotadi”. Darhaqiqat, insoniyat tarixiga e‘tibor bersak, bunga amin bo‘lamiz. Kishilik jamiyati ibtidoiy davrdan boshlab to hozirgi kunga qadar yashash sharoitini qulaylashtirishga harakat qilgan. Masalan, insonlar, dastlab, g‘orlarda, keyinroq o‘troqlashib yerto‘la va bir qavatli paxsa uylarda yashashgan, hozirgi davrga kelib esa ko‘p qavatli, qulay sharoitli uylarda yashashmoqda. Shu yo‘sinda izchil taraqqiy etgan. Bular ilm fanning takomillashuvi natijasida yuz bergan, shu bilan birga, ilm-fan ham rivojlanib borgan. Xususan, tillarni va til ilmini o‘rganuvchi tilshunoslik ham o‘zining tadrijini bosib o‘tgan. Ammo o‘zbek tilshunosligi sohalaridagi tadqiqotlarni kuzatadigan bo‘lsak. Tilshunoslikning ijtimoiy ahamiyati ortgan bir davrda barcha til bo‘limlaridagi tadqiqotlar bir yoqlamaligi va notugalligini ko‘ramiz. Eng asosiysi, axbarot almashinuvi asrida fan ijtimoiy vasifasini to‘laqonli bajara olmayotgani har bir tilshunosni chuqur o‘ylantiradi. Bu esa tilshunoslarda: Buning sababi nimada?! va Buning uchun nima qilish kerak?! – degan savollarni tug‘diradi. Bunga qaysidir tilshunos o‘zbek tilining agglutinativ tabiatini vaj qilib ko‘rsatadi. Menimcha, bu bir yoqlamaliklar va notugalliklarni yo‘qotish uchun tilshunoslik sohalarini o‘zida mujassam qilgan, tilshunoslik sohalaridagi tahlil qilish tamoyillarini umumlashtira oladigan til tizimi va lisoniy faoliyatni to‘liq tadqiq qiladigan hamda barcha fanlarni birlashtiradigan tilshunoslik sohasi kerak. Bu soha allaqachon g‘arblik tilshunoslar (A.P.Babushkin, Boduen de Kurtene, P.Serio, G.G.Slishkin, S.G.Barkachev kabilar asarlarida) tomonidan fanga kiritilgan. Bu tilshunoslik yo‘nalishi kognitiv lingvistikadir. **Kognitiv lingvistika** (*ingilizcha. cognitive* – “*bilishga oid*”, *lotincha. lingvistika* – “*tilshunoslik*”) – til va ongning mutunosibligi muammolarini, tilning dunyo konseptuallashuvi va darajalashuvida tutgan o‘rni, inson tajribasini umumlashtirish

va bilimni orttirish jarayonlari, insonning alohida bilish qobiliyatini til bilan bog'liqligi hamda ularning o'zaro bog'liqlik shakllarini o'rganuvchi tilshunoslik yo'nalishidir. Bu soha bilim olish va fikrlash boshqaruvchi tadqiqotlarning umumiy prinsiplarni birlashtiradi. Chunki tilda insoniyat tajribasi, bilimi aks etadi. Shuning uchun ham kognitiv tilshunoslik majmuaviy tadqiqot yo'nalishi(sohasi) bo'lib, bilish bilan bog'liq bo'lgan barcha fan(falsafa, mantiq, psixologiya, adabiyot, sotsiologiya, tilshuoslik v.b)larni hamkorligi asosida yuzaga kelgandir. Hamda u "suniy intellekt nazariyasi, psixolingvistika, neyrolinvistika kabi fan sohalariga oid ilmiy yondashuvlarni ham umumlashtiradi"¹. Shundan kelib chiqib tilshunoslikning bu sohasini Demichnkov V.Z "fanlar federatsiyasi"² – deb ataydi.

Kognitiv tilshunoslikning asosiy vazifasi insoniyat jamiyatidagini yuzaga keladigan, tanazzulga uchraydigan hamda taraqqiy etadigan tilni to'liq o'rganish, lisoniy tizimni o'zlashtirish mexanizmlari va mexanizmlarning tarkibini tizimli tasvirlash va tushuntirish orqali keng qamrovlilikka erishishdan iborat. Kognitiv tilshunoslik predmeti inson kognitsiyasi hisoblanadi – ya'ni olingan axborotga idrok qilish tizimlarining o'zaro ta'siri natijasida anglanib javob ma'lumotni so'zlardan foydalanib tizimli ifodalanishidir.

Kognitiv tilshunoslikning asosiy birliklari konsept va konseptasferadi.

Konsept – xotiraning, mental so'z boyligining, miyaning til va konseptual tizmining, dunyoning butun manzarasining va kvant bilimlarning operativ birligidir³. Ya'ni dunyo haqidagi mukammal tasavvurdir.

Konseptosfera – umumiy va farqli xususiyatlarga ega konseptlar yigindisidir.

Kognitiv tilshunoslik ham bir qancha bo'limlardan iborat. Ular quyidagilar:

1. Kognitiv semantika– leksikologiya, ya'ni leksik semantika va leksik tizim bilan shug'ullanadi.

2. Kognitiv grammatika – sintaksis va morfologiya sohalari va grammatika bilan uzviy bog'liq bo'lgan tilshunoslik bo'limlari bilan shug'ullanadi.

¹ Safarov Sh. "Kognitiv tilshunoslik". Jizzax, 2006. 14-bet

² Демьянков В.З Когнитивная лингвистика как разновидность итерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994, №4, 17-6

³ Кубрякова Е.С. Память и ее роль в исследовании речевой деятельности // Текст в коммуникации. – М.: И-т языкознания, 1991. 90-92 б.

3. Kognitiv fonologiya – fonetika va fonologiya bilan shug‘ullanadi.

Kognitiv tilshunoslikning shu bo‘limlaridagi ilmiy tamoyillar orqali borliqdagi tushunchalar aks etadigan til o‘rganiladi. Tilni o‘rganish yordamida yig‘ilgan ilmiy materiallarni umumlashtiriladi. Shu orqali tadqiqotda mantiqiy, falsafiy va ilmiy kenglikka erishish mumkin.

*L.Abduhamidova,
O‘zMU talabasi*

PAREMIYALARDA LINGVOKULTURANING IFODALANISHI

Har bir millatning asrlar davomida shakllangan, bugun bilan o‘tmish o‘rtasida ko‘prik vazifasini o‘tovchi ijod namunalari mavjud. Paremiyalar ham o‘tmishdagi xalqlarning madaniyati, urf-odatlarini, milliy mentaliteti, ming yillar davomida to‘plagan hayot tajribasini kelgusi avlodlarga yetkazish kabi maqsadni bajaradi. Maqollarda bu narsa yaqqol ko‘zga tashlanadi. Xalq madaniyati haqida bitilgan asarlar yo‘qolib ketishi, mutolaa qilinmasligi mumkin. Biroq maqollar og‘zaki yashashi bilan bir qatorda xalqning biz yuqorida sanab o‘tgan jihatlari o‘zida aks ettiradi. Bu narsani bir qancha maqollar misolida ko‘rib chiqamiz.

Tovoq sindirgan kosa to‘lar.

Tovoq kosaga o‘xshash biroq undan hajman kattaroq ro‘zg‘or buyumi. Yasalish materialiga e‘tibor bersak, tovoq asosan sopoldan, kosa esa chinnidan yasaladi. Asosiy ma‘no ehtiyotsizlik natijasida qilingan harakatning oqibati undanda yomonroq natijalarga olib kelishi nazarda tutilmoqda. Shuning uchun ham har bir xatti-harakatni aql tarozusida o‘lchab keyin amalga oshirish kerak.

*Tomir tagi- dov
Qarindosh tagi- yov.*

O‘zbek xalqida qarindoshlik munosabatlari azaldan yuqori o‘rinlarga qo‘yib kelingan. Biroq besh qo‘l barobar emas. Hayot qarama-qarshiliklar asosida bunyod bo‘lgan. Yuqoridagi maqol ham ana shu holatni izohlaydi. Tomirda qon oqadi. Demak u tiriklik belgisi. Ko‘pchilik insonlar o‘z manfaatlarini uchun harakat qiladi. Haq-huquqlari

uchun tortishadi, bahslashadi. Demak, tomir tagida qon oqadi, qon esa o'z manfaatini o'ylab oqadi. Qarindosh ham tagi yaqin inson. Biroq bu yaqin inson yovlik qilishga ham qodir.

Xasni ko'rsang Xizr bil.

Kitoblarda keltirilishicha, Xizir payg'ambarga boqiy umr berilgan bo'lib, ko'plab muhtoj odamlarga duch kelib ularning mushkulini oson qiladi. Biroq ko'pchilik ham o'ziga duch kelgan odamning Xizir ekanligini anglayvermagan. Xas esa qiymatsiz, yengil narsa. Bu maqolni keng ma'noda tahlil qiladidan bo'lsak, inson doimo e'tiborli bo'lishi, ba'zan u nazarga ilmagani narsa o'zi uchun najot yo'li bo'lishi mumkinligi aytilmoqda.

*Er yigitning ko'nglida
Egarlangan ot yotar.*

O'zbek xalqida azaldan er, yigit so'zlari ot, pichoq, do'ppi tushunchalari bilan birga yodga olinadi. Ayniqsa, ot er yigitlar hayotida alohida o'rin tutadi. Egarlangan ot hamisha mag'rur yuradi, boshini baland ko'tarib qadam tashlaydi. Er yigit ko'nglining egarlangan otga qiyoslanishi uning g'ururli ekanligidan dalolat beradi. G'ururli yigit uchun Vatan, oila, yor va do'st kabi tushunchalar muqaddasdir.

*O'g'rini o'g'ri desang, o'lgisi kelar
To'g'rini o'g'ri desang, kulgisi kelar.*

Ajdodlarimiz tafakkur doirasining kengligi vaziyatlarni kuzatib, ularga eng to'g'ri va haqqoniy bahoni bera olishida yana bir bor namoyon bo'ladi. O'g'ri odam aybsizligini isbotlash uchun ming o'lib, ming tiriladi. Turli bahonalar izlab, yolg'onlar to'qib aybini yashirmoqchi bo'ladi. To'g'ri odamni har qancha aybdor qilmang, u bu narsani hazilga yo'yadi. Chunki bu ishni qilmaganligini ayblayotgan odam ham yaxshi bilib turadi.

*Qizi bor qizi borga kulmasin
O'g'li bor o'g'li borga kulmasin.*

Bu holatga turmush hayotimizda ko'p bor duch kelamiz. Kimnidir ustidan kulgan yoki o'rinsiz tanqid qilgan vaziyatimiz ko'p o'tmay o'zingizning ham boshingizga tushadi. Ota-onalarimiz bizni yoshlikdanoq birovni ustidan kulmaslikka, gapirmaslikka o'rgatib kelishgan.

Bu narsa ularga ham ota-onalaridan meros qolgan. Birovni qaysidir jihatini yoki kamchiligini bolalarida uchrashidan qoʻrqib ularni gapirishdan oʻzlarini tiyib kelganlar.

Xulosa qilib aytganda, paremiyalarda, jumladan, maqollarda xalq madaniyati, dunyoqarashi, turli vaziyatlarga munosabati yaqqol aksini topadi. Ularni oʻrganish orqali maʼnaviyat ildizimizning juda chuqur va mustahkam ekanligini yana bir bor anglaymiz.

*Sh.Qulbulov,
OʻzMU talabasi*

TILSHUNOSLIKDA INTEGRAL VA DIFFERENSIAL SEMALAR MASALASI

F.de Sossyurning har qanday belgi ifodalovchi va ifodalanmish birliklaridan iboratdir deya ilgari surgan gʻoyasi taʼsirida lingvistik birliklar tadqiqida mentalistik yondashuv ustunlik qila boshladi va buning natijasida lingvistik semantika yoʻnalishi dunyoga keldi. XX asrning 60-yillaridan boshlab jahon tilshunosligida semantikaga eʼtibor kuchaydi. Shu tariqa leksemalar tahlilida semantik maydon tushunchasi, semema va sema kabi birliklarga turlicha yondashuvlar, qarashlar paydo boʻldi.

Sh.Rahmatullayev leksemalar haqida fikr bildirar ekan, faqat sememaga ega birliklarga leksema boʻla olashini¹ eʼtirof etadi. Leksema sememaga ega boʻlganidek, sememalar ham semalar yigʻindisidan tashkil topadi. Shu oʻrinda oʻz-oʻzidan sema nima? U qanday oʻziga xos jihatlarga ega kabi savollar tugʻiladi. Semema (leksik maʼno) tarkibiy qismlardan iborat boʻlib, ana shu tarkibiy qism(uzv)lar semalardir. Leksik maʼno belgilar yigʻindisidan iborat tarkibga ega boʻladi va bu belgilar semalar deb yuritiladi. Leksik maʼnoning tarkibiy uzvlardan iborat boʻlishi aniq, ammo bu tarkibiy qismlarni nima deb atash toʻgʻriroq boʻladi: belgimi, komponentmi yoki semami?

Nemis olimi M.Filipp belgi va sema tushunchalarini farqlab, semani semema komponenti, belgini esa referentning komponenti deb baholaydi. Bir belgini bir sema sifatida qarashimiz mumkin, ammo leksik oppozitsiyaga koʻra ularni farqlashimizga toʻgʻri keladi. Yaʼni referentning asosiy belgilari ongda namoyon boʻladi va tushunchada reallashadi.

Shu asosda ongda aks etgan referent tushunchaga aylanadi. Leksik ma'noda emotsional-ekspressiv va uslubiy buyoqdorlik ham yuzaga chiqib, bu jihatlar belgida emas, balki semada voqelanadi. Demak, leksik ma'no komponentini belgi sifatida e'tirof etsak, u holda tahlil jarayonida leksemaning emotsional-ekspressiv, uslubiy bo'yoqdorlik va shuning barobarida uslubiy xoslanganlik jihatlarini bu jarayondan chetda qoldirishimizga to'g'ri keladi.

Azim Hojiyev so'zning semantik strukturasi kiruvchi leksik ma'no ma'lum komponentlardan tarkib topishini ta'kidlab, sememaga oid elementlarni komponent deb ataydi. Demak, aytishimiz mumkinki, leksema referent belgilardan tashkil topadi va tushuncha uzvlarini ham belgi tariqasida olib, leksik ma'noning tarkibini komponentlardan iborat deyishimiz o'rinli bo'ladi. Differensial-semantik metodning faol qo'llanilishi natijasida lug'aviy birlik holatidagi so'z leksema, leksik ma'no semema, sememaning komponentlari esa sema deb qo'llanilmoqda.

Shu nuqtayi nazardan A.Hojiyev sememaning mundarijasini tashkil etuvchi birliklarni sema nomi bilan ataydi. Rus tilshunosi L.A.Novikov ham semalar yig'indisi sememaning ma'nosini qaror toptirishini bayon qiladi. M.Mirtojyev bu qarashlarni rad etmagan holda semalarning belgi ifodalashi shartligini ta'kidlaydi, semani referentning idual uzvi leksema belgisini ifoda etuvchi birlik sifatida e'tirof etadi.

Semalar qaysi jihatdan belgi ifodalashiga ko'ra: 1) so'zning semantik maydondagi mavqeyiga; 2) so'zning semantik taraqqiyotidagi holatiga; 3) so'z sememasi tarkibida tutgan o'rniga; 4) sintagmatik vazifasiga ko'ra tiplarga bo'linadi. Integral va differensial semalar masalasi semalarning bunday bo'linishida so'zning semantik maydonda tutgan mavqeyiga ko'ra ajratilishda diqqat markazda turadi.

Integral sema termini ilk bor fransuz tilshunosi B.Pote tomonidan tilga olingan bo'lib, ma'lum bir semantik maydondagi leksemalar sememasi uchun umumiy bo'lgan semani arxisema deb hisoblagan holda, shu semantik maydondagi kichik guruhgagina mansub bo'lgan leksemalar semasi uchun umumiy bo'lgan semani integral sema sifatida talqin etgan.

V.G.Gak, B.Potening fikrlariga qo'shilgan holda mana shu termini yoqlaydi. Shuningdek, integral sema umumiy sema (T.Garipov), musharak sema(A.Hojiyev), birlashtiruvchi sema (H.Ne'matov, R. Rasulov) nomlari bilan ham qo'llaniladi. O'ziga xos birlashtiruvchi semalar deb ikki va undan ortiq leksemalarni bir guruhga birlashtiruvchi, bir qancha

sememalar uchun umumiy sanaluvchi semalarga aytiladi. O'zaro integral semaga ega bo'lgan leksemalar hamma vaqt paradigmatic munosabatda bo'ladi va ma'lum bir semantik maydon uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Integral semaning mana shu xususiyatidan kelib chiqqan holda R.Rasulov "holat" arxisemasiga ko'ra semantik maydonga birlashgan fe'llarni to'qqizta semantik guruhlariga ajratadi. Xuddi shu asosda I.Q.Qo'chqortoyev nutq fe'llarining sakkizta, T.T.Musayev esa sezgi fe'llarining beshta kichik semantik maydonchalarini yaratadi va bu kichik maydonchalarning har biriga mansub fe'llar o'z doirasida aynan integral sema asosida birlashishini tahlil qilib beradi. Demak, integral sema yagona arxisemaga ega bo'lgan sememali leksemalarning semantik maydoni tarkibidagi kichik semantik maydonchasiga mansub leksemalar uchun umumiy bo'ladi. Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, ma'lum mazmundagi sema ko'plab leksemalar semasida uchrashi mumkin va bunday holatda o'xshash semali sememaga ega leksemalarni umumlashtirib, ularni bir guruhga birlashtiruvchi integral semani arxisema deb qaramaslik kerak. Arxisema ma'lum bir tur uchun umumiy bo'lib, integral sema mana shu tur ichidagi guruhlar uchun umumiy sema bo'ladi. Ya'ni, integral sema muayyan semantik maydondagi semantik guruhga mansub leksemalarning sememasi uchun umumiy bo'lgan, ularni ma'lum semantik maydonchaga birlashuviga xizmat qiluvchi semadir.

Differensial sema semalarning ierarxik tartibida uchinchi o'rinda bo'lib, o'zaro aloqador sememani bir-biridan ajratishga, farqlashga xizmat qiluvchi sema hisoblanadi. Mana shu jihatiga ko'ra ba'zi tilshunoslar tomonidan farqlovchi sema deb ataladi. "Farqlovchi semalar deb ikki leksemani bir-biridan farqlaydigan semalarga aytiladi". M.Mirtojiyev bu fikrga biroz e'tiroz bildirib, differensial sema ikki leksemani emas, balki ikki leksema sememasini bir-biridan farqlashini e'tirof etadi. Chunki differensial sema mavjud holatiga ko'ra, so'zlarning leksik-semantik guruh ichida o'z hajmini, o'ziga xosligini belgilab, leksik ma'no asosini tashkil qiladi. Leksema sememasidagi emotsional va uslubiy jihatlar aynan differensial semada namoyon bo'ladi. Qolaversa, differensial sema leksema sememasining qaysi turkumga mansub ekanligini ham belgilab beruvchi vositalardan biri sifatida qaraladi. Lekin differensial semaning bu xususiyati faqat sifat va ravish turkumiga mansub leksemalar sememasi turkumini belgilashda asos bo'la oladi. Ot va fe'l turkumlaridagi leksemalar sememasi uchun differensial semaning bunday xususiyatini e'tirof etish noo'rin bo'ladi, ya'ni differensial sema ot va fe'llarda turkum belgilamaydi.

Demak, differensial sema har bir leksema sememasining chegarasini, boshqa sememalardan farqini, o'ziga xos jihatlarini, ideal xususiyatlarini ajratib ko'rsatadi.

Xulosa qilishimiz mumkinki, har qanday leksik ma'no tarkibiy uzvlardan iborat bo'lib, bu uzvlar differensial-semantik metod talabiga ko'ra sema deb ataladi. Semalar sememaning uzvi sifatida uning referenti bo'lagini emas, balki muhim belgisini ifodalaydi. Semalar leksemaning semantik maydondagi o'rniga ko'ra to'rt tipga bo'linadi. Integral semalar semantik maydondagi semantik guruhlariga mansub sememalarni o'zaro birlashtirishga xizmat qilsa, differensial semalar ularning o'ziga xos jihatlarini ko'rsatishga, ajratishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmatullayev Sh. Semema-mustaqil til birligi. O'zbek tili va adabiyoti, 1984, № 5.
2. Xo'jayev D. SH. O'zbek tilida epitet. Filol. fan. nomz... diss... avtoreferat – Toshkent, 1996.
3. Mirtojdiyev M.M. O'zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010.
4. Hojiyev A. Semasiologiya. Fan, 1981.
5. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М. ВШ, 1982.
6. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.

*F. Qurbonova,
O'zMU magistranti*

KOMPYUTER LINGVISTIKASI – O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDAGI YANGI SOHA MAGISTRANTI

Prezidentimiz Islom Karimov: "Aql-zakovatli, yuksak ma'naviyatli kishilarni tarbiyalay olsakgina, oldimizga qo'ygan maqsadlarga erisha olamiz, yurtimizda farovonlik va taraqqiyot qaror topadi", – degan fikri ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy g'oyani ro'yobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri ekanligini ko'rsatadi. Ular o'zlarining ko'pgina nutqlarida yosh avlodni bilimli, komil inson va jahon talablariga javob bera oladigan kadr-

lar qilib tayyorlash hozirgi kunda oldimizga qo'yilgan asosiy maqsad ekanligini bejizga ta'kidlamaganlar. Albatta, yetishib kelayotgan yosh avlod jahon talablariga javob bera oladigan kadrlar bo'lishlari uchun avvalo chet tillarini mukammal bilishlari, kompyuter texnikasi va zamonaviy texnologiyalarni mustaqil boshqara olishlari lozim. Bugungi kunda davlatimiz jahonga yuz tutib o'zini iqtisodiy va siyosiy jihatdan rivojlangan davlatlar qatorida ko'rishni istar ekan, bu yo'lda biz yoshlar avvalambor, dunyoning ilm-fan, iqtisodiy, siyosiy, san'at va madaniyat hamda texnikaviy jihatdan yuqori rivojlanish pallasida turgan jahon mamlakatlarida to'plangan bilimlarni chuqur o'rganishimiz va mavjud tajribalarni amalda tatbiq etish yo'lidan hech og'ishmasdan ildam qadam tashlamog'imiz lozim. Hozirda mintaqamizdagi globallashuv jarayoni barcha sohalarida tezkorlikni, jadal taraqqiyotni talab etmoqda. Kompyuter tizimi esa barcha sohalar uchun qulayliklar, imkoniyatlar majmuiga va tarkibiy qismiga aylandi.

Kompyuter lingvistikasi yangi kirib kelgan va ko'pgina qirralari hali o'rganilmagan sohalaridan biridir. Shunday ko'rinishlardan biri *tezaurus* lug'at yaratishdir. Bunday lug'at avvalo insonlarga vaqtdan unumli foydalanish, bexato ishlash, har bir lug'at yoki kitoblarni izlab yurish muammosidan ozod etadi.

Tezaurus – «xazina» degan ma'noni anglatar ekan, haqiqatanda olib qaraydigan bo'lsak, tom ma'noda so'zlar xazinasini desak bo'ladi. Chunki unda har bir so'z keng ko'lamda ochib berilgan.

Tezaurus – maxsus tashkil qilingan axborot bo'lib, asosan qidiruv shakliga asoslanadi va til leksik birliklarning normaga keltirilgan holda tuzilgan shakli yani, lug'atidir. Dastlabki davrlarda *Tezaurus* tarkibidagi semantik munosabatlar tematik bo'limlardagi so'zlar guruhlari bilan belgilanadigan bir tillik lug'at sifatida baholanar edi. Masalan, 1962 yilda nashr qilingan (1-nashr, 1852) ingliz *Tezaurusi* (muallif P.M.Rodjet), tarkibida 240 000 so'z mavjud 1040 bo'limga ega. Ushbu *Tezaurusning* ko'rsatkichi (kaliti), bo'lim va bo'lim tarkibiy qismlari ko'rsatilgan so'zlarning alfavit bo'yicha joylashtirilgan ro'yxatini o'z ichiga oladi. Ingliz, fransuz, ispan tillari uchun umumiy an'anaviy *Tezauruslar* (alohida tillarning semantik tizimlarini ta'riflari) mavjud. *Tezaurusga* har bir so'zning asosiy semantik parametrlari hosilalarini belgilovchi bir tillik lug'atlar juda yaqin, masalan, S.I.Ojegovning rus tili lug'ati.

20 asrning 70 yillarida axborot-qidiruv *Tezauruslar* keng tarqaldi. Bu *Tezauruslarda* hujjatli axborotni qidirilishi avtomat ravishda amal-

ga oshirish imkonini beruvchi maxsus leksik birliklar – deskriptorlar alohida ifodalangan. Axborot – qidirishga asoslangan tilning leksik birliklari **deskriptorlar** sanalar eka, ular ma’lum bir sohaga oid bo’lgan matnlardan ajratib olinadi, kalit so’z sifatida foydalaniladi. Masalan, deskriptor sifatida har qanday kalit so’z (ko’p ishlatiladigan yoki qisqa so’zlar afzal) yoki so’z birikmasi yoki sonli kod tanlanishi mumkin. Tabiiy tilning ko’p qiymatli so’ziga bir necha deskriptorlar mos keladi, bir necha sinonimik so’zlar va iboralarga bitta deskriptor mos keladi. Bunday Tezaurusning har bir so’zi bilan sinonimik deskriptor taqqoslab ko’riladi, va deskriptorlar oshkora ravishda semantik munosabatlardan dalolat beradilar.

Tezaurus so’zlar o’rtasidagi semantik bog’lanishlarni quyidagilar ifodalaydi: antonimlar, sinonimlar, giponimlar, giperonimlar, guruhlar.

Sinonimlar – yozilishi har xil, mazmuni (ko’rilayotgan fan sohasida) bir xil so’zlar (so’z birikmalari): *yalmog’iz* *κ yovuz sehrgar*.

Antonimlar – qarama-qarshi muvazunli so’zlari: *yaxshi* – *yomon*.

Giponim – boshqa umumiy tushunchaning shaxsiy hodisasi bo’lgan atama.

Giperonim – aksincha, boshqa qator shaxsiy tushunchalar uchun umumiy bo’lgan atama.

Tezauruslarda har bir so’z yoki so’z birikmasi shunday talqinda yoritiladi. O’zbek tilshunosligimizda bunday lug’atlar ustida hali keng ko’lamda ishlar qilinmagan. O’zbek tiliga xoslangan tezauruslar yaratilishi fanga va biz yoshlarga nisbatan berilayotgan imkoniyatlardan oqilona foydalanishning bir ko’rinishi deb atasak bo’ladi.

Lingvistikada til inson bilan mutanosiblikda, juftlikda talqin qilinadi, ya’ni lingvistikada inson zaruriy hol deb tavsiflanadi. Kompyuter lingvistikasi esa tavsiflash jarayonida shaxsning ishtirokiga o’rin qoldirmaydi, u ko’proq kompyuterga moslashtiriladi. Bu nafaqat jamiyatga foyda, qolaversa, asosiy maqsadimiz insoniyatning og’irini yengil qilish, unga keng imkoniyatlar yaratish ekan, bu ham shunday imkoniyatlardan biri desak, mubolag’a bo’lmaydi.

Kompyuter lingvistikasi ustida yanada ko’proq ishlash, izlanishlar olib borish, tilimiz imkoniyatlaridan foydalangan holda bu fanga yanada chuqurroq yondashmog’imiz lozim.

INSON KASALLIKLARINI IFODALOVCHI LEKSEMALARDA SEMANTIK MUNOSABAT

Lisoniy birlik bo'lmish leksemalar ongimizda turli paradigma hosil qilgan holda yashaydi. Bu paradigma har xil semantik munosabat asosida vujudga keladi. Semantik munosabat deganda leksemaning mazmun tomoni bo'lgan semema bilan bog'liq munosabat tushuniladi. Sinonimik, antonimik, giponimik munosabatlar semantik munosabatning ko'rinishlaridir.

Inson kasalliklarini ifodalovchi leksemalar terminologik leksika tarkibiga kiradi. Ilmiy atama sifatida ularning aksariyati grekcha bo'lsa-da, ba'zi leksemalar umumiste'mol leksikadagi ma'nolarning maxsuslashuvidan hosil bo'lgan. **Bod**, **bo'g'ma**, **qizilcha** kabi kasallik otlari bunga misol bo'la oladi. Bu leksemalar ifodalaydigan kasallik bilan ularning umumiste'mol leksikadagi ma'nosi o'rtasida bog'liqlik bor. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da **bod** so'zining birinchi ma'nosi shamol, yel deb izohlangan. Ikkinchi ma'nosi esa mushak va bo'g'inlarning yallig'lanishi (revmatizm, radikulit) deb ko'rsatilgan. Professor Sh.Rahmatullayev "O'zbek tilining etimologik lug'ati"da bu ikki ma'noning bog'liqligini ko'rsatib bergan. "Revmatizm kasalligi ob-havoning o'zgarishi, namgarchilik bilan bog'liq; shunga ko'ra o'zbek tilida **bod II** oti revmatizm kasalligini anglatish uchun ishlatilganligi tabiiy."¹ **Bo'g'ma**, **qizilcha** leksemalari ham kasallik oti sifatida bir belgisi bilan umumiste'mol leksikada anglatadigan ma'nosiga borib bog'lanadi.

Kasallikni ifodalovchi leksemalarning sememalaridagi atash va vazifa semasining bir xil bo'lishi ularda sinonimik munosabatni vujudga keltiradi. Lekin bu sinonim leksemalar sememalaridagi ifoda semasi ularni farqlab turadi. Masalan, **gangrena** va **qorason** sinonim leksemalar bo'lib, ularning atash va vazifa semalari aynan bir xil. Biroq bu leksemalar qo'llanish doirasiga ko'ra **gangrena** "kitobiy"ligi, **qorason** esa, asosan, "so'zlashuvga xos"ligi bilan farqlanadi.

Kasallik nomlarida antonimiya ham o'ziga xos namoyon bo'ladi. Organizm faoliyatida me'yor ta'minlanishi uning sog'lomligini anglatrsa,

¹ Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. III (forscha, tojikcha birliklar va ular bilan hosilalar). Universitet nashriyoti. – T.: 2009.

kasallik bu me'yorning buzilishi, ortib yoki kamayib ketishi natijasida yuzaga keladi. Demak, bunda me'yor – sog'lomlik ziddiyatdagi leksemalarni bog'lovchi, oraliq bo'g'in bo'ladi. Masalan, **gipertoniya** (qon bosimining ko'tarilishi) – me'yor – **gipotoniya** (qon bosimining pasayib ketishi). **Bradikardiya** (yurakning sekin urishi) – me'yor – **taxikardiya** (yurakning tez urishi).

Kasallik ifodalovchi leksemalardagi semantik munosabatning yana bir turi gipo-giperonimiya bo'lib, bu ko'p hollarda giponimning leksik lakuna orqali ifodalanishi bilan xarakterlanadi. Natijada leksik lakuna nutqiy nominativ birlik bilan to'ldiriladi. Organizmning allergenlar deb ataluvchi omillar ta'siriga o'ta sezgir bo'lishi **allergiya** deyiladi. Uning ovqat **allergiyasi**, **bakterial allergiya**, **chang allergiyasi**, **dori allergiyasi** kabi turlari bor. Demak, bu o'rinda **allergiya** giperonim, uning turlari esa giponim bo'ladi. Giponim giperonimga qaraganda kasallikni aniqroq ifodalab beradi.

Inson kasalliklarini ifodalovchi leksemalarning leksik-semantik munosabatini o'rganish ulardagi kichik ma'no farqlarini ham ochilishiga, har bir leksemaning uslubga munosabati masalasining aniqlashishiga olib keladi. Qolaversa, terminlar va umumiste'mol leksikaning bir-biriga ta'sir darajasini ko'rsatish ham leksemalar semantikasini chuqur o'rganishni talab qiladi.

S.Yoqubova
O'zMU magistri

SO'ZLASHUV NUTQI SINTAKSISI SO'Z BIRIKMALARIDA KELISHIKLAR MA'NODOSHLIGI

Umuman, eski o'zbek tilining grammatikasida bo'lgani singari hozirgi o'zbek adabiy tili grammatikasida ham kelishiklar ma'nodoshligi uchraydi. Bu farqlarni adabiy til boyishiga xizmat qiladigan shevalar (qipchoq shevasi) misolida ko'rib chiqamiz. Ma'lumki, shevalararo farq qiluvchi xususiyatlar, asosan, so'z birikmalari va kelishiklarni funksional paralellizmida ko'rinadi. Aniqlovchi va aniqlanmish birikmasi ba'zi shevalarda (Samarqand, Buxoro, Qashqadaryoning ayrim shevalarida) izofa birikma sifatida qo'llanadi: *Osh palov* va boshqalar kabi. Shuningdek, izohlovchilar ham tojik tilining ta'sirida izofa birikmani

tashkil qiladi: akamullo, ukamullo. Vaqt ma'nosini ifodalovchi soat bir, soat o'n ikki birikmalari ham tojik tilidagi izofa birikma sifatida qo'llaniladi. Soati yak. Bu hol o'zbek tilining boshqa dialekt va shevalarida deyarli uchramaydi.

Kelishikli boshqaruv munosobatidagi birikmalarning qo'llanishida ham shevalararo farqlar mavjud. Bunday birikmalarda bir kelishik qo'shimchasi o'rniga boshqasi qo'llanishi ayrim shevalar uchun xos bo'lsa, boshqa shevalarda umuman ishlatilmaydi. Masalan, jo'nalish kelishigi (-ga) o'rnida o'rin-payt kelishigining (-da) qo'llanishi faqat Samarqand, Qashqadaryo qipchoq shevasida (kimga ishi bor, kimga gapi bor, bir kunga //kunda/ borip kelaman) shevalari uchun xos bo'lsa, Toshkent tip dialektlarida uchramaydi. Qaratqich kelishigi bilan tushum kelishigi o'zaro farqlanmagan holda, parallel qo'llanishi esa barcha shevalar uchun xos.

Tushum kelishigining qaratqich kelishigi o'rnida: bizdi kitopimiz, (bizni kitobimiz) qishdi kuni (qishni kuni), sizdi o'yingiz(sizni uyingiz) kabi. Jo'nalish kelishigining o'rin-payt va chiqish kelishiklari o'rnida: bir kunga (//kunda/ qaytip kelaman). Ba'zan jo'nlish kelishigi -a, -ya shaklida qo'llaniladi. Bu esa jo'nalish kelishigining tarixiy taraqqiyotiga borib taqaladi. Yuqorida keltirilgan -a, -ya qo'shimchasi jo'nalish kelishigining qipchoq lahjalari tarixiy shakllarida uchrashini kuzatishimiz mumkin. Qashqadaryo viloyatining shahar shevasida: onamikiya bogan-dim (onamnikiga borgandim) birikmasida ham uchratishimiz mumkin. Bu yerda -ga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi -ya tarzida ifodalanyapdi. Ba'zan esa tushum kelishigi bilan aralash qo'llanilaveradi: mashinaga minmoq// mashinani minmoq/. -da va -ga qo'shimchalarining vazifa jihatidan yonma-yon qo'llanilishi Buxoro, Samarqand shevalaridagi kabi darajada emas. Bu ikki kelishikning o'zaro almashinib kelishi faqat hozirgi davrga xos hodisa emas. Masalan, jo'nalish kelishigining -ya belgisi qadimgi turkiy tilda o'rin-payt kelishigi ma'nosini ifodalay olgan: yaraya(shimolda//shimolga/), quriya(g'arbda// g'arbg). Binobarin turkiy tilda o'zaro differinsiallashmagan ham edi.

Shevalardagi odatiy hollar singari qipchoq shevasida ham nafaqat gap va so'z birikmalarida kelishiklar almashinib qo'llanilishini, balki fe'l shakllarining o'zgarishlari ko'zga tashlanib turadi: bozorga qollim (// bozorda qoldim). -ga jo'nalish kelishigi o'rnida -da o'rin-payt kelishigi qo'llanilgani ko'rinib turibdi. Qoldim fe'lida esa -di, zamon qo'shimchasiga -m, egalik qo'shimchasi qo'shilgan. Sheva variantida esa -d

undoshi ishlatilgan. Bu kabi misollarni birgina qipchoq shevasi tarkibida emas, balki boshqa shevalar tarkibida ham uchratishimiz mumkin. Kelishiklar va qo‘shimchalar ma‘nodoshligini grammatik formaning tarixiy shakli deb atasak ham bo‘ldi. Tarixiy asarlar, jumladan, Alisher Navoiy asarlari, umuman eski o‘zbek adabiy tilidagi qipchoq elementlari qaratqich kelishigi ko‘rsatkichining ko‘p hollarda saqlanib qolganligi (ma‘lumki, bu kelishik ko‘rsatkichi III shaxs birlik sondagi olmoshlardan keyin -a shaklida qo‘llaniladi). “boshinda”, “qoshinda”, “uyinda” kabi so‘zlarda o‘rin-payt kelishigining qo‘shimchasidan oldin qipchoq guruhiga kiruvchi shevalarda saqlanib qolgan, qadimgi turk tiliga tegishli bo‘lgan -in qo‘shimchasining qo‘llanilishi mayllarda qadimgi qipchoq elementi -in ning uchrab turishi I va II shaxs birlik sondagi olmoshlarning “men” va “sen” shakllarida qo‘llanilishi va shunga o‘xshash juda ko‘p holatlarda ko‘rinadi.

Shuni aytish mumkinki, hozirgi o‘zbek adabiy tili grammatikasida mavjud bo‘lgan kelishiklar ma‘nodoshligi, eski o‘zbek adabiy tilining grammatikasida shevalararo parallel qo‘llanilishi ham uchraydi. Bunday o‘zgarishlar eski o‘zbek tili va adabiy til so‘zlashuv nutqida hozirgacha istemolda. Yillar o‘tsada kelishiklar sinonimyasi saqlanib kelinmoqda.

Tatar tilshunosi D.G.Tumasheva ham kelishiklarning funksional paralelizmi hodisasini quyidagicha izohlaydi: “Bir kelishik formasi o‘rniga ikkinchi bir kelishik shaklining qo‘llanilishi bir vaqtlar kelishik qo‘shimchalari turkumga ajralmagan, kelishik formalarining differentsiatsiya qilinmagan davrdagi holatini saqlab qolgan yoki hozirgi tillarda ayrim kelishik formalarining o‘z vazifasini yo‘qotib, ba‘zilarining vazifasi esa kengayishini ko‘rsatadi”. Kelishiklarning funksional paralelizmi adabiy tildan farq qiluvchi dialekt va shevalari uchun ham xos.

Dialekt va shevalarning o‘ziga xos xususiyatlari nafaqat so‘z birikmalarida, balki qo‘shma gaplarning tuzilishida ularning o‘zaro tartibida ham ko‘rinadi. Yuqorida qayd etilgan sintaktik xususiytlarning ayrimlari faqat dialektal nutq uchun xos bo‘lsa (izofa birikmalar, kelishiklarning funksional paralelizmi, qo‘shma gaplarning o‘ziga xos tomonlari), ba‘zilar umuman jonli so‘zlashuv nutqiga xos (inversiya, ilova konstruksiya, bo‘laklarni tejash-ekonomiya, pleonazim hodisalari va boshqalar). Bu xususiytlarni o‘rganish hozirgi o‘zbek adabiy tilida gaplarni bo‘laklarga ajratishida aniqliklar kiritishga yordam berishi mumkin.

МАКТУБЛАРНИНГ ПРАГМАЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ ХУСУСИДА

Барча соҳаларда бўлгани каби тилшуносликда ҳам жамият та-раккиёти, давр тақозоси билан ўзига хос ўзгаришлар кузатилади. Айниқса, бу ҳолат тилшуносликнинг бошқа фанлар билан алоқаси кучайиши натижасида юз берди. Натижада лингвокультурология, психолингвистика, этнолингвистика, социолингвистика, нейро-лингвистика, когнитив лингвистика каби тилшуносликнинг махсус интегратив йўналишлари шаклланди. Улар орасида прагмалингвис-тика алоҳида ўрин тутади.

Прагматика аслида фалсафий атама бўлиб, “иш”, “ҳаракат” каби маъноларни англатади. Прагматика фанда Ч.Пирс, Р.Карнап, Ч.Моррис ва Л.Витгенштейн каби файласуф олимлар томонидан тарғиб этилди. “Прагматика учун инсон белгидан нима учун (қан-дай мақсадда) фойдаланади ва бу қандай (қай йўсинда) бажарилади каби масалалар муҳим бўлса, унда беихтиёр белгиларнинг ўзаро бирикиб, лисоний структура тузиши (синтаксис) ҳамда ушбу бел-гилар тузилмаси улардан фойдаланувчилар хоҳишидаги маънони ифодалаш мумкинлиги (семантика) ҳақидаги саволлар ҳам прагма-тик таҳлил қамровига ўта бошлайди”¹.

Мазкур янги соҳа бўйича матнларни таҳлил қилиш анъанавий лингвистик таҳлилдан фарқ қилади. Прагматик таҳлилда нутқнинг мақсад ва вазибалари, нутқий ҳолат типи, сўзловчининг тинглов-чига муносабати, шунингдек, муайян бир матнда очиқ ёки ёпик маънонинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги, сўзловчининг ахлоқий, интеллектуал, эмоционал хусусиятлари каби лисоний белгилар (баъзан новербал воситалар) воситасида аниқланади. Прагматик таҳлилда шу нарсага амин бўлиш мумкинки, бунда сўзловчи ва тингловчи битта тилда гаплашиши, бир-бирига вазият аввалдан маълум бўлиши зарур. Акс ҳолда таҳлилда ўзгача ҳулосалар ву-жудга келиши мумкин.

Ҳар бир прагматик таҳлил тилларда турлича маъно мазмун касб этиши мумкин, бир тилдаги матн таҳлили, бошқа тилдаги

¹ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008.

таҳлилга ўхшамайди. Чунки ҳар бир тилнинг замирида ўша тилда гаплашувчи халқнинг маънавияти, маърифати, менталитети, ўзига хос турмуш тарзи акс этиб туради. Буни қуйидаги матннинг прагмалингвистик таҳлили орқали яққолроқ кўришимиз мумкин. “Ўткан кунлар” романида Кумушнинг Тошкентга бориш олдидан Отабекка йўллаган мактуби. Мактуб шундай бошланади: “*Юсуф савдосида беқарор Зулайҳо исмидан, Мажнун ишқида йиғлаган Лайли отидан – сизга бошимдаги сочларимнинг тукларича беҳад салом. ...*” мактубдаги саломлашув жумласининг ўзидаёқ ўзига хос прагматикани кўриш мумкин. Кумуш ёшлик даврларидан ўқиб, эшитиб катта бўлган буюк муҳаббат тимсоллари “Юсуф ва Зулайҳо”, “Лайли ва Мажнун” афсоналарини тилга олади. Нуткининг илк жумласидаёқ прагматикага хос имплицит, яъни маънони яширин ифода этиш усули акс этган. Кумуш ўз саломида: “Сизни беҳад севувчи Кумушингиздан (миллионлардан ортик) салом” дедим. Шу билан бирга юкоридаги қахрамонларни бекорга тилга олмаган, балки “мен ҳам сизнинг ишқингизда, соғинчингизда, биргина кўриш иштиёқида қуйиб адо бўлмоқдаман” мазмуни ҳам мавжуд. Шунингдек, инсон бошидаги соч толалари беҳад кўпдир, санаб санаб етиб бўлмаса керак, унинг бу жумласида соғинч ҳисси шундоқ акс этиб турибди. Бу каби яширин дил изҳорлари фақатгина бизнинг ўзбекона миллий менталитетимизга хос хислатдир.

Сўнгра мактубини “*Мендан – ҳадду ҳисобсиз гуноҳ, сиздан – кечирिश...*” дея давом эттиради. Бунга сабаб “ўша шум кампирнинг олиб келган хатига ишониб, шайтоннинг гапларига кириб, сизга ишонмадим, суйган кишимга ишонмадим, дея ўзини гуноҳкор санайди. Чунки, ахир “*Муҳаббатнинг ўзи икки инсоннинг бир – бирига бўлган юксак даражадаги ишончи-ку.*”

“*Ул кунларни унутинг, унутманг, аммо мен унутдим. Шунинг учун сўзимни ўзимнинг охири, ҳам чин бахт ислари ҳидлаган тарихимдан бошлайман.*” ...дея мактуб давом этади. Унинг биринчи жумласида “ўша машъум кунларни сиз ҳам, мен ҳам унутамиз” деган таъкиди кучлироқдир. Бу гапда “аммо” зидлов боғловчисининг ўрни мустаҳкам. Бу боғловчи орқали Кумуш гапида охири ҳукмдек мазмун мавжуд. Кейинги жумласида “ҳам” юкламаси қўлланилган бўлиб, “ўша қора кунларидан олдин, Отабек билан бирга, ҳамнафас дақиқаларини энг бахтли онлари, бахт тўла тарихи” эканлигини таъкидлаб, маънони янада кучайтирмоқда.

“... икки йил бўйи Марғилон келиб юришларизни мен ўзимча ешдим, лекин топиб ешдим: сизнинг барча машаққатларингиз – душманларингиздан ўч олиш бўлганини онгладим. Йўқса мени кўрар эдингиз, кўргингиз келмаганда ҳам бошқалар сизни кўрар эдилар, тўяр эдилар...” дея мактубини давом эттиради. Кумушнинг бу нутқида анчагина иддао, эътироз, хафачилик борлигини билиш мумкин. Чунки, у “икки йил давомида неча марта келган бўлсангиз ҳам, ҳеч бири мен учун эмаскан-да, дарди хаёлиз фақат душманлардан ўч олиш экан-да. Акс ҳолда ёнимга келар эдингиз, сизнинг кўргингиз келмаса, менинг кўргим келганди, сизни соғингандим” демоқчи. Бу гапида *бошқалар* олмошини моҳирлик билан мен олмошининг ўрнида қўллаган.

Мазкур мактубни таҳлил қилар эканмиз, лингвистик мазмун билан бирга, сўзловчининг нутқида намоён бўлган ахлокий, эстетик, психологик ҳолатларини прагматик баҳолаш ҳам керак. Мактубдаги “Сиз олийжанобсиз: эски қадрдонлик ҳурматига кўнгиш учун кулиб боқарсиз. ...Аммо ...суйганингиз кенжангизнинг жеркишларидан, қарганишларидан беҳад кўрқаман, ўзимда йўқ кўрқаман. ...рақибам келди деб ўйламасин. Ниҳояти мақсадим икки дўстқа бир чўрилиқ ва шу муносабат билан биравларни кўриб юриш...” жумлалари асосида Кумушни ҳам этик, ҳам эстетик, ҳам психологик жиҳатдан баҳолаш мумкин. Нутқдаги “олийжаноблик”, “қадрдонлик ҳурмати”, “икки дўстқа чўрилиқ” каби ифодалари унинг юксак ахлокий фазилатлари борлигини кўрсатади. “Кулиб боқарсиз”, “жекиришларидан кўрқаман”, “қарганишларидан кўрқаман”, “рақибам келди деб ўйламасин”, “ўзимда йўқ кўрқаман”, “мени оғритмасин”, “кўчадан ҳайдалмасам эди” кабилар орқали Кумушнинг айнан ўша пайтдаги психологик ҳолатини баҳолаш мумкин.

Бу каби прагмалингвистик таҳлилни матнларда ўтказишда бир хил натижаларга эришилмайди. Айниқса, бундай таҳлил таржима асарларида амалга оширилса, умуман ёзувчининг мақсадидан бошқа бир фикрга келиш мумкин. Бу каби таҳлилда таҳлил қилувчининг қайси миллат ва қайси тил вакили, унинг дунёқароши, ақл заковати, фаросати, зеҳни каби хусусиятлари муҳим ўринга эга.

Умуман, прагмалингвистикада нутқнинг вазияти ва мақсадини очишда, сўзловчининг ҳолатини белгилашда лисоний ва нолисоний омил ва воситалар яхлит олинади.

ОЛМОШЛАРНИНГ– ПРАГМАТИК ТАҲЛИЛИГА ДОИР

Прагмалингвистика сўзловчининг ҳар қандай шароитда нимани ва қандай мақсадда гапирётганини очиб беради. Жараёнини ўрганиш шу билан якунланмайди, сўзловчининг коммуникатив мақсади очилгандан сўнг, тингловчида юз берадиган айтилган ифоданинг прагматик эффе́кти (таъсири) ҳам ўрганилади. Демак, лисон ва нутқда инсон омили муҳим ўринга чиқарилади. Чунки кишининг шахсий прагматик таъсири нутқнинг қай йўсинда боришини белгилайди. Мана шу каби жараёнларни ўрганиш учун албатта, аввало, лисоний бирликлар (шу билан бирга нолисоний бирликлар) тадқиқ ва таҳлил этилиши лозим. Ҳозирги кунгача прагматик жиҳатдан ўзбек тилида турли сўз туркумлари: от, сифат, феъл, олмошлар, ёрдамчи сўзлар ва бошқа турли қўшимчалар юзасидан тадқиқотлар амалга ошириляпти. Албатта, ҳар бир тадқиқотнинг прагмалингвистика соҳасида ўзига хос ўрни мавжуд.

Сўз туркумларидан олмошлар ҳам прагматик таҳлилга тортилган. Бундай тадқиқ ва таҳлилларни М.Ҳақимов, И.Қобилов, М.Ҳамроев, Д.Лутфуллаева, О.Юсупова каби олимлар ўз ишларида маълум даражада ёритганлар. Ўзбек тилидаги кишилиқ олмошлари, кўрсатиш олмошлари ва бошқа турлари ҳам прагматик-семантик таҳлил остида ўрганилмоқда. Авваллари анъанавий талқинда олмошлар, асосан, бирор предмет ёки ҳодисани номлаш вазифасини бажармайди, уларга ишора қилади, дея баҳоланган. Унинг мазмун доираси тор кўринишга эгадек эди. Аммо юқоридаги олимлар олмошларнинг ҳам нутқий фаолиятда ўзига хос мазмун-моҳияти ва муҳим ўрни мавжудлигини исботлаб беришди. Масалан, М.Ҳақимов ўз тадқиқида шундай ёзади: “...Олмошларнинг иккинчи жиҳати улар нутқ вазияти билан боғлиқ ҳолда нутқий этикет шаклларида бири сифатида сўзловчининг тингловчи ҳамда нутқ иштирокчиларига муносабатини ифода этади”¹. Демак, олмошларнинг мазмун – моҳиятини маълум бир нутқ контекстидан билишимиз мумкин. Масалан, “*Биз шу ернинг бойларидан бўламиз-да*” гапини кўрсак, бу

¹ М.Ҳақимов. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини. Филол. фанлари доктори...дисс. Т; 2001. 66-бет.

гапнинг бошқа тилларда таржимаси ва маъноси кўпчиликка тегишлиликни англатади. Аммо ўзбек тилида маълум бир контекстда бир сўзловчининг тингловчига ўзини таништириши, ҳамда айнан шу нутқида сўзловчининг тингловчига нисбатан менсимаслик, ўзини ундан анча юкори эканлигини таъкидлаш мазмуни мавжуд. *Биз* кишилик олмоши менсимаслик, кеккайиш каби мазмунидан ташқари, бунга зид бўлган камтарлик, камсукумлиқ, оддийлик мазмунини ҳам англатади. Масалан, “...*Шуларни ҳисобга олиб, биз бу сўзларни ўзимизнинг тадқиқот мавзуимизга жалб қилмадик...*”². Мазкур нутқда *биз* олмоши айнан *мен* кишилик олмошининг мазмунига тенг ва нутқда сўзловчи камтарлик мазмунида *биз* кишилик олмошидан бевосита фойдаланган. Умуман, илмий адабиётларда, илмий изланишларда *мен* дея қўлланиш ҳолатлари кам учрайди.

Маълумки, ҳар бир тилдаги сўз, турли бирикма, ҳаттоки, кўшимчалар ҳам ўша тил ва миллат вакилининг ўзига хос хусусиятлари, маънавияти ва маданиятини акс эттиради. Айниқса, бу борада ўзбек тилида ҳеч бир тилга ўхшамас ўзига хосликлар мавжуд. Бундай фарқларни кўриш учун муайян нутқий фаолиятни ўрганиб, уни прагматик таҳлил қилганда яққол намоён бўлади. Масалан, “...*Ниҳояти мақсадим икки дўстқа бир чўрилик ва шу муносабат билан биравеларни кўриб юриш...*” (А.Қодирий. “Ўткан кунлар”). Бу жумлада гумон олмоши ҳисобланмиш *бир*ов сўзи қўлланилган, аммо айнан мазкур нутқда бу олмошнинг маъноси ўзга бир нотаниш инсонни англатмайди. Мактубдан олинган бу парча ўзбек қизи Кумушга тегишли бўлиб, айнан унинг нутқида ўзбекона ҳаё – ибод, одоб, латофат ва назокатни кўриш мумкин. Чунки бу нутқда у “бегим, биргина ниятим, сиз билан Зайнабга хизмат қилсам ҳам майли, факатгина сизнинг ёнингизда бўлсам, сизни эрта-ю кеч кўриб турсам, менга шунинг ўзи етарли”, демоқчи. Гапдаги *бир*ов айнан Отабекнинг ўзи. Демак, нутқ ҳосил қилишда, унинг ижросида ҳар бир сўзловчининг ўзига хос шахсий хислатлари муҳим ўринга эга. Шунингдек, ўзбек тилида *улар* кўплик маъносини берувчи кишилик олмоши ҳам мавжуд. Аммо ўзбеклар нутқида, муайян бир нутқ контекстида *улар* таркибидаги -лар аффикси кўпликни билдирмасдан, бир кишига одоб юзасидан ҳурмат маъносини беради. Масалан, уйга кимдир келиб, аёлдан турмуш ўртоғини

² М.Хамроев. Ҳозирги ўзбек тилидаги кўрсатиш олмошларининг функционал – семантик хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди...дисс. – Т.: 1996. 18-бет.

сўраса-ю, тополмаса, ўзининг нега келганини айтиб кетади. Шунда аёли “Келсалар, уларга айтиб қўяман”, дейди. Айнан бу нутқда орқадан бўлса-да, хурмат учун *улар* олмошининг қўлланиш ҳолати мавжуд.

Умуман айтганда, матнларни, хоҳ у оғзаки бўлсин, хоҳ у ёзма бўлсин, прагмалингвистик жиҳатдан тадқиқ қилиш амалий аҳамиятга эга. Бу тил бирликлари турли имкониятларининг нутқда воқеланган хусусиятларини аниқлаш имконини беради.

*М.Холмурадова,
ЎЗМУ магистранти*

“КУТАДҒУ БИЛИГ”ДА СИНОНИМЛАРНИНГ БАДИИЙ ТАСВИР ВОСИТАСИ СИФАТИДА ҚЎЛЛАНИШИ

“Ўзбек тилшунослиги адабий тил сатҳларига оид долзарб масалаларга тегишли кўндан кўп изланишларга эгалиги, чунончи, бадий услубият масалаларига тааллуқли тадқиқотлар кесимида муайян ютуқларни қўлга киритганлиги билан фахрланса арзийди”¹.

Таъкидлаш зарурки, нафақат адабий тил, балки турфа қабила ва элатлар сўзларидан мукамал хабардор бўлган Юсуф Хос Ҳожиб ҳар бир лексеманинг маъно нозикликларини ҳисобга олиб, ўта билимдонлик билан қўллаган кўп ўринларда лексемаларга семантик вазифалар юклашнинг уддасидан чиққан”. “Қутадғу билиг” матнида қўлланилган бадий актуаллашган синонимик қаторлар сон жиҳатдан ҳаддан ташқари кўплиги билан ажралиб туради².

“Қутадғу билиг” матнида берилган синонимик қаторлардан бири Аллоҳ, пайғамбар (с.а.в), халифалар хусусиятларини беришда қўлланилган синонимлар. “Қутадғу билиг” асарида синонимлар, даставвал, Қодир Оллоҳ, Пайғамбар (с.а.в), халифаларнинг хусусиятларини ифодалашда ишлатилган. Яратувчининг сифатлари мадҳ этилганда синонимлардан ўринли фойдаланилган:

йаратған - тўрпйтән – “яратувчи”, бино қилувчи:
Улуғлуқ идиси уған зуъл-алал

¹ Дадабоев Ҳ. “Қутадғу билиг” матнида бадий актуаллашган лексик воситалар хусусида. – Т., 2010. – Б. 48-49.

² Дадабоев Ҳ. “Қутадғу билиг” матнида бадий актуаллашган лексик воситалар хусусида. – Т., 2010. – Б. 49.

*йаратган төрүтән ма қадир камал (2/55)*³ – (“Улуғлик сохиби, кодир зулжалол, Яратувчи, бино килувчи ҳамда кодир камол”. (2/51-6)⁴.

Мазкур байтда **йаратган, төрүтән** сўзлари “яратувчи, бино қилувчи” маъноларини ифодалаган. Бу сўзлар бир хил луғавий маънони ифодаласа-да, семантик бўёқдорлиги жиҳатидан фарқ қилади. Юсуф Хос Ҳожиб қўллаган ҳар икки сўз туркий бўлиб, **йаратган** ҳозирги адабий тилда ҳам қўлланади; **төрүтән** сўзи истеъмолдан чиққан, архаизмга айланган. **Төрүтән** сўзининг **төр** асоси ҳозирги “оёқ узра тик вазиятда бўлмоқ” маъносидаги **турмоқ** феълининг “ҳаракатга келмоқ, кўзгалмоқ, кўтарилмоқ” семаларига (ЎТИЛ, IV, 198) алоқадор. **Төрүтән** сўзининг маъноси ҳозирги адабий тилда форсча-тожикча **бунёд** сўзидан ясалган **бунёд бўлмоқ** (ЎТИЛ, I, 374), **барпо** сўзидан ясалган **барпо бўлмоқ** (ЎТИЛ, I, 171), арабча **бин** сўзидан шаклланган **бино бўлмоқ** (ЎТИЛ, I, 266) лексик бирликлари орқали ифодаланади. Юсуф Хос Ҳожиб Аллоҳни **йаратган** деб сифатлаганда унинг “йўқдан бор қилган”ига, **төрүтән** деганда “тирикликни дунёга келтирган”ига ишора қилган. Бу ўринда синонимлар “яратиш” маъносининг турли семаларини намоён қилишга хизмат қилган.

Пайғамбаримизнинг хусусиятларини беришда ҳам синонимларнинг аҳамияти бекиёсдир: **тузйин-алсақ** – “тўғри”, “мулойим”, “юмшоқ”, “хушмуомала”; **урутлуғ-бағирсақ - ақи - кеҗ элиг** – “андишали”, “меҳрибон”, “саховатли”, очик қўл”:

Тузйин эрди алсақ қлинси сили

урутлуғ бағирсақ ақи кеҗ элиг (43/65) “Мулойим, юмшоқ табиатли, хушфёъл(эди), Андишали, меҳрибон, саховатли, очик қўл эди” (42/65)

Ушбу байтда Пайғамбар (с.а.в)нинг фазилатлари тараннум этилган бўлиб, мисраларда қўлланган синонимлар уларнинг сифатларини янада ёрқинроқ ифодалаб беришга хизмат қилган. Байтдаги **тузйин – алсақ** синонимик қатори Пайғамбар (с.а.в)нинг “тўғри”, “мулойим”, “юмшоқ”, “хушмуомала” табиатини акс эттиришга хизмат қилган. **Тузйин** туркий сўз бўлиб, лексема асосидаги **туз** се-

³ Dissertatsiya misollari “Qutadg‘u bilig”ning G‘.Abdurahmonov, B.To‘xliyev, A.Rustamov, H.Dadaboyev nashri asosida berildi: “Qutadg‘u bilig”. I, II, III, IV, V jildlar. – T. Jahon print, 2011. Dastlabki raqamlar bayt tartibini, keyingi raqamlar misol olingan sahifani bildiradi.

⁴ Baytlar mazmuni Q. Karimov nashri asosida berildi va shu nashr sahifasi ko‘rsatildi: Karimov Q. “Qutadg‘u bilig”. – T., 1972.

мантик жихатдан “тўғри” маъносидаги *туз* сўзига боғланади. Инсон табиатидаги тўғрилиқ унинг ёлғон гапирмаслиги, Аллоҳ каломида айтилган инсонийлик қонун-қоидасига амал қилиш даражасини ифода этади. *Туз* ҳозирги ўзбек адабий тилида ишлатилмайди, халқ дostonлари матнларида, айрим шеваларда учрайди (ЎТИЛ, IV, 179). *Алсақ* сўзи бутунлай истеъмолдан чиққан.

Увутлуғ – *бағирсақ* - *ақ* - *кеу элиг* синонимик қатори Пайгамбар (с.а.в)нинг “андишали”, “меҳрибон”, “саховатли”, очик кўл” каби сифатларини ёритишга хизмат қилган. Бу синонимик қатордаги *бағирсақ* - *ақ* - *кеу элиг* сўзлари истеъмолдан чиққан. *Увутлуғ* фонетик ўзгариш билан ишлатилади: *ятли*.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, байтдаги *қлинс* сўзи ҳозирги *қилиқ* сўзига тенг келади. Аммо ҳозирда сўзнинг семантик кўлами торайган бўлиб, уч хил маънода кўлланади: 1. Кишининг юриштиришидаги, бошқалар билан муомаласидаги ўзига хос ҳаракатлари, хулқ-атвори. 2. Ғайритабиий ёки ноҳўя иш, ҳаракат, одат ва ш.к. 3. Умуман, кишининг одати, расми (ЎТИЛ, V, 290). “Қутадғу билиг” матнидан маълум бўладики, *қлинс* шахсининг “қилиқ”ларидан келиб чиқувчи, унинг ҳаракатлари билан белгиланувчи “характер” маъносини ҳам билдирган. *Қлинс* сўзининг “Қутадғу билиг”даги маъноси ўрнида ҳозирги ўзбек адабий тилида юнонча *характер* (ЎТИЛ, IV, 384), арабча *табиат* (ЎТИЛ, III, 626) сўзлари кўлланади. Бу маънони ифодаловчи туркий сўз ҳозирда мавжуд эмас. Ҳозирда истеъмолдан чиққан *бағирсақ* ўрнида форсча-тожикча *меҳрибон* (ЎТИЛ, II, 588) ишлатилади. Халифалар тавсифида ҳам синонимлардан ўринли фойдаланилган.

Кўр - эрсиг - йўраклиг – “кўркмас”, “ботир”, “юракли”:

Али эрди мунда басақи талу

Кўр эрсиг йўраклиг меҳәси толу (57/66)

“Бундан бошқа сараси Али эди, Кўркмас, ботир, юракли, ақли тўла эди”(56/71)/

Байтда келтирилган, ўзаро синонимик қатор ҳосил қилган *кўр - эрсиг - йўракли* сўзлари халифа Алининг кўркмаслик, ботирлик, довураклик сифатларини ёритишга хизмат қилган. *Кўр* “кўркув билмаслик” сифатини англаган. *Эрсиг* сўзи *эр* асосидан ясалган бўлиб, эрлик, мардлик хусусиятларини мужассам этган шахс сифатини билдирган. *Йўраклиг* кўчма маънода “юракка эга” сифатини ифодалаган. “Юракли” деганда кўчма маънода бардошли, ба-

кувват юракка эгалик тушунилади. Бундай юрак ҳар нарсага “ёрилмайди”. Халқда мавжуд “юраги ёрилмоқ” ибораси “кўрқмоқ” маъносини билдиради ва “юраксизларга”, ҳар нарсадан кўрқаверадиганларга нисбатан ишлатилади. Мазкур ибора “юраги ёрилмоқ” бирикмасининг денотатив маъносидан келиб чиққан, яъни қаттиқ кўркув натижасида юрак ёрилиши мумкин. *Йўрәк* ҳозирги адабий тилда ишлатилади, аммо ундан ясалган *йўрәклиг* сифати ишлатилмайди, бу сўзнинг антоними бўлган *йўрәксиз* сўзи қўлланади (ЎТИЛ, V, 88). “Қутадғу билиг”даги *йўрәклиг* сўзининг маъноси ҳозирги *довжорак* (ЎТИЛ, I, 634) лексемаси орқали ифодаланади. Шу маънони ифодаловчи *кўр, эрси* сўзлари истеъмождан чиққан.

“Qutadg‘u bilig” asarida Payg‘ambar (s.a.v) va xalifalardan tashqari, mansabdor shaxslar xususiyatlarini ifodalashda ham sinonimlar unumli istifoda etilgan. Asarda turli toifaga mansub mansabdor shaxslarning bajarilishi lozim bo‘lgan burch va vazifalari keltirilgan va ularni berishda sinonimlardan foydalanilgan. Jumladan, asar qahramoni Oyto‘ldining xususiyatlari yoritilganda uning mulohazakorligi, har bir ishini o‘ylab bajarishi ifoda etiladi:

Aqru - amul – “ohista”, “ehtiyotlik bilan”:

Bu Aytoldi olurdi aqru amul

Közin yärkä tikdi tarutti könul (755/165)

“Oyto‘ldi ohista, ehtiyot bilan o‘ltirdi, Ko‘zini yerga tikdi, yuragi siqildi (754/169)”

Xazinabonlar haqida so‘z yuritilganda ularning shunday sifatlari keltirilgan: **uquşluğ - biliglig** – “zakovatli”, “bilimli”:

Uquşluğ biliglig toqa alp yüräk

hazinä tolulap aqitğu keräk (51/58)

“Zakovatli, bilimli, shijoatli, botir yurak (bo‘lishi), Xazinani to‘ldirib toshirishi kerak”. (52/57)

Asarda bir o‘rinda qo‘llanilgan sinonim so‘zlar takrordan qochish vazifasini bajarish bilan birga, ta’sirchanlikni oshirishga va ma’noni kuchaytirishga xizmat qilgan:

telwa, munduz – telba, tentak

Taqi telwa munduz kişi bu bilin

ayitmadı beglärgä açsa tilin (963/129)

“Yana telba, tentak kishi shuki, bilgin, (So‘z) so‘ramagan beglarga so‘zga til ochsa”. (949/197)

Ushbu baytda qo‘llanilgan sinonimlar ma’noni kuchaytirishga xizmat qilgan. Ya’ni hukmdor so‘ramagan paytda so‘zga til ochish faqat

nodon kishining ishidir. Aqlli odam bunday vaziyatda sukut saqlashni afzal biladi.

“Кутадғу билиг”даги бу каби синонимик қаторларни таҳлил қилиш туркий тилнинг, хусусан, ўзбек тилининг кенг қўламдаги бадий имкониятларини, маъно бўёқдорлигини ёритишга хизмат қилади. Шунинг баробарида истеъмождан чиққан туркий сўзларнинг семантик хусусиятлари, ифода имкониятлари ҳақида ҳам маълумот беради.

*Эргашова Низора,
ЎЗМУ магистранти*

ДИСКУРСДА СОВЧИ НУТКИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Дискурсга бағишланган ишлар Н.Д.Арутюнов томонидан олиб борилганлиги бизга маълум бўлиб, "Дискурс (от франц. discours – нутқ) деган маънони билдириб, матнни экстралингвистик, прагматик, социокультура, психологик ва бошқа факторлар билан бирга ўрганишидир. "Дискурс" сўзига анъанавий француз лингвистикасида матн сифатида қаралган. Бадий матнлардаги совчи нутки (дискурс)да қандай жараёнлар акс этган бўлади?

Совчининг нутқий фаолияти икки босқичдан иборат: 1) совчи қизнинг отасиникига борганда, совчи эканлигини иложи борича очик, яъни гап билан (биз совчимиз, қизингизга келдик шаклларида) эмас, психологик сигналлар, сукут сақлаш каби ҳаракатлар, совчиликни англатувчи қулликка келдик) ёки ҳовли супуришга келдик, қариндош бўлиш учун келдик, бир фарзандингизнинг қўлини сўраб келдик, бир болангизни бизларга фарзандликка берарсиз деб келдик, бир болангизни (ёки фарзандимиз) иккита бўлсин деб келдик, бизнинг фарзандимиз сизга ҳам ўғил бўлсин деб келдик), (чақирилмаган (кутилмаган) меҳмон бўлиб келдик каби анъанавий гаплар орқали англатилади; 2) совчилиги аниқ бўлгач, асосий мақсадга ўтилади. Хонадони ҳақида келганлар қисқа ва камтарона тавсиф беради. Бунда совчиларнинг тагли-тубли, зиёли, маданиятли, таълим-тарбияли, эътиборли, иззат-икромли, одобли, меҳнатқаш, ҳалол, пок, ҳамма ҳавас қиладиган, ибратли оила эканлиги таъкидланади. А.Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидан совчи-

ликнинг ахлоқ-одоб нормаси, совчи нутқининг мумтоз, ноёб намунаси акс этган куйидаги маттни келтирайлик: Кутидорнинг уйига совчи бўлиб келган Зиё шохчи билан Хасанали узоқ вақт гап бошлай олмайди ва ниҳоят гап асносида Кутидорнинг: “*Бек саломатми?*” (Кутидор бунгача Отабек билан учрашган, Отабек уйда бир марта меҳмон ҳам бўлган) деган саволига Зиё шохчи сўз ундови келганини пайқаб: – “*Бизнинг сизга чақирилмаган меҳмон бўлишимиз ҳам Отабекнинг соғлиги учундир*”, – дейди. Ушбу матнда Кутидорнинг гап асносида: – “*Бек саломатми?*” деган бир сўроғига совчилар беш марта, бир хил такрорий гаплар билан жавоб бергандай туюлади. Аслида эса совчилар Кутидорнинг бир саволи орқали унинг эътиборини Отабек соғлигини қайта-қайта сўрашга тортиб, шу билан боғлиқ сўзлари ҳам тагдор, тингловчи эътиборини ўзига жалб қиладиган, ишоравий жавоблар билан мақсадни аста-секин ошқор қилишга эришганлар. Бизнинг сизга чақирилмаган меҳмон бўлишимиз ҳам Отабекнинг соғлиги учундир ишоравий эвфемик воситасини қўллайдиларки, бу: 1) биз Отабекнинг совчисимиз (чақирилмаган меҳмон); 2) унинг соғлиги сизнинг қизингиз Кумуш билан боғлиқ тушунчаларига ишорадир. Совчилар Кутидорга: Отабек уйингизда меҳмондорчиликда ҳам бўлган экан, қизингизни кўриб (қизингиз ҳам Отабекни кўриб) ошиқ бўлиб, севишиб қолган экан (Бундай баён одоб доирасидан ташқари, албатта) дейиш ўрнига: «*Кунлардан бир кун тақдир шамоли юрадир-да, бир кимсанинг ифбат пардаси остида ўлтурган қизининг юзидаги ниқобини кўтариб, иккинчи томондан, бизнинг Отабекни шу афифага рўбарў қилибдир. Шу дақиқадан бошлаб Бекда шу афифага нисбатан чин бир ишқ nasib қилубдур*» шаклида жуда ўринли қўллаганлар. Бу матнда фикр мазмунан II шахсга қаратилган бўлишига қарамай, гап шакли III шахсга кўчирилиб баён этилган: Совчилар Кутидорга: Сизнинг бир Кумуш деган қизингиз бор экан дейиш ўрнида «*Бир кимса (Кутидор)нинг бир афифаси (иффатли, Кумуш деган қизингиз) бор экан шаклида сўзни нозиклик билан қўллаганлар. Ёки Кутидорнинг: – У кимнинг қизи эмиш?* саволига совчилар: Сизнинг қизингиз, Кумуш дейиш ўрнига, “*Сизнинг каримангиз*” деб жавоб берган. Бу А.Қодирийнинг буюк сўз санъаткори эканлигидан далолатдир.

Совчи фаолияти киз томоннинг розилигини олишдан иборат. Розилик эса бўпти, майли, жуда яхши, хўп, розимиз, қизимизни бе-

рамиз тарзида эмас, одатда (хусусан, биринчи марта борган совчиларга) уруғ-оғайнилар билан бир маслаҳатлашиб кўрайлик. Ўйлашиб қарайлик, онасидан ёки қизимиздан ҳам сўраб курайлик тарзида намоён бўлади.

Совчи одатда, ҳар қандай вазиятда ҳам кимлиги (мавқеи)дан қатъий назар, дабдаба, тазйик, ултиматум оҳангида муомала қилмаслиги, қиз томон ҳам ахлоқ-одоб қондасига риоя қилиш (қудачилик – минг йилчилик), рад жавоб ҳам ҳайратомуз, камситувчи, қўпол гаплар (ундай хонадонга берадиган қизимиз йўқ, ерда қолган, кўчада қолган) қизимиз йўқ, улар бизнинг тенгимиз эмас, балки кечикдингиз ёки қизимизнинг боши бўш эмас, боши очиқ эмас, боши боғлиқ, бахшидаси, говрабахши, бешиккертиси, этак йиртиш, сирға солдиси, унаштирилгани, аташтирилгани, номзод қилингани, нон синдирилгани бор каби қадимдан қўлланиб келинган, мумтоз, эвфемик атамалар; ёки вақт эрта, қизимиз ҳали ёш, ўқиши керак каби замонавий эвфемик ифодалар оркали берилиши керак. Бундай муомала фольклор тилида, чунончи, тор чорвадорлари аҳолиси нутқида фаол қўлланилади: Вазир Ҳасанхон ўлими олдидан: «Эй ўғлим, англаб кўйилгим, подшоҳинг қизи сенинг бирла говрабахшидир. Ғариб айди: Э, Шохсанам менинг бахшидам экан-да». Шохимардон пири Ҳакимбекка Ойбарчинни «бешиккerti» қилди («Алпомиш», 13-б.). Бу ерда «бешиккerti»ни бузиш даҳшати номус ҳисобланарди (П.Қод., «Қора кўзлар», 33б.). Хулқар ўн яшарлигида Холбекка «фотиҳа» қилиб кўйилган эди. (П.Қод., «Қора кўзлар», 15-б.).

Одатда совчиларнинг қайтиши, яъни натижа сабрсизлик билан кутилади. Ҳаттоки баъзан совчига берилиши керак бўлган бўлдим-бўлмадими, кўндими-кўнмадими, ҳа дедими, йўқ дедими, нима деди каби одатий саволлар (табулаштирилиб) ўрнида кўп ҳолларда, бўрим-тулкими? шакли қўлланилади:

Совчиликдан қайтган Сурхайил кампирга Қоражон: қалай, эна? Бўри бўп келаяпсизми, тулки бўп келаяпсизми? – дейди. Энаси айтади: Мен борган ердан ҳам тулки бўламанми, бўри бўп келаятибман. Шунда: Эна, бўри бўлганингиздан гапир, дейди Қоражон («Алпомиш», 99-б.).

Хулоса қилиб, шуни айтиш мумкинки дискурсда вербал ва новербал воситалар билан бирга турли хилдаги эвфемик, эмоционал сўзларнинг ишлатилиши матндаги тасвир кучини бойитади.

ДИГЛОССИЯ ВА БИЛИНГВИЗМГА ХОС БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Диглоссия ҳодисаси жаҳон тилшунослари томонидан етарлича ўрганилган. Диглоссиянинг ўзига хослиги Дж.Фишман ишларида очиб берилган, рус тилида А.В.Исаченко, Б.А.Успенский тадқиқотлар олиб борган. Бу тушунчани ўрганиш муаммолари 50-80-йилларда Г.Пауль, Э.Хауген, В.Ю.Розенцвайг, У.Вайнрайх, Н.Б.Мечковская каби олимлар ишларида намоён бўлган. Бу муаммо ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмади.

“Диглоссия”нинг замонавий таърифи В.А.Виноградов томонидан тақдим этилган. Ушбу таърифга мос равишда диглоссия “бир вақтнинг ўзида икки тилли жамиятда ёки бир тилнинг ҳар хил функционал доираларда қўлланиладиган икки таркибий қисмида мавжуд бўлиши” деб аталади.

Диглоссия ҳодисаси фақатгина сўзлашувчилар адабий тилнинг кодлаштирилган (китобий) ва сўзлашув каби кўринишларини ишлатган ҳолларда кузатилади. Ўзбек сўзлашув тилини тадқиқот қилиш натижалари кўрсатганидек, ўзбек тилида бу икки таркибий қисм кодли бирликлар тўплами ва уларни нутқда амалга ошириш билан фарқланади. У ёки бу таркибий қисмнинг адабий тил ташувчилари томонидан ишлатилиши нутқ вазияти ва мулоқот иштирокчиларининг ижтимоий-психологик муносабатига боғлиқ бўлади: эркин сўзлашув вазиятларда, норасмий дўстона муносабатларда мулоқот қилувчилар орасида сўзлашув адабий тилдан фойдаланилмайди.

Масалан, (*бувотти*), (*ҳова*), (*ада*), (*нечук*) – (*бўляпти*, *яхши*, *ота*, *нима учун*) талаффузлари ўзбек тили учун одатий ҳол, вазият ёки сўзлашувчи роли ўзгарса (масалан, ўртоқ роли маърузачи ролига) бу сўзлар тўлиқ талаффуз қилинади: бу вазиятда мулоқот мавзуси ўзгармасада лексик ҳолат ўзгаради.

Бегона (ўзга) тилнинг парадигматикаси, сўз ўзгартирувчи қўшимчалари морфемларини қабул қилиш ҳолатлари жуда кам учрайди. Икки тилнинг ўзаро чуқур муносабатидаги оддий ҳолат – бу сунъий (синтетик) тил парадигматикасини бузилиши ва аналитик

турдаги позицион грамматикани ишлаб чиқилишидир. Шу йўл билан, масалан, ўзбек халқи томонидан ўзлаштирилган рус тилидаги родлар (масалан, женский род) фарқини ва айрим келишк кўринишларини йўқотиб қўйган. Улар қуйидагича сўзлашадилар: *“мат помер, (мать померла-онаси ўлди), адин дачка, в этом деревне, адин яблака, многа скатина, три сястра ва б.*

Тилларнинг ўзаро муносабатининг ўзига хос хусусиятлари инсон миясида ўз она тилиси бўлмаган тилни ўзлаштириш ва икки тиллилик ёки кўп тиллилик юзага келадиган психолингвистик жараёнларда ўз ифодасини топади. Бир киши томонидан икки ёки ундан кўп тил тизимидан навбатма-навбат фойдаланиш ҳолати икки тиллилик ёки кўп тиллилик деб аталади. Баъзан икки тиллиликдан диглоссияни, яъни она тилининг икки тизимидан фойдаланиш амалиётини фарқлайдилар, масалан, адабий тил ва диалект (ўзбек адабий тили ва хоразм шеvasи ва бошқалар).

Билингвизм – бу икки тиллилик, яъни бир инсонда ёки бутун бир халқда икки тилнинг мавжудлиги, одатда, биринчиси – она тили, иккинчиси – ўрганган тилидир. Агар жамиятнинг алоҳида вакиллари икки тилни билса – бу шахсий (индивидуал) билингвизмдир, агар кўпчилик икки тилни билса – бу оммавий билингвизмдир.

Ҳар қандай билингвизмда мавжуд тиллар ўртасидаги муносабат яққол кўзга ташланади. Агар билингв (икки тил ташувчиси) бир тилдан иккинчи тилга эркин таржима қила олса, яъни унинг онгида бир тушунчага икки сўз мавжуд бўлса, бу ҳолда аралаш икки тиллилик ҳосил бўлади (Л.В.Щерба айтганидек – “икки атамали аралаш тил”), агар аксинча икки тил автоном (мустақил) белги тизими сифатида намоён бўлса, бу тоза икки тиллилик деб аталади (бу камёб ҳолат – фақат истесно тариқасида мавжуд).

Билингвизм – серқирра ҳодисадир ва у турли нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда ўрганилиши мумкин. Билингвизмнинг 3 жиҳати кўпроқ ўрганилади: 1) лингвистик, 2) психологик, 3) педагогик.

Тадқиқотчилар она тили бўлмаган тилни эгаллашни бир неча босқичга ажратадилар. Биринчи босқич – бошқа тилнинг 50 та сўзини билиш, охиригиси – 5 000 сўзни билиш. Иккинчи тилни ўқувчининг ўз она тилида ўқитадиган ўқитувчи ёрдамида ўрганиш мумкин. У ушбу тилда гапирувчилардан, уларнинг муҳитида, бевосита мулоқот вазиятларида ўрганилиши мумкин. Ўз она тили бўлмаган тилни яхшилаб ўрганишга ҳалал берувчи психологик йўналишлар

мавжуд. Булар қизиқишнинг етарли эмаслиги, тил ўрганишга бўлган кучли сабабларнинг йўқлиги, бегона тилда ниманидир тушуниш ёки айтишга бўлган қобилиятига бўлган чуқур ишончсизликни келтириб чиқарувчи тилга оид ва маданий руҳий зарбадир. Бегона тил ва маданият муҳитига тушиб қолган инсонда рўй берадиган маданий стресс (руҳий жараён) ҳолати барчага маълум: барча тушунчаларнинг аралашиб кетиши, бегона хаёт, турмуш, ўзини тутиш коидаларини бутунлай тушунмаслик шулар жумласидандир. Бундай ҳолат бегона тилда айтилган фикрларни бутунлай тушуна олмаслик ҳолатини ҳам келтириб чиқаради.

Иккинчи тилни ўрганиш жараёнида инсонлар аввал ўрганилган бошланғич маълумотларни она тили тизимига киритадилар: фонемаларни ассимиляция қилади (сингдиради), бегона сўзларни морфемаларга бўла олмайди, бегона сўзларга ўз сўз кўринишларини тадбиқ қиладилар, бегона сўзларни ўз она тили синтаксисининг структуравий тизимига ва сўз шаклларига қўшадилар. Бу ҳодисалар интерференция (товуш қўшилганда бир бирини кучайтириши ёки сусайтириши), яъни она тилидаги кўникмаларни чет тилига кўчирилиши, деб аталади. Отаси татар онаси ўзбек оиласида туғилган фарзанд нутқини мисол тарикасида келтириб ўтамыз. Бола ўзбек тилида кўриш сўзи ўрнига қара, деб гапиради, чунки татар тилида қараш сўзи ҳам кўриш сўзи ҳам қарау деб айтилади. Инглиз боласи кўнғироқ тугмасини тугмача деб атайди, бунга сабаб инглиз тилидаги ҳам кўнғироқ, ҳам тугмача маъносини англаувчи *button* сўзидир.

Иккинчи тил ўрганилган сари интерференция камайиб боради ва она тили тизимидан фаркли бўлган иккинчи тил тизими тартибга туша бошлайди. Иккинчи тилни ўрганувчи этник гуруҳ ёшига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади: 50 ёшдан катта, 25-50 ёш, 15-25 ёш, 7-15 ёш, 7 ёшдан кичик. Икки тилдан фойдаланиш даражасини таҳлил қилинганда, ҳар бир гуруҳда икки тиллилик (билингвизм)ни ривожланиши ёки сусайиш ҳолатлари кузатилади.

Билингвизмнинг икки рецептив (бегона нутқни тушуниш) ва репродуктив (бегона тилда гапира олиш малакаси) турлари фарқланади. Билингвизмда инсонда доминант (асосий) нутқ механизми мавжуд. Бу ҳар доим ҳам она тили бўлмай, балки турмуш тақозоси билан асосий мулоқот воситасига айланган иккинчи тил ҳам бўлиши мумкин. Брачларнинг таъкидлашича, беморларда нутқ бузи-

лиши ҳолатида биринчи бўлиб айнан асосий тил тикланади. Масалан, доимий равишда Испанияда яшаган французда испан тили асосий тил сифатида намоён бўлган. Асосий (доминант) тил эмоционал (ҳаяжонли) ҳолатларда намоён бўлади, ҳаяжонланган инсон иккинчи тилда гапира туриб унга она тилидаги сўзларни кўшиб гапираётганини ҳаттоки сезмайди.

Билингвизм турлари ичида қуйидагилар белгиланади: 1) икки маҳаллий тил баробар ишлатилганда пайдо бўладиган билингвизм (кўпинча уларнинг ҳудудий шевалари ишлатилади). Одатда у икки томонлама бўлади, масалан тожик-ўзбек, ўзбек-тожик икки тиллиги; 2) маҳаллий она тилидан ва ҳудудий тилдан баравар фойдаланилганда, масалан, Африка шаҳарларида (Кенияда маҳалли тил билан бир қаторда этник тиллардан бири бўлган суахилидан этник мулоқот қилишда кенг фойдаланилади); 3) маҳаллий тил ва макровоситачи (миллатлараро) тилдан фойдаланиш натижасида ҳосил бўлган билингвизм.

Билингвизм, яъни ҳар хил тилларда сўзлашиш (билиш) ва бир тилнинг ҳар хил қисмларида сўзлашиш “Тил ичидаги” диглоссия ўртасидаги ўхшашликни кўриб чиқамиз. Буни аниқлаш учун биз икки ҳолатда ҳам тил ҳаракати механизмларини баравар характерловчи (тавсифловчи) белгиларини топишимиз керак. Одатда фаол икки тиллиликнинг муҳим белгилари сифатида қуйидагилар кўрсатилади: 1) тил *кодларининг ҳар хиллиги*; 2) вазиятга қараб бир коддан иккинчи кодга *ўзгариши*; 3) мулоқот жараёнида кодли элементларнинг *интерференцияси* (бир-бирини кучайтириши ёки пасайтириши); 4) *ўзлаштирмалар*. Бу белгилар биргина миллий тилнинг ҳар хил турларида сўзлашганда намоён бўлади. Бундай турлар, ёки тил қисмлари сифатида масалан, адабий тил, маҳаллий шева, касбий агроларни кўрсатиш мумкин. Билингвлар вазиятга қараб тилдан тилга ўтадилар. Бу ҳодисани ўрганиш натижасида тилдан тилга ўтишнинг қуйидаги бешта кўринишини ажратиш мумкин: 1) бошқа миллат вакилига мурожаат қилганда; 2) айти суҳбатдошлар ўртасидаги нутқ ҳодисасининг ўзгариши юз берганда; 3) нутқ пардаси ўзгарганда, масалан, сирли суҳбатга ўтилганда, ғазабланганда ёки ҳижолат тортиб саросималанганда; 4) ўзгаларнинг фикр мулоҳазаларини келтирганда; 5) иккинчи, яхши таниш бўлган тилга билмасдан ёки тасодифан ўтиб кетиш (бир код тасарруфидан иккинчи код тасарруфига ўтиш). Масалан, Қашқадарёдан 12 ёшли бола ота-

онаси билан Тошкентга кўчиб келди. Унинг нутқи Қашқадарё шева-
васини ўзлаштирган. Тошкент мактабига борганида фақат шевада
гаплашади. Вақт ўтиши билан Тошкент шевасини ўзлаштира бош-
лади. Эндиликда у иккала шевада ҳам гаплаша олади. Қашқадарёга
борганида қашқадарё шевасида, Тошкентга келганида тошкент
шевасида гаплашади (*келяпсанми?* (*қаш.*) – *кевоссанми?* (*тош.*), *ке-*
лайчидим (*қаш.*) – *келардим* (*тош.*), *ая, она* (*қаш.*) – *ойи, опа*
(*тош.*), *пишак* (*қаш.*) – *мушук* (*тош.*), *алма* (*қаш.*) – *олма* (*тош.*)).
Бу ҳодиса диглоссиядир. Шевада сўзлашадиган оилалар қуйидаги
ҳолатларда ўз шеваларидан фойдаланади: ўз оиласида, вилоятга бор-
ганида, қариндошлариникига меҳмон бўлиб борганида. Тошкент
шевасидан эса магазинда, боғчада, мактабда, хизмат кўрсатиш со-
ҳаларида (ишхонада), жамоат жойларда фойдаланадилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Вүготский Л.С. К вопросу о многоязычии в детском возрасте // Л.С. Вүготский. Собр. соч. в 6 томах. Т.3. М., 1983. – С. 329-337.
2. Виноградов В.А. Диглоссия // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. Энциклопедия, 1990.
3. Хаскельберг М.Г. Билингвизм // М., 2006.

*Н.Қобилова,
ЎзМУ магистранти*

МАТН ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ ВА АБЗАЦ

Матн тилшунослиги ўзбек тилшунослигида 20 асрлардан бош-
лаб шакллана бошлади. Бу борада А.Мамажонов¹ ва И.Расуловлар-
нинг² назарий қарашларини фан ривожланишидаги дастлабки қар-
аш дейишимиз мумкин. Матннинг оғзаки ва ёзма ҳолда бўлиши
бутунги кунда ўз исботини топди. Аммо матн таркибий қисмлари
масаласида ханузгача бир тўхтамга келингани йўқ.

Матн таркибий қисмлари деганда сўз, сўз бирикмаси, содда
гап, қўшма гап, мураккаб қўшма гап, абзац, бўлим ва ҳақозолар

¹ Мамажонов А. Йирик синтактик бирликлар // Ўзбек тили ва адаб. 1980 й. № 5. 62-бет.

² Расулов И. Мураккаб синтактик бутунлик // Ўзбек тили ва адаб. 1983 й. № 1. 22 бет.

назарда тутилади.Сўз бирикмаси, гап, абзац, суперсинтактик бутунлик матн бирликлари ҳисобланади. Матн бирликлари орасида абзац ва суперсинтактик бутунлик масаласи анча мунозарали.

Матн тилшунослигида абзац, бугунги кунгача, атрофлича ўрганилмаган. Аммо тилшуносларимиз абзац ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини билдирганлар. Абзац ҳақидаги фикрлар ҳам турлича бўлиб, бири иккинчисини инкор қилади. Жумладан И.В.Арнольд куйидаги фикрни билдиради:”Ёзма нутқнинг бир хатбошидан иккинчи хатбошигача бўлган, мураккаб синтактик бутунлик сифатида реаллашган ва адабий матннинг нисбий тугалланган қисмини ташкил этувчи бўлагига абзац дейилади. Абзац гапга нисбатан юқори даражадаги синтактик-интонацион бутунликдир. Абзац таркибидаги гапларнинг грамматик ва мазмуний мустақиллиги турли ёзувчиларда, ҳатто бир ёзувчининг турли жанрдаги асарларида ҳам турлича бўлади ва шунинг учун “абзацнинг типик структураси” учун мисол келтириш умуман мумкин эмас, абзац жумланинг манتيқий ва эмоционал структурасини график акс эттирганлиги учун уни фикр ифодасининг китобхон томонидан идрок қилинишини энгиллаштирувчи композицион усул сифатида талкин қилиш мумкин”³.

М.Йўлдашев тилшунос Арнольднинг фикрига қарши куйидаги фикрларни билдиради:” Абзац бир пайтнинг ўзида ҳам “гапдан катта синтактик-интонацион бутунлик”, ҳам “ график-композицион усул” бўлиши мумкин эмас, яъни бутунлик бирлик билан усул бошқа-бошқа тушунча ва ҳодисалардир”⁴.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, абзацнинг табиатини ўрганиш матн тилшунослигининг муаммоларидан ҳисобланади. Абзац ҳақида кўплаб тилшунослар ўз фикрларини билдирганлар, лекин улар томонидан илгари сурилган фикрлар, талқинлар турлича бўлиб, бу масала хусусида бир тўхтамга келинмаганлиги англашилади.

Суперсинтактик бириклар борасида А. Мамажонов куйидаги фикрни билдирди: “Тилда синтактик бирикларнинг шундай мураккаб кўринишлари мавжудки, уларни ташкил этган содда ёки қўшма гаплар ўртасида умумий мазмуний алоқадорлик мавжуд бўлади. Бу мазмуний алоқадорлик маълум бир умумий предмет ёки

³ Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – Л.: Просвещение, 1973 С. 244.

⁴ Йўлдашев М. Бадиий матн лингвопозитикаси. Тошкент, 2008 й. 71 бет.

харакат-ҳолат асосида юзага чиқади. Бунда мустақил гаплар бири-бири билан ҳаракат-ҳолат орқали боғлиқ бўлиб, бири иккинчисининг маъносини изоҳлаб, тўлдириб, аниқлаб келади. Бундай конструкциялар йирик синтактик бирликлар деб аталади”⁵. Рус тилида нашр қилинган тилшуносликка оид адабиётларда улар “сложное синтаксическое целое” (сверхфразное единство)⁶ ёки абзац⁷ номи билан берилган.

Абзац ва суперсинтактик бирликлар матн тилшунослигида барча мутахассислар томонидан таърифланган. Аммо уларнинг ўзаро муносабати, фарқли ва ўхшаш томонлари, шунингдек, ҳар қайси бирликнинг ўзига ҳос белгилари, моҳияти каби масалалар ҳақида баъзи мунозарали фикрлар ҳам учрайди.

ЎРТА АСР МУАЛЛИФЛАРИ ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ЁЗУВ ҲАҚИДА

Асанов Э.

Одатда туркий руник хат тарихига бағишланган очеркларда уларнинг ўрганилиши XVIII асрдан бошлаб тасвирланади ва швед тадқиқотчиси Страленберг билан боғланади. Маълумки, швед қироли Карл XII нинг қўшинида зобит бўлган Филипп-Иоганн Страленберг (1676-1747) Полтава жангида (1709) рус аскарларига асир тушган ва бошқа асирлар билан бирга Тобольскка жўнатилган. У ерда Страленберг Сибирни географик, этнографик, тарихий ва лингвистик жиҳатдан ўрганган. Ўзининг “Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia” (Стокгольм, 1730) номли бугунги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган китобида у биринчи бўлиб бир қанча руник ёзув намунасини келтиради, жумладан: Уйбат бўйидаги қабртошга битилган ёдгорлик, Енисей бўйидан топилган бал-бал устидаги хатлар, мис ойна парчасидаги хатлар ва ҳ.к.

Туркий руник ёзув ёдгорликларини ўрганиш жараёнининг янги босқичга кўтарилиши инженер, Фанлар академияси муҳбир аъзоси

⁵ Мамажонов А. Кўрс. асар.62 бет.

⁶ Современный русский язык М., 1971, с 490. Закиев М.З. Современный татарский литературный язык. Синтаксис. М., 1971, с. 237.

⁷ Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. М., 1968, с. 307.

Григорий Иванович Спасский (1783-1864) фаолияти билан боғлиқ. У “Сибирский вестник” журналида (1818-1819) “Сибирнинг қадимий осору атиқалари” мақоласини нашр этган бўлиб, унда ўша пайтда маълум бўлган руник битиклар жадвали келтирилган эди. Бу иш академик Ф.И.Круг томонидан лотин тилига таржима қилиниб, “Inscriptiones Sibiricae” номи остида алоҳида китоб шаклида чоп этилди (СПб., 1822). Лотин тилига таржима қилинган мақола Ғарб олимлари қўлига етиб борди.

Аммо туркий хат ҳақида маълумотлар булардан анча илгари христиан ва мусулмон муаллифларининг китобларида келтирилади. Улар туркий руник ёзувнинг анча кенг тарқалганини, турклардан ташқари бошқа халқларга ҳам маълум бўлганини кўрсатади. Шунингдек, улар руник ёзув Уйғур хоқонлиги даврида унутилиб кетмаган, балки ундан кейин ҳам узоқ вақт мобайнида ишлатилганидан далолат беради. Қуйида биз ушбу даракларнинг айримларини келтираемиз.

Сурёний тилида солнома тузган Захария Ритор (м.ав. VI а.) ҳақбар беришига қараганда, “Хуннларда йигирма йил муқаддам уларнинг тилида Муқаддас Китоб чиқди”¹. Афғидан, бу ерда муаррих туркларнинг энг қадимий ёзувини назарда тутмоқда, негаки хуннлар, тарихчиларнинг фикрича, туркий тилда сўзлашувчи қабилалардан ташкил топган иттифок эди. Захария Ритор ушбу маълумотни келтиришда “хуннларнинг юртида бўлган шахслар”га таянади. 568 йилда Константинополь шаҳрига турклар хон мактубини олиб келишган. Пигулевскаянинг фикрича, хуннларнинг ҳам, туркларнинг ҳам хатлари (манбада скиф хати деб аталади) сўғд-моний ёки сўғд хати бўлиши мумкин. Бундай фикрни билдириш учун бир қанча асослар бор. Хуннлар ғарбга қараб силжишганда сўғдийлар яшайдиган ҳудудлардан ўтганлар, бу ҳаракатлар давомида улар сўғд хати билан танишган бўлишлари мумкин². Бошқа томондан олиб қараганда, сўғд савдогарлари Узоқ Шарққа етиб боришган, айнан улар туркларнинг ерига сафарлар уюштириш чоғида ўз ёзув маданиятини турклар билан ўртоқлашган бўлиши мумкин, деб тахмин қилинади. Бундай тахминларга сабаб бўлган дараклардан

¹ Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР. – М. – СПб.: 1941. – Б. 166.

² Ўша манба. Б. 87.

бири – Чжоушу солномаси муаллифининг маълумотидир. Унинг айтишича, “турк хати сўғд хатини эслатади”³.

Туркларнинг ўзига хос ёзувлари бўлгани ҳақидаги айрим маълумотлар Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит-турк” комусида ҳам келтирилади. Уйғурлар ҳақида ёзаркан, Кошғарий “Улар (уйғурлар) 24 ҳарфдан иборат турк алифбосини ишлатадилар” дейди. Кейин эса давом этдиради: “Бундан ташқари, уйғурларда ва чинларда яна бир ёзув тури мавжуд. Иш ҳужжатлари ўша хатда битилади. Бу хатни чинлар ва уйғурлардан бошқа ҳеч ким ўқий олмайди”⁴. С.Г.Кляшторнийнинг фикрича, Кошғарий бу ерда руник хатни назарда тутмоқда, негаки “ушбу хатнинг охириги ёдгорликлари Турфан билан боғлиқ... Турфан ва Дуньхуандан топилган уйғур тилидаги энг қадимий ҳуқуқий ҳужжатлар, уларнинг аксарият қисмидан фарқли ўлароқ, руник хатда битилгандир”⁵. Фаҳриддин Муборак Марваррудий ҳам, Маҳмуд Кошғарийдан юз йил кейин ёзган бўлса-да, айнан руник хатни назарда тутган, ва уни тўққуз ўғуз, яъни уйғур хати деб атаган⁶.

Тарихчи Аловуддин Отамалик ибн Муҳаммад Жувайний, “Тарихи жаҳонкушой” муаллифи, “Мўғулистонга сафар қилган ва шарқий Осиё мамлакатларини ўз эсдаликлари асосида тасвирлаб берган ягона форс тарихчиси бўлса керак”⁷. Жувайний Қорақурум яқинидаги уйғурларнинг кўҳна пойтахти Ўрдубаликни тасвирлар экан, сарой ҳаробалари яқинида, дарвоза қаршисида ёзувлар туширилган тошлар топилганини айтиб ўтади. “(Мунка) Ҳоконнинг ҳукмронлиги даврида бу тошлар ер остидан олиб чиқилди; улар остида чуқурлик бўлиб, унинг ичида ёзувлар туширилган улкан тош бўлаги ётарди. Бу ёзувларни ўқий оладиган бирорта одамни қидириб топиш буюрилди; аммо уларни ҳеч ким ўқий олмади. Хитой кам деб аталмиш одамларни чақириб, бир жойга тўплашди; ўша одамларга маълум бўлган хатда ушбу тошда ёзилган эдики...”⁸. Айнан шу ҳудуддан XIX асрда туркий-рун битиктошлари топилди.

³ Кляшторный. Б. 48.

⁴ МК. – БА. I, 29; МК–СМ. I, 65.

⁵ Кляшторный С.Г. Эпоха Махмуда Кашгарского. – СТ, 1972, №1, Б. 21.

⁶ Ўша манба.

⁷ Бартольд В.В. Соч., т. VIII, 1973, Б. 594.

⁸ Радлов В.В. К вопросу об уйгурах. – Зап. АН, 1893. Б. 72.

Демак, туркий руник хат мусулмон муаррихларига ҳам маълум бўлган экан. У тахминан XIII-XIV асрларда унутилган, унга қадар эса қўлланиб келинган. Ушбу маълумотлар туркий ёзувлар дати-ровкасини аниқлаштиришга хизмат қилади.

БОШЛОВЧИ НУТҚИ МАДАНИЯТИ

**З.Абдураунова,
ЎзМУ талабаси**

Биз бугун кўриб турган бутун борлиқни хиссиёт ва туйғуларимиз орқали тасаввур қиламиз, сўз орқали ифода этамиз.

Инсониятни махлуқот олаmidан ажратиб турган ҳам шу сўз. Одамга фикрни офодалаш учун сезги органларидан бири сифатида Аллоҳ томонидан тил берилди. Ақлни эса инсон ихтиёрида қолдирди. Энди инсон боласи ақлини ишга солиб тили орқали сўзларни, нутқини ифодалашга киришди.

Оғзаки нутқи одамлар орасида сўз устаси, сўзга чечан, сўзамон, гапни дўндиради, гапга уста, чиройли гапирди, суҳандон каби иборалар эшитамиз. Бироқ ҳамма одамлар ҳам гапга чечан бўлавермайди. Қачонки, Аллоҳ берган табиий қобилият билан чекланиб қолмай ўз нутқи ва тили устида эринмай ишлаган одам машқ қилсагина чинакам бошловчилик маҳоратини эгаллаши мумкин.¹

Бошловчи – бу бирон бир жараёни ўз нутқи, сўзи орқали олиб боровчи шахс. Бошловчиларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин.

1. Телебошловчилар.
2. Радиобошловчилар.
3. Расмий мажлис бошловчилари.
4. Норасмий мажлислар (Концерт, тўй, маданий тадбирлар) бошловчилари.

Электрон оммавий ахборот воситалари хусусан, радио ва телевидение нутқи ўз таъсир кўлами билан ажралиб туради.

Телебошловчиларни турли кўрсатувлар турига қараб бўлишимиз мумкин.

1. Маънавий – маърифий кўрсатув бошловчилари.

¹ Бекмирзаев Н. Нотик, нутқ, хулқ. – Тошкент: ноширлик ёғдуси, 2011. Б. 3.

2. Ижтимоий – сиёсий кўрсатув бошловчилари.

3. Кўнгил очар кўрсатув бошловчилари.

4. Информацион кўрсатув бошловчилари.

Бошловчилар олиб бораётган кўрсатувнинг услуги, форматидан келиб чиққан ҳолда ўз нутқини муҳитга мослаштиради. Уларнинг овозидан кескин ўзгариш содир этади.

Формат – ОАВларнинг йўналтирилган, қолипланган, мақсадли фаолияти. Форматга қараб услуб танланади. Бошловчи кўрсатувни формат ва услубидан чиқиб кетмаган ҳолатда олиб бориши лозим. Телебошловчиларда нутқий маҳорат нутқий маданиятни, нутқ техникасини эгаллаш билан чегараланмайди. Унинг тўлақонли чиқишига хизмат қилувчи бошқа омиллар ҳам бор. Бошловчининг ўзини тутиши, қарashi, юз кўзидаги имо – ишоралари (мимика), соч, кўз, юз, лаб бир сўз билан айтганда, “пардоз-андоз”и кўриниши, кийиниши ҳам магн рухига мувофиқ тушиши керак. Буларсиз кўрсатув мазмунини тўла англашиш, англаш қийин.

Хуллас, бошловчининг ўзига ва сўзига эътибори доимо диққат марказида туриши керак.

Ижтимоий-сиёсий кўрсатув ва информацион кўрсатув бошловчиларининг нутқи нейтрал ҳолатда бўлиши, ҳеч қандай ортиқча ҳаракатсиз бўлади. Уларда асосан нутқ бирламчи бўлади.

Кўнгилочар кўрсатув бошловчиларининг нутқида экспрессив – эмоционалликка йўғрилган бўлади. Бошловчи ўз услуги ўз йўналишига эга бўлган бўлиши ва ҳар галги кўрсатувдаги нутқи бир-бирини такрорламаслигини муҳим аҳамиятган эга.

Радиобошловчилари ҳам телебошловчилари ҳам деярли бир хил вазифани бажаради. Уларда тасвир, новербал воситалар юз ифодалари бўлмайди. Улар фақат нутқи орқали маълумот етказди, тингловчиларни ўзига жалб қилади. Радио бошловчилар сўзга чечан бўлиши талаб этилади. Бу турдаги бошловчилар ҳам импровизация кучли бўлади.

Расмий мажлислар бошловчилари теле ва радио бошловчиларидан фарқли равишда тингловчилар ўзаро суҳбат жараёнида жонли тарзда олиб боради. Уларнинг нутқида қолибланган сўзлардан адабий тил қонуниятларидан чиқиб кетмаган ҳолда олиб борилади. Масалан: бугунги кун тартибимиздан кўзланган мақсад ёшларнинг онгига сингдириш, мажлисимизни очик деб эълон қиламиз каби. Норасмий мажлислар бошловчилари ўзининг жарангдор овози,

аниқ ва тиниқ талаффузи, тилимизнинг бойлиги гўзаллиги ва нафислигини намойиш қилиш билан ўхшаб кетади. Бундай тадбирларда кўтарингки кайфият ҳукм суради.

Норасмий мажлислар бошловчилари ўзига хос услубга эга бўлган ижодий қамрови кенг бўлади. Концертни олиб борувчи бошловчи конференсье дейилади.

Конференсье – меҳрибон, очиқ кўнгил, очиқ чехралик концерт бошловчисидир. У томошабинларни кутиб олади, санаъткорларнинг саломини, ҳурмат эҳтиромини йиғилганларга етказади.

Ҳар бир тадбирнинг ўзига хослигидан келиб чиқиб матн танланади. Томашабинлар кайфиятини бошқаради. Бундай бошловчилар тадбир давомида кичик – кичик ҳажвия, шеър, кўшиқ, насрий асарлардан парчалар ижро этиб, дастур кетма-кетлигини боғлаб боради.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки ҳар қандай бошловчилар нимани айтиш эмас, қандай айтиш кераклигини унутмаслиги лозим. Улар адабий тил меъёрларига нуткнинг софлигига, бойлигига таъсирлигига ҳамда овоз, нафас, интонация, паузаларга эътибор қаратиши лозим.

МУНДАРИЖА

АДАБИЁТШУНОСЛИК

<i>Н.Жабборов. “Макориму-л-ахлоқ” – Алишер Навоий ҳаётига оид муҳим манба</i>	3
<i>И.Адизова. “Зарралар бошинда дастор офтоб...”</i>	8
<i>Р.Зоҳидов. Илмий-танқидий матн тажрибалари</i>	12
<i>Т.Собитова. Алишер Навоийнинг “Фарход ва Ширин” асарига Ширин тимсоли талқини</i>	16
<i>М.Исмоилова. Янгиланган бадий тафаккур</i>	20
<i>Ш.Амонов. “Миллий шеърлар”дан биринчи бўлим</i>	23
<i>А.Давлатова. “Мукамал кўрмокчи бўлдик дунёни...”</i>	26
<i>Д.Юсупова. Алишер Навоийнинг аруз баҳрида ярагилган бир газали хусусида</i>	29
<i>Д.Холдоров. Турфа услублар жилоси</i>	32
<i>Н.Жўрақўзиев. Қадимги туркий адабиёт ва фольклорда Умай образи</i>	35
<i>Д.Жумаева. “Юсуф ва Зулайхо” дostonлари хақида</i>	39
<i>М.Шониёзов. “Мажмуаи шоирон”даги Фазлий Намангоний ёзган муҳим таърихлар</i>	42
<i>Д.Қаландарова. Истиқлол даври ўзбек насри</i>	45
<i>Қ.Пардаев. Муқимийнинг дастхат баёзи</i>	48
<i>Д.Раҳимова. Туйгуларга жойланган борлиқ</i>	51
<i>З.Раҳмонова. Пауло Козло ва Исажон Султон ижодидаги услубий муштараклик</i>	57
<i>Ш.Раҳмонова. Музориъ ва ражаз баҳрларидаги фаол вазнларнинг қўлланилиши</i>	60
<i>Г.Сағатханова. Бадий адабиётда Абдулла Авлоний сиймоси</i>	63
<i>И.Сайитқулов. “Амир Темур сиймоси”нинг тадқиқи</i>	65
<i>О.Сафаров. Сўздаги метин мантқиқ</i>	69
<i>Р.Тўлабоева. Ҳозирги ўзбек болалар насрида образлар ранг-баранглиги</i>	72
<i>Б.Умурзоқов. “Рашаҳот айн ал-хаёт”нинг муаллиф дастхати деб таҳмин килинган қўлёзма нусхаси</i>	76
<i>Р.Хабонова. Мушоаранинг Қўқон адабий муҳитига хос тури хақида</i>	80
<i>Ш.Ҳайитов. Ўзбек адабиётида Бобур шеърятининг ўрганилиш тадрижи: киёс ва таҳлил</i>	83
<i>Д.Иноғонова. Нажмиддин Комилов – Ҳамсашунос</i>	86
<i>Р.Орипова. Шоир “мен”и ва ижтимоий ҳаёт (Абдулла Ориповнинг “сароб” шеъри мисолида)</i>	89
<i>Ҳ.Балтабоева. Эркин Воҳидов публицистикасида хориж мавзуси</i>	93
<i>С.Абдуллаева. “Бобурнома”даги шоирлар образларининг структурал таҳлили</i>	96
<i>Д.Бекчанова. Саёҳат адабиётига доир</i>	99
<i>Г.Джўрақулова. Халқ дostonлари ва эртакларда от</i>	102
<i>Э.Дехқонов. Назмий парчалар жилоси</i>	105
<i>К.Егамбердиева. Ayol qalbi haqida haqiqat</i>	107
<i>М.Мирсоатова. Эркин Аъзам ҳикояларида драматизм</i>	110

<i>Ю. Мухаммадиева.</i> Ҳар бир оламнинг одами.....	113
<i>Ш. Убайдуллаев.</i> Юлдузнинг олтинчи қирраси.....	116
<i>О. Қурбонov.</i> Жаҳон адабиётида Мухаммад алайҳиссалом образи.....	118
<i>Б. Шукурова.</i> Дилафгор шеърлари нашри хусусида айрим мулоҳазалар.....	122
<i>А. Эргашев.</i> Порсо Шамсиев фаолиятига бир назар.....	124
<i>О. Абдулҳакимова.</i> “Садди Искандарий” ва Искандар ҳақидаги талқинлар.....	127
<i>Ғ. Бағойев.</i> O'zbek va nemis maqollarining qiyosiy tahlili.....	130
<i>Ғ. Nurullayeva.</i> Zamonaviy nazm uchun yangilik bo'lgan badiiy san'atlar.....	133
<i>Ҳ. Холмуродова.</i> Muhammad Umar Roduyoniyning “Tarjumonu-l-balog'a” asaridagi mudavvar va murabba' san'atlari.....	136
<i>Sh. Atoyeva.</i> Jomiy va Navoiy: Iskandarga doir dostonlardagi hikoyatlarning qiyosi.....	137
<i>Ғ. Mamiqulova.</i> Abdunazar Baxshining ijodi.....	139
<i>О. Маҷитov.</i> Қалби тоғ шоир.....	142
<i>А. Маликов.</i> Алишер навоий “хамса”сидаги наътларнинг гоъвий-бадий хусусиятлари.....	145
<i>М. Мо'minoва.</i> “Хазоину-л-маоний”га кirmagan she'rlarning go'yaviy-badiiy xususiyatlar.....	149
<i>У. Neymatova.</i> “Mezonu-l-avzon” va “Risolai aruz” asarlarida hazaj bahridagi vaznlar tahlili.....	152
<i>М. No'monova.</i> Maqol terminlari xususida.....	154
<i>Ғ. Орифжонов.</i> “Бахтсиз куёв” драмаси ҳақида.....	156
<i>С. Ғайзийева.</i> Adabiyot fidoyisi.....	158
<i>Ғ. Tursunova.</i> «Husn va Dil» dostonida Nishotiyning timsol qo'llash mahorati.....	162
<i>Л. Ҳасанова.</i> Алишер Навоийнинг “Бадоеъу-л-бидоя” асаридида “ит” образи.....	165
<i>Ф. Холова.</i> Назар Эшонкул асарларида сюжет ва образ синкретизми.....	169
<i>С. Shomurodova.</i> Navoiy g'azaliyotida sham obrazi (“G'aroyibu-s-sig'ar” devoni asosida).....	173
<i>Н. Эгамқулова.</i> “Бехбудия кутубхонаси” ҳақида.....	177
<i>С. Эркинжонов.</i> Миллат тушунчасининг адабиётдаги ифодаси.....	180
<i>Ҳ. Отабоева.</i> Саккокий ғазалларида ошиқ ва машуқка тимсоли.....	183
<i>Д. Темирова.</i> Саййид Қосимий ва Фаридиддин Аттор “Илохийнома”лари.....	185
<i>Л. Ҳасанова.</i> Алишер Навоий ғазалларида вафо тимсоли.....	188

ТИЛШУНОСЛИК

<i>Т. Эназаров.</i> Исм қўйиш одоби ва ислом таълимотининг бу мавзуга муносабати.....	191
<i>М. Холбоева.</i> Боғланган қўшма гаплар семантикаси.....	197
<i>С. Ёдгорова.</i> Сўзловчининг ўзи ҳақидаги нутқи.....	200
<i>Ғ. Искандарова.</i> Боланинг нутқий фаолияти кечикиши сабаблари ва уни бартараф этишга доир мулоҳазалар.....	203
<i>Ў. Матаева.</i> Ойбекнинг «Навоий» романи мисолида.....	208
<i>Д. Маҳкамova.</i> Илмий услубда аббревациялар.....	210
<i>Н. Абдураҳмонова.</i> Инглизча-ўзбекча машина таржимаси модули.....	212

<i>H.Алавутдинова.</i> Айюб Ғуломов ва Лисонга субстанциал ёндашув.....	216
<i>Д.Муҳаммадиева.</i> Туркий тилларда унлилар тизими.....	220
<i>М.Хўжамқўлова.</i> Сўроқ гапнинг прагматик маънолари.....	223
<i>А.Шаймарданова.</i> Тилшуносликда эмоционалликнинг ифодаланиши.....	226
<i>Г.Пирназарова.</i> Хотин-қизлар исмлари ҳақида.....	229
<i>L.G'aniyeva.</i> Xulq-atvor bildiruvchi so'zlarning o'zbek va ingliz tilidagi qiyosiy tahlili.....	232
<i>Sh.Abdiraimov.</i> Kognitiv tilshunoslik.....	235
<i>L.Abduhamidova.</i> Paremiyalarda lingvokulturaning ifodalanishi.....	237
<i>Sh.Qulbulov.</i> Tilshunoslikda integral va differensial semalar masalasi.....	239
<i>F.Qurbonova.</i> Kompyuter lingvistikasi – o'zbek tilshunosligidagi Yangi soha magistranti.....	242
<i>E.Xonnazarov.</i> Inson kasalliklarini ifodalovchi leksemalarda semantik munosabat.....	245
<i>S.Yoqubova.</i> So'zlashuv nutqi sintaksisi so'z birikmalarida kelishiklar ma'nodoshligi.....	246
<i>O.Abdullaeva.</i> Makgublarнинг прагмалингвистик таҳлили хусусида.....	249
<i>Д.Эшмуродова.</i> Олмошларнинг – прагматик таҳлиliga доир.....	252
<i>М.Холмурадова.</i> “Кутадғу билиг”да синонимларнинг бадий тасвир воситаси сифатида қўлланиши.....	254
<i>Н.Эргашова.</i> Дискурсда совчи нутқининг ифодаланиши.....	258
<i>З.Очилова.</i> Диглоссия ва билингвизмга хос баъзи мулоҳазалар.....	261
<i>Н.Қобилова.</i> Матн таркибий қисмлари ва абзац.....	265
<i>Э.Асанов.</i> Ўрта аср муаллифлари қадимги туркий ёзув ҳақида.....	267
<i>З.Абдураунова.</i> Бошловчи нутқи маданияти.....	270

Адабий-бадиий нашр

Нашриёт муҳаррири: Файзи Шохисмоил
Мусахҳиҳа: Камола Болтабоева
Техник муҳаррир: Бехзод Болтабоев

«MUMTOZ SO‘Z»
масъулияти чекланган жамияти
нашриёти

Нашриёт лицензияси АИ № 103. 15.07.2008
Теришга берилди: 01.05.2013
Босишга рухсат этилди 18.06.2013
Қоғоз бичими 60x84 1/32. Офсет қоғози
Times New Roman гарнитураси. Ҳисоб-нашриёт тобоғи 18,75
Шартли босма тобоғи 17,25. Адади 100
Баҳоси келишилган нарҳда

«MUMTOZ SO‘Z»
масъулияти чекланган жамиятининг
матбаа бўлимида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел: 241-81-20